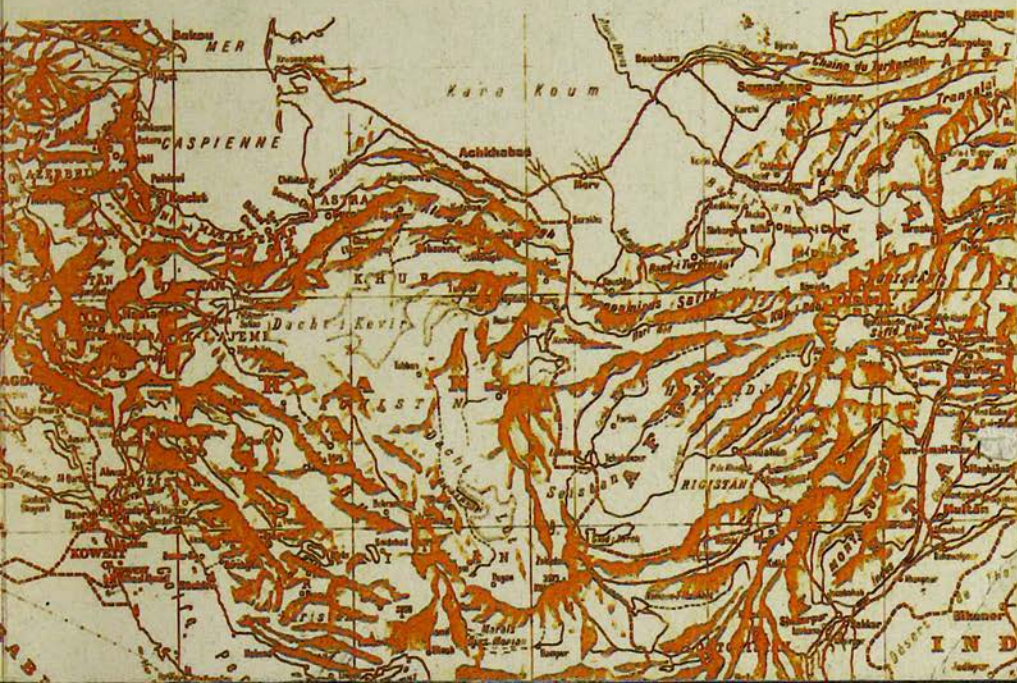

ԱԶԱՐԲԱՅՋԱՆ ԵՒ ԱՌԱՆ

(ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱԼԲԱՆԻԱ)

ԱԶԱՐԲԱՅԶԱՆ ԵՒ ԱՌԱՆ (ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱԼԲԱՆԻԱ)

Զաչարյա
2613

Պարսկերէն բնագրից թարգմանութիւնը՝

Մասնագիտական խմբագրութիւնը՝

իրավագիտութեան դոկտոր
Երուանդ Փափազեան
արեւելագիտութեան դոկտոր
Գէորգ Նալբանդեան

Ձեռաւորումը՝

Հրատարակչութեան խմբագիր՝

Հրատարակչութեան խորհրդական՝

Սրբագրութիւնը՝

Խորէն Յակոբեան

Ռուբէն Ղազարեան

Անդրանիկ Չալոյշեան

Էվելինա Սեդրակեան

© Էնաթողլահ Ռէզա, Իրան, 1982թ.

© Երուանդ Փափազեան, թարգմանութիւնը, Փարիզ, 1994թ.

© «Փիւնիկ» հրատարակչատուն,
հայերէն առաջին հրատարակութիւնը, Երեւան, 1994թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ	4
ԳԻՐՔՍ ԳՐԵԼՈՒ ՀԱՐԺԱՌԻԹԸ	5
ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ԹԱՐԳՄԱՆԶԻ ՄԱՍԻՆ	6
ԹԱՐԳՄԱՆԶԻ ԿՈՂՄԻՑ	7
ՆԱԽԱԲԱՆ	8
 ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ	12
Ազարբայջան եւ Կովկասեան Ալթանիա անունները հին դարերում.	
 ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ	19
Կովկասեան Ալթանիա անուան մէջ առաջացած փոփոխութիւնները.	
 ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ	26
Կովկասեան Ալթանիոյ եւ Ազարբայջանի աշխարհագրական սահմանները	
 ԶՈՐՐՈՐԴ ՄԱՍ	46
Պանթիւրքիստների կարծիքը թիւրքերի մասին	
 ՀԻՆԳԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ	83
Կովկասեան Ալթանիոյ ժողովրդի ցեղն ու լեզուն.	
 ՎԵՑԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ	98
Ազարբայջանի ժողովրդի ցեղն ու լեզուն	
 ԵՕԹՆԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ	127
Թիւրքերի գաղթը եւ թիւրքերէն լեզուի Ազարբայջան թափանցումը.	
 ՈՒԹԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ	149
Ինչպէս Ազարբայջան անունը դրուեց Առանի վրայ.	

Էնաթողլահ Ռեզան ծնունել է 1920 թուին, Ռէշտ քաղաքում, ուր եւ սկսել է իր ուսումնառութիւնը. յետոյ, շարունակելով Թեհրանում, 1943 թուին աւարտել է համալսարանական կուրսը: Քաղաքական գործունէութեան պատճառով, նա մի շրջան անց է կացրել բանտում եւ աքսորավայրում եւ, ի վերջոյ, 1946 թուին հարկադրաբար թողել է հայրենիքն ու փոխադրուել Խորհրդային Միութիւն:

Խորհրդային երկրում նախ ուսանել է կոմունիստական կուսակցութեան բարձրագոյն դպրոցի հասարակական գիտութիւնների բաժնում ու յետոյ շարունակել է իր ուսումը փիլիսոփայութեան գծով, որի դասընթացը վերջացրել է 1956 թուին: Մի շրջան Բագում եւ Մոսկուայում թարգմանութեամբ զբաղուելուց յետոյ, 1957 թուի Օգոստոսից անցել է Զինաստանի ժողովրդական Հանրապետութիւն, ուր մնացել է մինչեւ 1959 Հոկտեմբեր ամիսը եւ զբաղուել գիտական հետազոտութեամբ ու թարգմանչական աշխատանքով: 1959 թ. վերադարձել է Մոսկուա եւ մինչեւ 1967 թ. զբաղուել է նոյն գործով: Իսկ 1967ից մինչեւ 1968ի Մարտ ամիսը ապրել է Փարիզում, ուր նոյնպէս կատարել է գիտահետազոտական աշխատանքներ, որից յետոյ վերադարձել է հայրենիք:

Էնաթողլահ Ռեզան Իրանագիտութեան եւ հասարակական գիտելիքների ասպարէզում ունի մի շարք աշխատութիւններ, որոնց շարքին են. «Մովսէս Խորենացին, Սասանեան դարաշրջանի պատմագիր», «Ադարբայգանի մասին», «Ազարբայջան եւ Առան», «Իրանը եւ թուրքերը Սասանեան ժամանակաշրջանում», «Կոմունիզմը եւ դեմոկրատիան», «Մարքսիզմը եւ մարդու օտարումը»:

Նա միաժամանակ կատարել է Իրանագիտութեան եւ հասարակական գիտելիքների շուրջ գրուած գործերի բազմաթիւ թարգմանութիւններ, որոնց շարքին են. «Ուրարտու», «Սասանեան Իրանի քաղաքակրթութիւնը», «Իրանական անունների ստուգաբանութիւն», «Նոր դասակարգ», «Խորհրդային ղեկավարներին», «Ստալինի մահուան գաղտնիքները»: Գիտահետազոտական աշխատանքներին զուգահեռ է. Ռեզան զբաղուել է նաեւ դասախօսական աշխատանքներով, իր երկրի համալսարաններում հանդէս գալով փիլիսոփայութեան, հասարակական գիտութիւնների եւ Իրանեան քաղաքակրթութեան ու մշակոյթի պատմութեան վերաբերեալ դասախօսութիւններով:

Տարիների բացակայութիւնից յետոյ, երբ 1969 թուին հայրենիք վերադարձայ, մի յօդուած գրեցի՝ «Մի քանի խօսք Ադարբայգանի մասին» վերտառութեամբ, որը նախ հրատարակուեց «Բարրասիհայէ թարիխի» հանդէսում, իսկ քիչ յետոյ նոյն յօդուածը, թեթեւ փոփոխութիւններով, լոյս տեսաւ որպէս առանձին գործ եւ ապա տպագրուեց «Թամաշա» ամսագրի մէջ:

1980 թուականին, գիտնական բարեկամս, Դր. Հիւսէյն Հադիդին, յօդուածս կարդալուց յետոյ ինձ խրախուսեց, որ այս նիւթի շուրջ մի գիրք գրեմ: Ինքս էլ, երկար տարիներ ի վեր, ցանկութիւն ունէի նոյն հարցի վերաբերեալ մի աշխատութիւն պատրաստել, ուստի ժամանակիս մի զգալի մասը յատկացրեցի թուրքերի պատմութեան եւ այդ ցեղի Իրանի հետ ունեցած առնչութիւնների ուսումնասիրութեան, եւ աշխատանքիս արդիւնքը եղաւ մի գիրք՝ «Իրանը եւ թուրքերը Սասանեան ժամանակաշրջանում» վերնագրով, որը դեռեւս տպագրութեան եւ հրատարակութեան չի յանձնուել: Դասախօսական աշխատանքից ազատուելուց յետոյ, երբ ժամանակ ընձեռուեց, հնարաւոր դարձաւ ներկայ աշխատութիւնը եւս գրել եւ աւարտել: Հակառակ հեղինակի սահմանափակ կարողութեան, յոյս ունեմ, որ գիրքս յարգելի ընթերցողի կողմից բարի ընդունելութեան կարժանանայ:

Եւ վերջապէս, շնորհակալութիւն յայտնելով սիրելի բարեկամիս, Դր. Հիւսէյն Հադիդիին, նրան եմ ձօնում այս համեստ աշխատութիւնը:

Էնաթուլլահ Ռեզա

1918 թուականի Յունիս ամսին, Մուսաաթ կուսակցութեան պարագլխները Կովկասում մի պետութիւն ստեղծեցին եւ իրենց իշխանութեան երթոյ գտնուող երկրի մի մասը անուանեցին «Ազերբայջանի Հանրապետութիւն» * :

Մուսաաթ կուսակցութիւնը, որի իսկական անունը «Իսլամական Դեմոկրատական Մուսաաթ Կուսակցութիւն» էր, 1911 թուին կազմուեց Բագու աղաքի մէջ: Այս Կուսակցութեան նպատակն էր հաստատել մէկ մեծ եւ իացեալ իսլամական երկիր՝ Փոքր Ասիոյ թուրքերի առաջնորդութեան երթոյ: Յիշեալ կուսակցութիւնը, որ առաջնորդում էր «պանթիստ»ների քաղաքականութեամբ եւ հետեւում էր աշխարհի բոլոր թրքալուսներից «մէկ ազգի» մէջ «միութիւն» ստեղծելու գաղափարին, 1917 թուականի Յունիս ամսին միացաւ «Տեղերալիստների Թիւրքական Կուսակցութեան» եւ յիշեալ կուսակցութեան հետ միացեալ համաժողով կազմակերպեց: 1917 թուի Նոյեմբերին Կովկասի Մուսաաթական կուսակցականների առաջին համաժողովը տեղի ունեցաւ, եւ այնուհետեւ կուսակցութիւնը կոչուեց «Տեղերալիստ-Մուսաաթականների Թիւրքական Դեմոկրատական Կուսակցութիւն»:

Յիշեալ կուսակցութիւնը, 1918 թուի Յունիս ամսին, Կովկասի մի մասի անկախութիւնը յայտարարեց «Ազերբայջանի անկախ Հանրապետութիւն» անուան տակ, մինչդեռ այդ երկրամասի անունը երբեք Ազերբայջան չէր լուրջ:

Շուրջ երկու տարի յետոյ, երբ 1920 թուականի Ապրիլ 28 ին, Մուսաաթական կառավարութիւնը տապալուեց եւ վերջ գտաւ, բոլշեւիկները գրաւեցին Կովկասը եւ այդ տարածքը վերստին կցեցին Ռուսական հողին: Այդ համանակներում Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւնը սկսեց իշխել

* Թէև պարսկերէնի մէջ Ազարբայջան անունը հաասարապէս գործածում է թէ Իրանի իրախարանտեան նահանգի (իմա պատմական Ատրպատականի) և թէ Սովետական Ադրբեջանի համար, սակայն պատկանեալ շրջանը զատորոշելու նպատակով, Սովետական Ադրբեջանն ակնարկելիս շրջանը անուանել ենք Ազերբայջան և բնակիչներին էլ Ազերբայջանցի, իսկ իրաքսի հարաւում գտնուող տարածքն ակնարկելիս շրջանը կոչել ենք իր իսկական անունով, իմա Ազարբայջան, և բնակիչներին էլ Ազարբայջանցի: Բոլոր այլ ձևի անուանումները, ինչպէս՝ իրաքսացի, Ատուրպատական, Ատրպատական և այլն, համապատասխանում են Իրանեան տարածքին, իմա Ազարբայջանին: Ծ. Թ.

Կովկասի հողային տարածքների վրայ, ու թեև Խորհրդային Ռուսաստանի նոր կառավարությունը դեռևս այդ օրերին «Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն» անուանումը իր երկրի վրայ չէր դրել, Ազերբայջան անունը շարունակեց պահել Կովկասի մի մասի վրայ: Որոշ ժամանակից յետոյ «Ազերբայջանի Հանրապետություն»ը կոչուեց «Ազերբայջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն»:

Այն օրերին, Կովկասի մի մասի վրայ «Ազերբայջան» անուն դնելը շատ խօսակցությունների առիթ տուեց, եւ իրանում, մասնատրաբար Ազարբայջանում, մեծ թուով հայրենասերների, ի շարս դրանց, Ազարբայջանի Դեմոկրատների Իմբակցութեան, ինչպէս՝ երջանկայիշատակներ Շէյխ Մուհամմադ Խաբանիին, Իսմայիլ Ամիրխիզիին, Ահմադ Քասրաւի Թաբրիզիին եւ շատ ուրիշների բողոքի առիթ տուեց: Այս առարկութիւնը հասաւ մինչեւ այն աստիճան, որ մի խումբ մարդիկ, հետեւելով հանգուցեալ Իսմայիլ Ամիրխիզիին եւ Շէյխ Մուհամմադ Խաբանիին, որոշեցին փոխել Ազարբայջանի անունը: Այս մասին ակնարկութիւն կլինի իր տեղում:

Այսօր, աւելի քան վաթսուն տարիներ են անցել այն օրերից: Այն ժամանակուայ լատտեղեակ քաղաքական դեմքերից գուցէ ողջ մնացած մէկը չլինի: Տարիները անցան, եւ այս պատահարը մոռացութեան յանձնուեց: Ներկայումս գուցէ շատ քչերը գիտեն, որ Կովկասի թրքախօսների երկիրը անցեալում մի այլ անուն ուներ, եւ ոչ Ազերբայջան, եւ որ նա երբեք Ազերբայջան չէր կոչւում:

Կովկասի մի բաժնի վրայ «Ազերբայջան» անունը դնելով, մի նոր գաղափար եւս առաջ քաշուեց, ըստ որի, իբր թէ «Ազերբայջանը երկու մասի բաժանուած մի երկիր է, որի մի մասը Արաքսի հիւսիսում, իսկ միւս մասը նրա հարաւում է գտնւում»: Նախ Կովկասում ու յետոյ Իրանում մի քանի բանաստեղծներ եւ գրողներ սկսեցին այս «անջատում»ի համար ողբալ եւ իրենց բախտից ու ճակատագրից գանգատուել: Շատ ժամանակ չանցած, նոր բառեր երեան եկան, ինչպէս՝ «Հիւսիսային Ազերբայջան» — (իմա Կովկասի թրքախօսների երկիրը) — եւ «Հարաւային Ազարբայջան» — (պատմական եւ իրական Ազարբայջանը): Խորհրդային մի շարք պատմաբաններ եւ հեղինակներ իրենց գրքերում եւ այլ գրուածքներում այս կեղծուած ու անճիշտ անունների գործածութիւնը այն աստիճանի հասցրին, որ մեր նոր սերունդն էլ ճիշտ ճանապարհից շեղուեց եւ իրադարձութեան ճշմարտութիւնից հեռու եւ անտեղեակ մնաց:

Ուստի, ընթերցողների ուշադրութեանն ենք յանձնում յիշեալ անուանումներից եւ արտայայտութիւններից մի քանի օրինակներ, որոնք տպագրուել են խորհրդային հեղինակների գործերում եւ իրանցի թարգմանիչների կողմից թարգմանուել են պարսկերէնի.

«Արշակունեաց տոհմի ճիւղերից հաստատուած էին նաեւ Իբերիայում — (Արեւելեան Վրաստան) — եւ Ալբանիայում¹ — (Հիւսիսային Ազերբայջան, որի ներկայիս իրաւակարգը Խորհրդային է) ²։

«Երկու պետութիւնների միջեւ եղած վեճը վերաբերում էր Հայաստանին, Իբերիային — (Վրաստան) — եւ Ալբանիային — (Ազերբայջանի մի մասը) »³։

«Բահրամը, արեւելեան շրջանում իր գրաւած տիրութիւններից վերադառնալիս, անցաւ Ալբանիայից — (Հիւսիսային Ազերբայջան) »⁴։

«.... Ալբանիայում — (Հիւսիսային Ազերբայջան) — իրապէս մագքուլներ.... գոյութիւն ունէին...»⁵։

«Արեւելեան Հայաստանի եւ Հիւսիսային Ազերբայջանի կցումը Ռուսաստանին յառաջադիմական բնոյթ ունէր»⁶։

Ինչպես ընթերցողը անդրադարձաւ, նախ Կովկասի մի մասը «Ազերբայջան» անունը ստացաւ, ու յետոյ «Հիւսիսային Ազերբայջան» եւ «Հարաւային Ազերբայջան» արտայայտութիւնները գոյութեան կոչուեցին։

Անշուշտ սրանով բանը չաւարտուեց. քիչ անց, Խորհրդային հեղինակները յայտարարեցին, որ Ազերբայջանը երբեւէ Իրանի մէկ նահանգը չի եղել, այլ «ժամանակաւորապէս եւ, որպէս հետեւանք իրանցիների աշխարհակալական ռազմավարութիւնների, նուաճուած է եղել նրանց կողմից»⁷։ Մինչդեռ պատմութեան բովանդակ տարածքի մէկ ծայրից միւսը եւ հին ու նոր պատմագիրներից որեւէ մէկի աշխատութեան մէջ նման «աշխարհատիրական զօրաշարժերի» մասին յիշատակութիւն չի եղել։

Իրանցիները ներկայացուեցին որպէս «զաւթիչներ», որպէսզի այդ ձեւով ցարական Ռուսիոյ բանակը «օժանդակող» եւ «փրկարար» ներկայացուի⁸, մինչ Լենինը քանիցս Ռուսական ցարիզմը անուանել է «այլ ազգերի նկատմամբ բռնակալ» եւ ցարական Ռուսաստանը «ժողովուրդների բանտ»⁹։

Տողերիս հեղինակը նպատակ չունի քաղաքական խնդիրների մէջ մուտք գործել, ուստի, հնարաւոր չափով, այս նիւթի վրայ աչք փակելով, իր խօսքը սահմանափակում է Ազարբայջանին եւ «Ազերբայջանի Խորհրդրային Սոցիալիստական Հանրապետութիւն» անունը կրող եւ Արաքս գետի հիւսիսում տարածուած երկրամասի աշխարհագրական եւ պատմական խնդիրներին վերաբերող հարցերով։

Յուսանք, որ այս համառօտ աշխատութիւնը կօժանդակի մի շարք անորոշութիւնների պարզաբանման գործին։

¹ «Ալբանիա» կամ «Կովկասեան Ալբանիա» անունների շուրջ գալիք էջերի մեջ պիտի խօսենք:

² Ն. Վ. Պիգուլեակյան, Ա. Ի. Եակոբովսկի, Ի. Պ. Պետրուշեակի, Լ. Վ. Ստրոյեա, Ա. Մ. Բլենիցկի. «Իրանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 18րդ դարի վերջը», թարգմանեց Քարիմ Քեշաւարզ, Թեհրան, Հասարակական ուսումնասիրությունների եւ հետազոտությունների Հաստատության հրատարակություններից, 1967, առաջին հատոր, էջ 59:

³ Նոյն տեղում, էջ 77:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 101:

⁵ Ի. Մ. Դիակոնով, Մարերի պատմությունը, թարգմանեց Քարիմ Քեշաւարզ, Թեհրան, Բոնգահե Թարջոմե վա Նաշրե Քեթաբ, 1966, էջ 304:

⁶ Աբդուլլաեօֆ, Ֆաթիուլլահ, Մի անկիւն Իրանի պատմությունից — մի անկիւն Ռուսաստանի եւ Իրանի յարաբերություններից եւ Անգլիոյ քաղաքականությունը 19րդ դարում. թարգմանեց Ղուլամիլսէյն Մաթին, Թեհրան, էջ 192:

⁷ Նոյն տեղում, էջ 120:

⁸ Նոյն տեղում, էջ 191:

⁹ Վ.Ի. Լենին, Ընտիր երկեր, 2 հատորով, հատոր առաջին, երկրորդ բաժին, Օտար լեզուներով հրատարակությունների Հաստատություն, պարսկերէն թարգմանություն, Մոսկուա, 1952, էջ 385, 389, 477, 478, 479:

ԱԶԱՐԲԱՅՁԱՆ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱԼԲԱՆԻԱ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Այն երկրամասը, որ աւելի քան վաթսուներորդ տարի առաջ նախ կոչուեց «Ազերբայջանի Հանրապետութիւն» ու յետոյ էլ «Ազերբայջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւն» անուանուեց, հին ժամանակներում «Ալբանիա» էր կոչւում: Հնադարեան պատմագիրներն ու աշխարհագրագետները այս խնդրի շուրջ շատ նիւթեր են գրի առել եւ Ալբանիան զանազանել են Ազարբայջանից՝ «Ատուրպատեն»ից:

Խնդիրը պարզելու համար նախ տեսնենք, թէ Ազարբայջան անունը որտեղից է առաջացել:

Ակզբում ընթերցողին կներկայացնենք մեծահամբաւ գիտնական, հանգուցեալ Ահմադ Քասրաւի Թաքրիզի գրուածքը Ազարբայջան անուան մասին:

Նա, Ազարբայջան անուան քննարկման ընթացքին, այսպէս է գրում.

«Այս անունը, դեռեւս երկու հազար տարի առաջ, Իրանի ամենայայտնի աշխարհագրական անուններից մէկն էր եւ, իւրաքանչիւր ժամանակաշրջանում, զուգորդում էր մի շարք կարեւոր պատմական դէպքերի հետ...

«Ազարբայջան», «Ադարբայգան» եւ «Ադարբադգան», այս երեք տարբերակներով, ծանօթ են պարսկերէն գրքերի մէջ: Ֆիրդուսին իր բանաստեղծութեան մէջ «Ադարբադգան» է գրել՝

«Մէկ ամբողջ ամիս Ադարբադգանում,

Կանգ էին առել շահերն ու ազատականները»:

Արաբները «Ազարբեյջան» էին անուանում, իսկ հայկական գրքերի մէջ գրել են «Ադրբեյջան» եւ «Ատուրպատական» տարբերակներով: Հին պաշտօնական գրքերի մէջ «Աթուրպատկան» է....»

«Ադարբայգան» անունի ծագման մասին հռչակաւոր յոյն աշխարհագրագետ Ստրաբոնի գրածը թէ լաւագոյնն է եւ թէ ամենաճշգրիտը: Ըստ նրա, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին¹ տիրացաւ Իրանին, «Աթուրպաթ» կոչուող մի գօրապետ ըմբոստացաւ Ադարբայգանում եւ չթողեց որ այդ տարածքը, որ Մարաստան երկրի մի մասն էր եւ «Փոքր Մեդիա» էր կոչւում, ընկնի յոյների տիրապետութեան տակ ու, այնուհետեւ, այդ երկրամասը կոչուեց «Աթուրպաթգան»²:

Իբնի Ֆադլը Ազարբայջան անունը համարում է Բիւրասպի որդի Ազարբադի անունից վերցուած³:

Հանգուցեալ Քասրաւին, «Աթուրփաթ» անունը ստուգաբանելով, «Աթուր» բառն էլ համարում է նոյն ինքը «Ազար», իմա կրակ» բառը, իսկ «փաթ» բառն էլ, որ վերջում «փադ» կամ «բադ» ձեւով է երեւան եկել, գտնում է, որ ունի «պահապան» իմաստը⁴: Մինչեւ Սասանեանների դարաշրջանի վախճանը, այս անունը տարածուած է եղել Իրանում: Ինչպէս, օրինակ, մի հռչակաւոր մոգպետ կոչւում էր «Ազարբադ Մարասփանդան» կամ «Ազարբադ Միհրասփանդան»: Յիշեալ անձնաւորութիւնը Շապուհ II Սասանեան արքայի նախարարներից եւ Աւեստայի մեկնաբաններից էր: Այս քրմապետի անունը գրուած է նաեւ «Աթրբադ Մանսարսփանդան» ձեւով⁵: Մի ուրիշ իմաստասէր եւ գիտնական էլ «Ազարբադ Զարադաստան» էր կոչւում եւ ապրում էր Սասանեան արքայից արքայ Վահրամ V-ի — Բահրամ Գուր — օրօք⁶:

«Քան» բառը, որ յետագայում «գան» դարձաւ, եւ որը հայոց լեզուի մէջ «Ք»-ի եւ «Գ»-ի միջեւ է արտասանւում, մի վերջածանց է, որ շատ յաճախ է հանդիպում Իրանի գիւղերի եւ քաղաքների անունների վերջում: Օրինակ. Արդաքան, Հիրքան — (Գորգան) —, Բիլքան — (Բիլկան) —, Դիլմաքան — (Դիլմական) — Բազարգան, Արզանքան — (Արզանջան, Արսանջան) —, Զանգան — (Զանջան) — Շահգան — (Շահջան) —, Շադքան եւ այլն⁷:

Այսպիսով, այն երկիրը, որ «Աթուրփաթ» անուանումը ստացաւ, նախ «Աթուրփաթգան» եւ յետագայում «Ազարբադգան» եւ «Ազարբայգան» անունը ունեցաւ: Որովհետեւ արաբները անկարող էին «գ» տառը արտասանել, «գ»-ն փոխուեց «ջ» տառին, եւ յիշեալ երկիրը կոչուեց «Ազարբէյջան», ուստի «Ազարբայգան» անունը արտասանուեց «Ազարբայջան», որը մինչեւ օրս էլ գործածութեան մէջ է:

Կարող է հարց առաջանալ, թէ ինչո՞ւ «Ազարբադգան»-ը «Ազարբայգան» դարձաւ, եւ «դ» տառը իր տեղը «յե» ձայնաւորին տուեց:

Ահմադ Քասրաւին, վերլուծելով այս խնդիրը, պարզաբանել է այդ հարցը եւ այսպէս է արտայայտուել.

«Ազարբայջանում յաճախ «դ»-ն «յե» է դառնում, ինչպէս օրինակ մենք այդ տեսնում ենք հէնց Ազարբայջան տեղանունի մէջ, որ նախապէս «Աթուրփադգան» է եղել, ինչպէս նաեւ «Մաեան» բառի մէջ, որը անտարակոյս «Մադան» է եղել⁸:

Ինչպէս նախապէս ակնարկեցինք, Ազարբայջանի հողային տարածքը, որ մի մասն էր «Մեծ Մեդիա» երկրի, կոչւում էր «Փոքր Մեդիա» կամ «Փոքրիկ Մարաստան»: Բայց «Աթուրփաթ» անուան յաւելումից յետոյ էլ նրա հինաւորաց «Մադ» անունը մէկ անգամով չվերացաւ: Ուստի հնադարեան պատմագիրների եւ աշխարհագրագետների գործերում կոչւում էր «Մեդիա Աթ-

րուսիաթէն», որը յունական ձեւն էր «Մադ Աթուրփաթգան» անուանումի: Այս անունը գործածուած էր երբեմն «Մադ Աթուրփաթէն» եւ երբեմն էլ «Աթուրփաթէն» ձեւերով:

Ռուս մեծ արեւելագէտ, ակադեմիկոս Վասիլի Վլադիմիրովիչ Բարտոլդը Ազարբայջան անուան շուրջ այսպէս է գրում.

«Նախքան Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշաւանքը, Իրանեան Ազարբայջանը անբաժան մասն էր Մարերի երկրի եւ չունէր կառավարման առանձին մի կառոյց: Գաւառներէն⁹ ձակատամարտի ժամանակ Աթուրփաթը բովանդակ Մարաստանի սատրապն էր¹⁰.... Ալեքսանդրից յետոյ էլ Մարաստանի մի մասը Աթուրփաթի տիրապետութեան տակ էր գտնուած եւ «Փոքր Մեդիա» էր կոչուած, իսկ յետագայում Աթուրփաթ անունը անելացրեցին նրա վրայ: Յոյները այս երկիրը անուանում էին «Աթուրփաթէն», իսկ հայերը «Աթրփաթգան», եւ հէնց այստեղից է առաջացել Ազարբայջան անունը»¹¹:

Երկրորդ դարի պատմագիր Արիաստը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու Իրանի վրայ արշաւելու մասին խօսելիս, առանձին յիշատակում է Կովկասեան Ալբանիան եւ Ազարբայջանը, եւ վերջինս անուանում է «Մադ Աթուրփաթէն»¹²:

Յովսէփոս Փլաւիոսը, երրորդ դարի մի այլ պատմագիր, «Մադ Աթուրփաթէն»ի մասին խօսելիս, այդ տարածքը ներկայացնում է որպէս մի բազմամարդ երկիր¹³:

Արաքս գետի հիւսիսում տարածուող այն երկիրը, որ այժմ կոչուած է «Ազերբայջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւն», անցեալում մի ուրիշ անուն է ունեցել, Ազերբայջանից մի այլ անուն: Հին ժամանակներում այդ երկիրը կոչուած էր «Ալբանիա»: Հնադարեան պատմագիրներն ու աշխարհագրագէտները այս մասին շատ նիւթեր են գրի առել եւ «Ալբանիա» երկիրը ճանաչել են որպէս Ազարբայջանից, իմա Աթուրփաթէնից տարբեր մի երկիր:

Պլիբիոսը, որ ծնուել էր մեր թուագրութիւնից 205 տարի առաջ, տեղեկութիւններ է հաղորդում Կովկասեան Ալբանիայի եւ նրա մերձակայ երկրների մասին: Նա շարադրել է ընդհանուր թուով 40 գրքերից բաղկացած մի պատմութիւն, որից ամբողջութեամբ մեզ հասել են միայն առաջին հինգ հատորները, իսկ միւս գրքերից առանձին գլուխներ են պահպանուել: Արեւելեան Կովկասի մասին խօսելիս նա այսպէս է գրում.

«Աթուրփաթէն եւ Ալբանիա երկրների միջեւ ապրում են այլ ազգեր, ինչպէս կադաւիացիներ¹⁴ եւ ուրիշներ»¹⁵:

Պլիբիոսի գրածից կարելի է պարզ կերպով ըմբռնել երկու բան: Նախ այն, որ Ալբանիա երկիրը Ազարբայջանից տարբեր մի երկիր էր: Երկրորդն

էլ այն, որ Ալբանիան որոշ մասերում անմիջապէս հարեան չէր Ազարբայջանին, եւ որ այս երկու երկրների միջեւ այլ ազգեր էին ապրում: Ուշագրաւ կէտն այն է, որ կադուսիացիներ - թալիշները - այժմ էլ բնակվում են Ազարբայջանի եւ «Ազերբայջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւն» կոչուող երկրների միջեւ գոյութիւն ունեցող տարածութեան վրայ: Սրանք Գիլանի, Թալիշի բնակիչներն են՝ Խորհրդային երկրում գտնուող Թալիշ հողային տարածքում բնակուողները, ի շարս դրանց Աստարայում եւ Լենքորանում ապրողները, որոնց լեզուն եւ մշակոյթը նրանց զանազանում է այսպէս կոչուած «Խորհրդային Ազերբայջան»ի թրքախօսներից:

Դիողորոս Սիկիլիացին, մ.թ.ա. առաջին դարում ապրող այդ պատմագիրը, որ մեծ չափով օգտուել է Քսենոֆոնի աշխատութիւններից, անձամբ ճամփորդել է երոպական եւ ասիական բազմաթիւ երկրներ եւ գրի է առել մի պատմութիւն, 40 մասերից բաղկացած, ներառեալ հնագոյն շրջաններից սկսեալ մինչեւ Կեսարի պատերազմները. բայց այդ ժողովածուից միայն առաջին բաժնից մինչեւ 5րդ բաժինը, ու նաեւ 11րդ եւ 12րդ բաժիններն են պահպանուել: Դիողորոսը, հիմնուելով Կտեսիասի գրածների վրայ, յիշատակում է Ալբանիայի նահանգը եւ Խազարի նահանգը՝ «Կասպիան», ինչպէս նաեւ Խազարի պարիսպը՝ «Կովկասի Դարբանդ»ը, համարել է Ալբանիան բաղկացնող շրջաններից¹⁶:

Մեր թուագրութիւնից առաջ ապրող պատմագիրների եւ աշխարհագրագետների գրուածքների մէջ Ստրաբոնի աշխատութիւնը Կովկասի եւ նրա ժողովուրդների մասին, այլ գրուածքների համեմատութեամբ, ակելի շատ մանրամասնութիւններ է պարունակում: Ստրաբոնը ծնուել էր Փոքր Ասիայում, մ.թ.ա. 63 թուին: Նրա «Աշխարհագրութիւն» գիրքը, որ բաղկացած է 17 բաժիններից, գրեթէ պահպանուել է լրիւ եւ անթերի: Ստրաբոնը իր գրքի 11րդ գլխում, օգտուելով Թեոփանէս Միտիլենացու գրութիւններից, շատ արժեքաւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում «Կովկասեան Ալբանիայի» վերաբերեալ: Նա ասում է.

«Ալբանիան մի երկիր է, որ Կովկասեան լեռների հարաւից մինչեւ Կուր գետը եւ Կասպից ծովից մինչեւ Ալազանի գետն է տարածուած, իսկ հարաւից սահմանուած է Մադ Աթրուպաթէնի երկրով»¹⁷: Այս գրուածքից մի բան է բացայայտուած, այն որ Կովկասեան Ալբանիան՝ Աթրուպաթէն» կամ Ադարբայգան չէր կոչուած եւ նրա հետ միացած չէր: Ալբանիա անունը եւ այդ երկրի սահմանները եւս բնորոշուած են Ստրաբոնի գրութեան մէջ: Նաեւ, Ստրաբոնը «Աթրուպաթէն»ը ճանաչում է որպէս Մարաստանի մի մասը եւ Ադարբայգանը անուանում է «Մադ Աթրուպաթէն»: Իսկ առաւել կարեւորն

այն է, որ նա իր գրութեան մէջ Ազարբայջանի ժողովրդին ներկայացնում է որպէս իրանցիներ եւ նրանց լեզուն էլ պարսկերէն¹⁸:

Երկրորդ դարի աշխարհագրագէտ Դիոնիսոսը Կասպից ծովի եւ նրա ափերին հաստատուած ցեղերի մասին խօսելիս այսպէս է գրում. «Կասպից ծովի ափերին ապրում են սակեր, հոներ, խազարներ, ալբաններ եւ այլ ազգեր»¹⁹:

Արիանոսը, խօսելով Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշաւանքների մասին, յիշում է Ալբանիա եւ Ադարբայջան երկրները միմեանցից անջատ կերպով, եւ Ադարբայջանը անուանում է «Մադ Աթրուփաթէն»²⁰:

Առաջին դարի մեծ աշխարհագրագէտ եւ պատմագիր Պլինիոսը իր «Բնական պատմութիւն» գրքի մէջ, որ բաղկացած է 37 մասերից, Կովկասեան Ալբանիայի մասին այսպէս է գրում.

«Ալբանները ապրում են Կուր գետի շրջակայքում տարածուող դաշտերում, եւ Ալազան գետը նրանց բաժանում է իբերներից, իմա վրացիներից»²¹:

Այս գրութիւնը շատ մօտ է Ստրաբոնի արտայայտածին, եւ բոլոր այս աշխատութիւններից բացայայտում է, որ Կովկասեան Ալբանիան Ադարբայջանից անջատ մի երկիր էր: Այս գրքի յաջորդական մասերում, խնդիրը էլ աւելի պարզաբանելու նպատակով, պիտի պարզորոշենք այս երկու երկրներից իւրաքանչիւրի սահմանները՝ հիմնուելով բազմաթիւ վաւերագրերի եւ փաստաթղթերի վրայ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Սա նոյն Ալեքսանդր Մակեդոնացին է. հնադարեան գրուածքներում նրան Ալեքսանդրի փոխարէն սխալմամբ Ալսեքանդր էին անուանում եւ կոչում էին «Ալսեքանդր գաջասթաք», այսինքն՝ նզովեալ: Թում է, թէ Իսքանդար անուան սխալ արտասանութիւնը գալիս է շատ հին դարաշրջանից:

² «Քարաւնդ-է Քարաւի», աշխատասիրեց Եահեա Ջոքա, Թեհրան 1977, էջ 313-314:

³ Իբնի-Ֆակիհ, Աբուբաքր Ահմադ, բին Մուհամմադ, բին Իսհակ Համադանի, «Ալբոլդան»ի համառօտ թարգմանութիւն, Իրանին վերաբերեալ մասը, թարգմանեց Հ Մասուդ, Բոնեադէ Ֆարիանգէ Իրան-ի հրատարակութիւն, Թեհրան 1970, էջ 126:

⁴ Տէն ծանօթ. 2, էջ 315-316:

⁵ Դեհիսոդա, Ալի Աբբար, Լոդաթնամէ, Ա. Աբուաադ, Թեհրան 1946, էջ 36:

⁶ Նոյն տեղում, էջ 54:

⁷ Յաւելեալ տեղեկութեան համար դիմել «Քարաւնդ-է Քարաւի» — 78 յօդուածներ եւ գրոյցներ Ահմադ Քարաւիից — աշխատասիրեց Եահեա Ջոքա, Թեհրան, 1977, էջ 316:

⁸ Տես ծանոթ. 7, էջ 356:

⁹ Գաղափարական գտնուում է Պիմադուս գետի եզերքին, էրբիլ եւ Մոսուլ քաղաքների մօտ, ուր տեղի ունեցաւ Դարեհ III-ի եւ Ալեքսանդր Մակեդոնացու երրորդ ճակատամարտը:

¹⁰ Սատրապ բառը յունական ձեւն է պարսկական *խաշթրափ* բառի, որը նաեւ գործածուում է խաշթարփաւան ձեւով: *խաշթար*, որ է *շահր*, իմա քաղաք, եւ *խաշթարփաւան*, որ է *շահրբան*, քաղաքապան կամ քաղաքապետ իմաստով: Արաբական գրութիւնների մէջ *խաշթրափ* բառը հանդիպում է նաեւ «շահրաբ» ձեւով: *խաշթրափ* կամ սատրապը նահանգապետ կամ իշխանն էր Աքեմենեան կայսրութեան մի մեծ մասի: Մեծն Դարեհը Աքեմենեան կայսրութեան ենթակայ իրանական եւ ոչ իրանական հողային տարածքները բաժանել էր 23 նահանգի եւ իւրաքանչիւրի համար նշանակել էր մէկ խաշթարփաւան, իմա սատրապ:

¹¹ Бартольд В. В., Сочинения, т. II, ч. I, Москва, изд. Восточной литературы, 1963, стр. 775-776.

¹² Այսուհետեւ Բարտոլդ, Сочинения.

¹³ Arriani, Anabasis, resognovit C. Abicht, Lips., 1886.

Josephi Flavii, De bel., VII, 7,4.

¹⁴ Կադուսիացիները մի ժողովուրդ էին, որ այժմ «թալիշ» են կոչւում: Յաւելեալ տեղեկութիւնների համար դիմել ծանոթ. 2, էջ 283-288:

¹⁵ Polibii, Historiae, rec. Fr. Hulstsch Vol. I-IV, Berol. Weidam., 1888-1892.

¹⁶ Diodori, Bibliotheca historica., rec. Frid Vogel, Vol. I-III, Lips., Teubn, 1888-1893.

¹⁷ Strabonis, Geographica, rec. Commentario crit.instr. G. Kramer, Vol. I-III, Berol. 1884-1892.

¹⁸ Նոյն տեղում:

¹⁹ Geographi Graeci Minores. E codicibus recognovit Carolus Mullerus, II, Paris, 1882.

²⁰ Տես ծանոթ. 12:

²¹ C. Plinii Secundi, Naturalis historia, D. Detlefsen recens uit, vol. I-II, Berol. 1866-1882.

Զաչիւկ
2613

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱԼԲԱՆԻԱ ԱՆՈՒԱՆ ՄԵՋ ԱՌԱՋԱՅԱԾ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

«Կովկասեան Ալբանիա» անունը աշխարհագրագետների աշխատութիւններում գործածուել է զանազան ձեւերով, որը եւ առաջացրել է ենթադրութիւններ ու կռահումներ՝ պատճառելով մի շարք դժվարութիւններ: Ինչպէս նախապէս ասուեց, յոյն եւ քիւզանդացի պատմագիրներն ու աշխարհագրագետները այդ երկիրը անուանում էին «Ալբանիա»: Հայազգի պատմաբանների եւ աշխարհագրագետների մօտ «Ալբանիա» անունը գործածւում է «Աղուան» — (Աղուանք) — եւ «Ալան» — (Ալանք) — ձեւերով: Իսլամ պատմաբանների եւ աշխարհագրագետների մօտ այս անունը «Ալրան» եւ «Առան» ձեւերով է յիշատակուել: Որոշ գրողների մէջ «Ալրան» եւ «Ալան» անունները միասին են յիշատակւում, այնպէս որ մի շարք հետազօտողների մօտ այն միտքն է առաջացել, որ իբր թէ այս երկու անունները մէկ են: Մինչդեռ որեւէ կասկածից հեռու է, որ այս երկու անունները մէկ չեն, եւ ստորեւ մենք դեռ կանդրադառնանք այս հարցին:

Արաբների կողմից «Կովկասեան Ալբանիա» երկրի համար «Ալրան» եւ «Առան» անունների գործածութեան մասին հանգ. Ահմադ Քասրաւիի եւ ռուս գիտնական արեւելագետ, պրոֆ. Բարտոլդի տեսակէտները շատ մօտ են միմեանց:

Հանգ. Ահմադ Քասրաւին գրում է, որ «Արան»ը հռոմէացիների կողմից «Ալբանիա» էր կոչւում, իսկ հայերի կողմից «Աղուան» կամ «Ալան»¹: Քասրաւին այն կարծիքին է, որ «Արաբները աղաւաղել են պարսկական անունը եւ այդ երկիրը կոչել «Ալրան» եւ «Առան», ու մինչ պարսկերէնում այդ անունը «Արան» էր, արաբերէն լեզուի մէջ «Առան» հնչուեց»²:

Պրոֆ. Բարտոլդը եւս այս կարծիքին նմանող մի տեսակէտ է արտայայտել եւ այսպէս է գրել.

«Առան» անունը, որ արաբների կողմից յաճախ «Ալրան» է գրւում, այն անունն է, որով արաբները կոչում էին հինաւորց «Ալբանիան»: Այս անունը հայերէնի մէջ գրւում է «Ալանք»³:

Տողերիս հեղինակի կարծիքով, «Արան» եւ «Ալբանիա» բառերը կարող են նոյն անուան երկու տարբեր հնչումները լինել: «Արան» անունը Կովկասից դուրս, նաեւ Իրանի այլ վայրերում էլ գործածութիւն ունի:

Ներկայիս անգամ, Քաշանում մի շրջան այս նոյն անունով կոչւում է Արան: Գուցէ «Արան»ը պարսկերէն արտասանութիւնն է «Ալբանիա»

անուան: Այն, ինչ որոշ չափով ամրապնդում է այս ենթադրությունը, Կովկասում յայտնաբերուած սեպագրութիւնների գոյութիւնն է: Այդ բեւեռագրութիւնների յունարէն տեքստերում յիշեալ երկրի անունը «Ալբանիա» է գրուած, իսկ պարթեական տեքստերում «Արդան» է նշուած:

Կովկասի Նոխայի շրջանի «Բեօիւք Դաքան» ականում մի գրութիւն է յայտնաբերուել, գրուած հին յունարէն լեզուով ու գրութեամբ, որը, ինչպէս ենթադրում է, մեր թուագրութեան երկրորդ դարին է պատկանում: Այդ գրութեան մէջ յիշատակութիւն կայ «Ալբանիա»ի մասին»⁴:

Սասանեան արքայից արքայ Յազկերտ I-ի — 241-270 — արձանագրութեան մէջ եւս Աթուրփաթեան, Հայաստան եւ Բաղասական երկրի անուններից յետոյ գալիս է նաեւ Ալբանիա անունը⁵:

Խորհրդային ուսումնասիրողներից մէկը՝ Իղտար Ալիեւը, «Կովկասեան Ալբանիայի հնադարեան պատմութեան վերաբերող աղբիւրների եւ հիմունքների շուրջ» վերտառութեամբ իր աշխատութեան մէջ, Կովկասեան Ալբանիան յիշատակելուց յետոյ, այսպէս է գրում.

«Պարթեական աղբիւրների մէջ Կովկասի արեւելքը «Արդան» է կոչւում, իսկ յունական աղբիւրների մէջ «Ալբանիա» ձեւի տակ է յիշւում: Թւում է, թէ «Արդան» անունը, որ մեր թուագրութիւնից երեք դար առաջ է տրուել Կովկասեան Ալբանիային, պատկանում է Ալբանիայի հարաւային հարեաններիին: Այս շատ հին պատմական անունը շատ մօտ է Առան կոչումին, որը արաբ աշխարհագրագէտները տուել են Ալբանիա երկրին»⁶:

Պրոֆ. Բարտոլոմէյ այն կարծիքին է, որ յոյն հեղինակները յետագայում Ալբանիա անունը դարձրել են «Արիանիէյ» Arianiey եւ այդ երկրի բնակիչներին, որոնք շատ հին ժամանակներից «Ալբանոյ» Albanoi էին կոչւում, անուանել են «Արեանոյ» Arianoi⁷:

Քասրաւին գտնում է, որ «Արան» բառը Ագարբայջանի եւ Հայաստանի ժողովուրդների, ինչպէս նաեւ Արանի ժողովրդի լեզուով արեադարձային եղանակ ունեցող կամ ձմեռանոցի իմաստ ունի, եւ համոզուած է, որ այժմ եւս այս բառը պահւում է, ու դեռեւս Ագարբայջանի եւ Արանի թրքախօսները տաք կլիմայ ունեցող շրջաններին «արանլուղ» են անուանում⁸:

Բայց Քասրաւին «Արան» անուան ծագումը արեադարձային իմաստից անհաւանական է համարում, եւ այն կարծիքին է, որ «Արան»ը «Ար» բառից է առաջացել, որը «Իյր» մեծ տոհմի, կամ նոյն ինքը արիական ցեղի մի այլ անունն է⁹:

Ըստ պրոֆ. Մարկուարտի, Ալբանիա անունը, որ հանդիպում է հնադարեան յունական եւ հին հայկական գրութիւնների մէջ, նոյն Առան անունն է,

որ արաբական աղբիւրներում է յիշատակւում, ինչպէս նաեւ «Րանի» անունը, որ հանդիպում է վրացական աղբիւրներում¹⁰:

Արան անունը յիշատակուած է նաեւ Մովսէս Խորենացու գրութիւնների մէջ: Նա այսպէս է գրում.

«Պարթեւական ծագում ունեցող Հայաստանի արքայ Վաղարշակի թագաւորութեան շրջանում Տրդատ I-ը եւ նրա եղբայր Վուրգէսը իշխում էին Ալբանիոյ վրայ»¹¹:

Պատմագիրների եւ աշխարհագրագէտների մի շարք գրութիւնների մէջ Ալրան եւ «Ալան» անունները միասին են յիշում, եւ այդպիսով կասկած են առաջացնում, թէ արդեօք այդ երկու անուանումները նոյնը չեն: Գուցէ այս մտահոգութիւնը ծնունդ է առնում տարբեր աղբիւրներում հանդիպող «Ալբան» եւ «Ալան» անունների նմանութիւնից: Ժամանակակից մի խումբ ուսումնասիրողներ եւս «Արան» եւ «Ալան»ը համարում են նոյն երկրի անուանումները: Տողերիս հեղինակն էլ մի որոշ ժամանակ գտնւում էր այս անորոշութեան մէջ ու այս տեսակէտի ազդեցութեան տակ, ուստի յարմար կլինի այս կէտին անդրադառնալ եւ, հնարաւորութեան սահմաններում, այս անորոշութիւնը փարատել:

Քասրաւին Արանի ժողովրդին համարում է իրանեան տոհմին պատկանող մի ազգութիւն եւ համոզուած է, որ Արանի առաջին բնիկները «Ալ» կամ «Ար» էին կոչւում, որը «Իյր» ցեղի մի այլ անուանումն է¹²:

Պրոֆ. Բարտոլդը «Արան»ն ու «Ալան»ը միմեանցից անջատ ու զատորոշ է կարծում: Նա ալաններին համարում է իրանեան ցեղից, մինչդեռ հետեւելով ռուս մեծ գիտնական եւ լեզուաբան Մառին, նա արաններին համարում է յաբեթական ցեղերին պատկանող ազգերից: Ի միջի այլոց, Բարտոլդը տոհմային եւ ցեղական տեսակէտից Ազարբայջանի ժողովրդին ըստ ամենայնի եւ լիովին առանձին է համարում Ալբանիոյ ժողովրդից, եւ Արաքս գետը նկատի է ունենում ոչ միայն որպէս բնութեան ստեղծած սահման, այլ նաեւ տոհմային եւ ցեղագրական սահման: Խօսելով Ազարբայջանի մասին, նա այսպէս է գրում.

«Արաքս գետը, որ ներկայիս իրանեան Ազարբայջանը անջատում է Կովկասից, հին օրերին համարւում էր տոհմային եւ ցեղագրական որոշակի սահման իրանեան Մարաստանի տարածքի եւ Ալբանիոյ հողային տարածքի միջեւ: Ըստ Ն. Մառի գրութեան, Ալբանիոյ ժողովուրդը յաբեթական ցեղերին էր պատկանում»¹³:

Պրոֆ. Բարտոլդի գրածից պարզւում է, որ Ազարբայջանի ժողովուրդը եղել է իրանեան Մարաստանի ցեղերից, իսկ Կովկասեան Ալբանիոյ ժողո-

վորդը՝ յաբթական ցեղերից: Ինչ վերաբերում է ալաններին, այստեղ նրա տեսակետը տարբեր է. պրոֆ. Բարտոլոլը համոզուած է, որ «Ալանները իրանեան անուանի տոհմերից մէկն են»¹⁴:

Սովետական մեծ Հանրագիտարանի մէջ էլ այսպէս է գրուած. «Ալանները իրանալեզու ցեղերից են»¹⁵: Ոմանք ալաններին համարում են սարմատների ցեղերից, որոնք պատկանում էին իրանեան տոհմին: Սարմատները ընդգրկում էին մի շարք խմբակցութիւններ, որոնք բնակւում էին Եւրոպայի եւ Ասիայի դաշտերի ընդարձակ հողային տարածքներում: Սարմատների երկիրը արեւելքում սկսւում էր Արալ լճից եւ արեւմուտքում վերջ էր գտնում մեր օրերի Ռումինիայի եւ Հունգարիայի հողային տարածքներով: Սարմատները, ահարկու եւ կործանիչ հարուածներ հասցնելով սակերին, առաջացան մինչեւ Բոսֆորի նեղուցը, մինչեւ Կովկաս եւ մինչեւ Առաջաւոր Ասիայի տարածքները, ու մարտնչեցին Հռոմի կայսրութեան եւ պարթեւների իշխանութեան դէմ, եւ բնակուեցին մի շարք նոր հողատարածքների վրայ: Սարմատների դերը եւրոպական եւ ասիական տափաստաններում, Սել ծովի հիւսիսում եւ ընդհանրապէս արեւելեան Եւրոպայում բնակուող ցեղերի պատմութեան մէջ շատ մեծ կարեւորութիւն ունի: Յիշեալ տարածքներում, մեր թուագրութիւնից առաջուայ վերջին դարերից մինչեւ մեր թուագրութեան չորրորդ դարը կոչւում է Սարմատեան դարաշրջան¹⁶:

Սարմատները մ.թ.ա. առաջին դարում սակերին թշեցին, հեռացրին Սել ծովի հիւսիսային ափերից: Քիչ-քիչ այդ տարածքը կոչուեց «Սարմատիա» — (Սարմաթիյէ) — եւ հռոմէական հրամանատարութեան ռազմական քարտեզներում եւս Սարմատիա երկրի անունը տեղ գտաւ¹⁷:

Սարմատ ցեղերը ընդգրկում են Ռոկսոլան (Roksolan), Ալան, Սիրաք (Sirak), Աօրս (Aors) եւ այլ խմբերը, որոնցից ռոկսոլանները եւ ալանները սարմատ ցեղերի կարեւորագոյնն են եւ գտնւում են այդ ցեղերի գագաթնակետի վրայ¹⁸:

Ալանները, իրենց զօրաշարժերի ընթացքին, առաջացել էին նաեւ մինչեւ Իսպանիա եւ Հիւսիսային Աֆրիկա¹⁹:

Իսլամ պատմագիրների եւ աշխարհագրագետների աշխատութիւններում Ալան անունը երբեմն գործածւում է Ալման եւ Առան ձեւերի տակ: Ինչպէս երեւում է, այս անունները կասկածի տեղիք են տալիս, բայց մի խումբ այլ հեղինակներ, ինչպէս Աբուլդուլաֆը եւ Եակուօ Համաւին, այս անուանումը գրել են «Ալլան» ձեւի տակ:

Ալանը տարբեր է Առան-ից: Ալանների երկիրը գտնւում էր հիւսիսային Կովկասում եւ Դարիալի կիրճով էր վերջ գտնում: Կովկասի հռչակաւոր

Դարբանդի հիւսիսային շրջաններից մի մասը մեր թուագրութեան 13րդ դարում պատկանում էր ալաններին:

Ալան անունը հռոմէական գրուածքներում Ալանի — Alani — ձեւի տակ է նշուած: Ալանները իրենք իրենց ու նաեւ իրենց երկիրը անուանում են «Իրոն», որը մեծ նմանութիւն ունի Իրան անուան հետ: Այս երկրամասի ժողովրդի միւս անունը «Աս» է, վրացիները ալաններին անուանում էին «Օս» — Os — եւ ռուսները «Եաս» — yas: Այժմ ռուսերէն լեզուով ալանների երկիրն ու ժողովուրդը կոչւում է «Օսեթ» — Oset: Պրոֆ. Բարտոլդը գտնում է, որ «oset» անունը ծնունդ է առել «Աս» անունից: Նա այն կարծիքին է, որ միջին դարերում եւրոպացի աշխարհաշրջիկները «Աս»երին «oset» էին անուանում: Այս առնչութեամբ նա այսպէս է գրում.

«Թում է, թէ «Աս» — As — անունը, որով կոչւում էին այս հնադարեան երկրի հինաւորաց բնակիչները, ներկայի «Օսեթ» անուան աղունքն է²⁰:

Պրոֆ. Բարտոլդը, մի այլ տեղում, այսպիսի կարծիք է յայտնում. «Հինական առաջին աշխարհաշրջիկների զբօսաշրջութեան օրերից, մ. թ. ա. երկրորդ դարից սկսեալ, չինացիք «եան-ցայ» (Ian-tsay) երկրի անուան ծանօթ էին: Այս երկիրը վերջերում ճանաչուեց «Ալանիա» անունով, որը աօրս-ների «aors» կամ ալանների երկիրն է»²¹:

Մեր թուագրութեան 372 թուականին հոնները պարտութեան մատնեցին ալաններին: Ըստ մեր ունեցած տեղեկութիւնների, ալանների երկիրը 8րդ եւ 9րդ դարերում խազարների խաքանութեան տիրապետութեան մի մասն էր կազմում: Իսկ 9րդ դարում Բիւզանդիայի հետ խազարների ունեցած արտաքին յարաբերութիւնների մէջ ալանները կարեւոր դեր են կատարել:

Այս երկրի ժողովրդի կրօնի եւ հնադարեան սովորոյթների մասին բաւականաչափ տեղեկութիւններ չունենք: Թում է թէ, 10րդ դարում, քրիստոնեայ կրօնը տարածուած էր ալանների մօտ: 13րդ դարի գրութիւններից եւս պարզւում է, որ ալան ժողովրդի մի մասը քրիստոնեայ կրօնի հետեւորդ էր, իսկ 14րդ դարում գրուած աշխատութիւններից պարզւում է, որ ալանների երկրում իսլամը ընդունելութիւն էր գտել: Իբն-ի Բաթուայի, որ հիջրեթի 8րդ դարում — (14-րդ դար) — էր ապրում, յիշում է «էթել» — (Վուգա) — գետի ափին գտնուող «Սերա» քաղաքի բնակիչ աս-երին եւ նրանց մահմեդական է համարում²²:

1238 եւ 1239 տարիներին ալանները մոնղոլ եւ թաթար ցեղերի կողմից ահարկու հարուածների ենթարկուեցին, եւ այդ երկրի ժողովուրդը, որ հիւսիսային Կովկասի քաղաքակրթութեան եւ մշակութային զարգացման մէջ աչքառու դեր էր ունեցել, մեծ աւերների ու կորստի ենթարկուեց: Հիւսիսա-

յին Կովկասում գտնուող «Հիւսիսային Օսեթիայի» ժամանակակից բնակիչները իրականում ալանների — (սարմատների) — մնացորդներն են, եւ այդ ժողովրդի լեզուն էլ իրանական լեզուների ճիւղերից է:

Տողերիս հեղինակը անհրաժեշտ համարեց, անորոշութիւնների փառատման համար, անդրադառնալ «Ալան» անունն, որը երբեմն շփոթութիւն է ստեղծում «Արան» անունի հետ: Ալանների երկրի մերօրեայ անունը «Հիւսիսային Օսեթիայի Խորհրդային Ինքնավար Հանրապետութիւն» է, որը գտնուում է Կովկասեան մեծ լեռնաշղթայի հիւսիսային փեշերում, եւ նրա գլխաւոր քաղաքը ներկայումս «Վլադիկավկազ» կոչուող քաղաքն է²³:

Իսկ Առանը այն անունն է, որով արաբները անուանում էին Կովկասեան Ալբանիան, այնպէս որ Ալանն ու Ալբանիան միշտ էլ միմեանցից անջատ եւ տարբեր են եղել: Այս երկու երկրների ժողովուրդներն էլ միմեանցից տարբեր են եղել եւ իրարից անջատ լեզուներ են ունեցել²⁴: Ինչպէս ասուեց, Առանի ժողովրդի լեզուն յաբեթական կոչուող լեզուների մի ճիւղն է, իսկ ալանների լեզուն իրանական լեզուների ճիւղերից է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ «Քարանդ-է Քարաւի» — ժողովածու Ահմադ Քասրաւու 78 յօդուածների եւ զրոյցների — աշխատասիրեց Եահեա Ջոքա, Թեհրան, 1977, էջ 368:

² «Մակալաթ-է Քասրաւի», առաջին հրատարակութիւն, կազմեց՝ Եահեա Ջոքա, Թեհրան, 1948, էջ 117:

³ Bartold V. V., Sochineniia, Tom III, izdatelstvo Nauka, Moskva, 1965, str. 334.

⁴ Latyshev, V. V., «Zametki o Kavkazskikh nadpisiakh», «izv. imper. arkeol. Komissii», SPb., 1904, vyp. 10, str. 103-105.

⁵ Sprengling. Third Century Iran (Sapor and Kartir), Chicago, 1953, p. 73.

⁶ Вопросы истории Кавказской Альбании, ред. И. Алиев, Баку, 1962, стр. 18-19.

⁷ Տես ծանօթ. 3, նոյն էջում:

⁸ Տես ծանօթ. 1, էջ 368-69:

⁹ Քասրաւի, Ահմադ, «Շահրիարան-է Գոմնամ», երկրորդ հրատարակութիւն, Թեհրան, 1956, էջ 264:

¹⁰ Տես ծանօթ. 6, էջ 22:

¹¹ Տես ծանօթ. 6, էջ 22:

- ¹² Տես ծանոթ. 9, Նոյն էջում:
- ¹³ Бартольд В. В. Նշուած աշխատութիւնը, II. բաժ. I, էջ 775.
- ¹⁴ Նոյն տեղում, էջ 866:
- ¹⁵ БСЭ. м. I, Москва, 1970, стр. 381.
- ¹⁶ Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов, Москва, изд. «Наука», 1971, стр. 3.
- ¹⁷ БСЭ. Т. 22, Москва, 1975, стр. 599.
- ¹⁸ Նոյն տեղում:
- ¹⁹ Նոյն տեղում:
- ²⁰ Տես ծանոթ. 13, էջ 866:
- ²¹ Նոյն տեղում, էջ 550:
- ^{21a} - Բնագրում սխալմամբ՝ «19-րդ դարում».
- ²² Ռեհլաթ, քին Բաթութա, Իրնի Բաթութայի ճանապարհորդութեան գիրքը, թարգմ. Դր. Մոհամմադ Ալի Մովահիէդ, առաջին հատոր, Թեհրան, Բոնգահ-է Թարջումէ վա Նաշր-է Քեթաբ, 1966, էջ 402-403:
- ²³ БСЭ, Т. 23, Москва, 1976, стр. 150-151.
- ²⁴ Նոյն տեղում, հատոր 2, Մոսկուա, 1970, էջ 255:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱԼԲԱՆԻՈՅ ԵՎ ԱԶԱՐԲԱՅՁԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Բազմաթիւ պատմագիրներ եւ աշխարհագրագետներ Ալբանիոյ հողային տարածքի սահմանները համարել են, հիւսիսից եւ հիւսիս-արեւմուտքից՝ ալանների եւ սարմատների երկիրը, արեւմուտքից՝ Իբերիան (Վրաստան) եւ Հայաստանը, արեւելքից՝ Կասպից ծովը, իսկ հարաւից՝ Կուր¹ եւ Արաքս գետերը: Այժմ պիտի ջանանք, հնարաւորութեան սահմաններում, այս առնչութեամբ ներկայացնել մի շարք սկզբնաղբիւրներ:

Առաջին դարի աշխարհագրագետ Պլինիոսը այսպէս է գրում.

«Ալբանացիները բնակւում են Կուր գետի երկու կողմերում տարածուող դաշտավայրում, եւ Ալազան գետը² նրանց անջատում է իբերիացիներից — (վրացիներից):

Իսկ յիշելով Կովկասեան Ալբանիոյ քաղաքների անունները, նա գրում է. «Ալբանիոյ կարեւորագոյն քաղաքը Կապադակ³ է կոչւում»⁴: Պլինիոսը նոյն նիւթի շուրջ գրելիս, երբ յիշում է Ալբանիոյ գետերը, յիշատակում է նաեւ Կուր գետը⁵:

Հռչակաւոր աշխարհագրագետ Ստրաբոնը, որ ապրում էր շուրջ երկու հազար տարի առաջ, պարթեւների տիրապետութեան օրերին, Կովկասեան Ալբանիան յիշում է որպէս անջատ մի երկիր եւ Ալբանիոյ հարաւային սահմանները համարում է «Մադ Աթրուպիաթեն» — (Ադարբայջան) — եւ այս առնչութեամբ այսպէս է գրում.

«Ալբանիան մի երկիր է, որ տարածւում է Կովկասեան լեռնաշղթայի հարաւից մինչեւ Կուր գետը եւ Կասպից ծովից մինչեւ Ալազան գետը, իսկ հարաւից սահմանուած է Մադ Աթրուպիաթենով»⁶:

Նա, իր գրքի 11րդ բաժնում, մանրամասնօրէն խօսում է Կովկասեան Ալբանիոյ աշխարհագրութեան եւ այդ երկրի երկրագործութեան եւ անասնապահութեան, ինչպէս նաեւ զօրքի, լեզուի, կրօնի, նրա ժողովրդի սովորութիւնների եւ աւանդութեանց ու նրանց պաշտամունքի վայրերի մասին⁷:

Սասանեան շրջանի հայ պատմագիր եւ աշխարհագրագետ Մովսէս Խորենացին իր Պատմութեան գրքի մէջ, որ բաղկացած է երեք մասերից, խօսում է նաեւ Ալբանիոյ մասին՝ անուանելով այն «Աղուանից դաշտ», որտեղ իշխում էր — «Առան» — անունով կողմնակալը՝ Սիսական տեղից⁸:

Անանիա Շիրակացին, 7րդ դարի աշխարհագրագետը, Հայաստանի մօտիկ հարեանների մասին խօսելիս յիշում է Իբերիան (Վրաստան) եւ Ալբանիան: Լուրջ կերպով ենթադրում է, որ նա իր աշխատութիւնը պատրաստելիս օգտուել է տեղական աղբիւրներից: Շիրակացին գրել է Կովկասեան Ալբանիոյ հիւսիսային սահմանների, ինչպէս նաեւ Կասպից ծովի հիւսիս-արեւմուտքում ապրող ցեղերի մասին, նա յիշատակում է «Կամբեճան» անունը, որը յունական եւ հռոմէական գրութիւններում գործածւում է «Կամբիսինա» ձեւի տակ⁹, ինչպէս նաեւ «Շաքէ» եւ «Շաքաշ» անունները, որը յունական եւ հռոմէական աղբիւրներում «Սաքասենա» է գրուած¹⁰:

Հռչակաւոր պատմագիր եւ «Աղղուանից Պատմութիւն» արժէքաւոր գրքի հեղինակ Մովսէս Կաղանկատուացին, որ ապրում էր 10րդ դարում, հետաքրքրական տեղեկութիւններ է տալիս Իրանի եւ Հռոմի կռիւների, ինչպէս նաեւ խազարների՝ Կովկասի վրայ կատարած յարձակման մասին: Խօսելով Կովկասեան Ալբանիոյ մասին, նրա սահմանները ներկայացնում է, սկսեալ Իբերոյայից — (Վրաստան) — մինչեւ հոնների պարիսպը — (Կովկասի Դարբանդ) — եւ մինչեւ Արաքս գետը¹¹: Նկարագրելով խազարների յարձակումը Կովկասի վրայ (7րդ դարում), նա գրում է «Նրա, — (Յուստինիանոս II) — Բիւզանդիոյ կայսեր իշխանութեան առաջին տարում, հիւսիսային ցեղերը, որ խազար էին կոչւում, գրաւեցին Հայաստանը, Իբերիան եւ Ալբանիան, եւ ճակատամարտի մէջ, որը տեղի ունեցաւ հայկական թուագրութեան 133 թուի Սահմի ամսի 10ին, — (Յունիս) — սպանեցին Հայաստանի, Իբերիոյ եւ Ալբանիոյ իշխաններին¹²:

Դրանից յետոյ հոնները արշաւեցին Ալբանիոյ վրայ եւ առաջացան մինչեւ Կուր գետը¹³:

Յիշուած նիւթերից պարզ կերպով յայտնւում է, որ Ալբանիան մի առանձին տարածք էր, անջատ Ազարբայջանից, եւ որը գտնւում էր Կովկասում՝ Առանի, Իբերիայի եւ Հայաստանի հարեանութեան մէջ:

Յետիւլամական շրջանի իրանցի եւ արաբ աշխարհագրագետներից, աշխարհաշրջիկներից եւ պատմագիրներից մնացած բազմաթիւ փաստաթղթեր են մեզ հասել Ազարբայջանի եւ Կովկասեան Ալբանիոյ աշխարհագրական սահմանների մասին: Նաեւ ռուս եւ խորհրդային պատմաբաններն էլ շատ պարզորոշ տեսակէտներ ունեն այս առնչութեամբ, որոնք պիտի ներկայացնենք ընթերցողների ուշադրութեան:

Մարաստանի Ալշիբալ նահանգի դիւանատան քարտուղար Իբնի-ի Խորդադ-Բեհը, որ մահացաւ հիջրեթի 300 (913) թ., Առանի եւ Ազարբայջանի մասին խօսելիս նրանց յիշատակում է զատ-զատ, իսկ Ազարբայջանի քա-

ղաքների եւ աւանների մասին խօսելիս յիշում է այն քաղաքները, որ գտնւում են Արաքս գետի հարաւում: Նա, առանձնապէս յիշելով Առան, Թիֆլիս, Պարտաւ — (Բարդա'ւ) — Բելուկան — (Բայլական) — Կապաղակ եւ Շիրաւն անուանները, աւելացնում է, որ «Առան, Ջուրգան — (Վրաստան) — եւ Սիսական նահանգները խազարների տիրապետութիւններից էին, որ Անուշիրւանը գրաւեց ու տիրացաւ»¹⁴:

«Ալբուլղան» հռչակատու աշխատութեան հեղինակ Իբն-ի Ֆակիհը, որ իր գիրքը գրել է հիջրեթի երրորդ դարի վերջերին — (900 թ.), Հայաստանի տարածքը բաժանել է 4 մասի եւ անուանել. «Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ եւ Չորրորդ Արմինիա». Նա Առանը համարում էր Առաջին Արմինիայի մասերից, իսկ Պարտաւ, Բելուկան, Կապաղակ, Շիրաւն, Շաբրան, Շաբէ, Շամքոր — (Շամխոր) — եւ Բալասաջանը — (Բաղասական) — համարում է Առանի քաղաքներից¹⁵: Նա գրում է. «Առանը Արմինիայի առաջին հողային կալուածն է եւ չորս հազար գիւղեր ունի»¹⁶:

Իբն-ի Ֆակիհը Ազարբայջանի սահմանը մի կողմից որոշում է Արաքս գետը, միւս կողմից՝ Ջենջանի սահմանը, եւ Դելլամիստանի, Թարամ — Թարոմ — եւ Գիլանիշրջակայքը: Ազարբայջանի քաղաքների վերաբերեալ նրա տուած բացատրութիւնները հաստատում են այդ երկրի եւ Առանի միմեանցից անջատ լինելը: Ըստ Իբն-ի Ֆակիհի, Բերկրի, Սալմաստ, Մուկան — Մուղան — Խոյ, Վարսան — Վարդան—¹⁷ — Մարաղա, Նէյրիգ, Թաւրիգ, Շափուրխասթ, Բարգէ, Խունէ, Սիանէ, Մարանդ, Խոյ, Քուլսերէ եւ Բարգանդ քաղաքները համարում է Ազարբայջանի քաղաքներ¹⁸:

Նա գրում է. «Ազարբայջանի սահմանը Արմինիայի տարածքում հասնում է մինչեւ Րաս — (Արաքս) — եւ Քոր — (Կուր) — երկու գետերը: Արաքս գետի ակունքը Կալիկալայում — (Կարին) — է, իսկ յետոյ անցնում է Առանից, ուր նրան է խառնւում Առանի գետը: Յաջորդաբար նա անցնում է Վարսանից եւ հասնում երկու գետերի հանդիպման կետին ու այսպիսով միանում Կուր գետին: Այս երկու գետերի միջեւ գտնւում է Բայլական քաղաքը: Յետոյ, այս երկու գետերը հոսում ու թափւում են Գորգանի ծովը»¹⁹:

Ինչպէս տեսնում ենք, Իբն-ի Ֆակիհը Արաքս գետը համարում է Ազարբայջանի սահմանը, ու այսպիսով պարզւում է, որ Արաքսի հիւսիսը մինչեւ հիջրեթի Յրդ դարը (10րդ դ.) Ազարբայջան չի կոչուել: Ու ինչպէս պիտի տեսնենք, այնուհետեւ էլ երբեւէ Ազարբայջան անունը Առանի վրայ չի դրուել:

Հիջրեթի 4րդ դարի առաջին կեսին — (շուրջ 950 թիւ) — գրուած «Սուրաթ-իլ-Արզ» գրքի հեղինակ Իբն-ի Հաուկալը բազմիցս խօսում է Առանի եւ Ազարբայջանի մասին եւ այդ երկու երկրները համարում է միմեանցից անջատ: Կասպից ծովի մասին խօսելիս գրում է, որ այդ ծովը «արեւմուտքից

Առանով, Սարիի շրջակայքով, Խազարի քաղաքներով եւ դուզերի անապատի մի մասով» Է շրջապատուած²⁰։

Իբն-ի Հաուկալը ներկայացրել է նաեւ երեք երկրների՝ Հայաստանի, Ազարբայջանի եւ Առանի մի քարտեզ, ուր Արաքս գետը բերում է որպէս Ազարբայջանի եւ Առանի միջեւ գտնուող սահման։ Նա այս մասին գրում է. «Ալրան գաւառի հարաւային սահմանը Րաս — Արաքս — գետն է, եւ նրա ափին գտնւում է Վարսան քաղաքը»²¹։

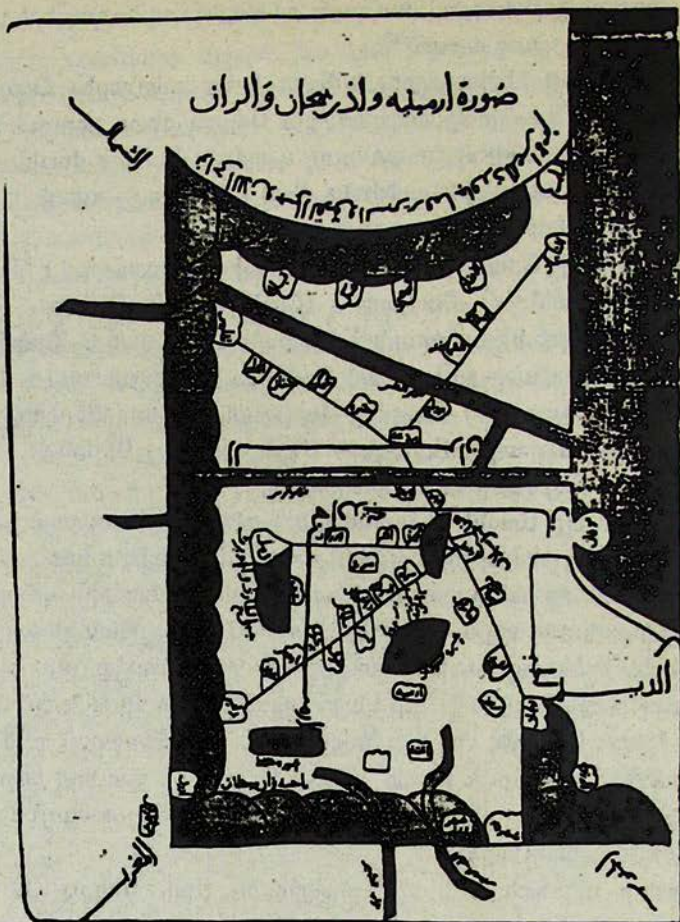
Իբն-ի Հաուկալը, Առանի քաղաքները թուելիս, յիշատակում է Պարտաւ²², Ջանզէ — (Գանձակ) —²³ Շամքոր — (Շամխոր) —²⁴ Թիֆլիս, Բարտիզ, Շմախիյյէ — (Շամախի) — Շրուան²⁵։ Շաքրան, Կապադակ եւ Շաքէ անունները, իսկ Ազարբայջանի քաղաքների թուարկելիս յիշատակում է Արդաբիլ, Դախարկան — (Դեհիսթրկան) — Թաւրիզ, Սալամաստ, Խոյ, Բերկրի, Ուրմիա — (Օրումիյյէ) — Մարաղա, Ուշնուէ — (Ուշնովիյյէ) — Միյանաջ — (Միյանէ) — Մարանդ, Բարզանդ եւ այլ քաղաքներ²⁶։

Իբն-ի Հաուկալը Առանի իշխաններին համարում է Ազարբայջանի արքաներին ենթակայ եւ հարկատու։ Նա իր գրքում այսպէս է գրում.

«Այս իշխանները ամէն տարի Ազարբայջանի արքաներին վճարում էին որոշուած մի տուրք եւ այլ պիտոյքներ։ Իւրաքանչիւր իշխան ենթարկւում էր իր շահին եւ իրեն պատկանող տուրքը վճարում առանց ընդմիջումի եւ առանց առարկութեան։ Իբն-ի Աբի Սաջը երբեմն փոքր մի բան էլ ընդունում էր որպէս նուէր։ Սակայն, երբ այս երկիրը գրաւուեց մարզպան բին Մոհամմադ Մուսաֆիրի կոչուող եւ Սէլար — (կամ Սալար) — անունով հռչակուածի կողմից, նա հաստատեց մատենաներ եւ օրէնքներ եւ լաւագոյնս գանձեց տուրքերն ու մնացորդները»²⁷։

Հռչակաւոր գիտնական եւ ճանապարհորդ Աբու Աբդուլլահ Բաշարի Մուկադդասին իր «Ահսան ալ թակասիմ ֆի մա' արեֆաթ էլ ակալիմ» գրքում, որ գրել է հիջրեթի 4րդ դարի երկրորդ կեսում — (շուրջ 1000 թուին) — Իրանի հողային-տարածքը բաժանել է ութ երկրամասերի եւ Ազարբայջանը յիշատակել է Առանից անջատ եւ առանձին։ Այս գիտնականը Ազարբայջանը, Առանը եւ Հայաստանը միմեանցից անջատ է համարում, իսկ Առանի մասին այսպէս է գրում.

«Առանը կղզու նման մի երկիր է, որ գտնւում է Կասպից ծովի եւ Արաքս գետի միջեւ։ Նահրալ Մալէք — (Կուր) — գետը նրան կտրում է երկայնքից։ Նրա կենտրոնը Պարտաւն է, եւ նրա այլ քաղաքները հետեւեալներն են. Թիֆլիս, Կալմա, Խանան, Շամքոր — (Շամխոր) — Ջանզէ — (Գանձակ) — Բարտիզ, Շամախի, Շիրուան, Բաքույէ — (Բագու) — Շաքրան, Դերբենդ, Կապադակ, Շաքէ եւ Մալազկերտ — (Ֆալաշկերտ)»²⁸։

Ագարբայջանի, Ասանի և Հայաստանի քարտեզը, Հիջրեթի չորրորդ դարում - շուրջ 950 թիւ- փոխառութիւն Սուրաթ-իւ-Արզ գրքից, գործ Իբն-ի Համպլի, թարգմանութիւն Դր.Ջաֆար Շոարի, Բոննադ-է Ֆարհանգ-է Իրան հրատարակութիւն, 1966թ., էջ 82:

Իսթախրին՝ հիջրեթի Յոդ եւ 4րդ դարերի (850-934 թթ.) ճանապարհորդը, Ազարբայջանի եւ Առանի մասին խօսելիս նրանց յիշատակում է առանձին: Նա իր գրքում մի գլուխ ունի, որ կոչւում է «Արմինիայի, Առանի եւ Ազարբեյջանի կերպարը»: Նա եւս, Մուկադդաս-ի, Իբն-ի Հաուկալի եւ Իբն-ի Ֆակիհի նման, Առանը անջատ է համարում Ազարբայջանից եւ Առանի քաղաքները այսպէս է յիշատակում. «Բայլական, Վարսան, Բարտիզ, — (Բարզանզ) — Շամախի, Շիրւան, Ապխազէ, Շաբրան, Կապադակ, Շաքէ, Գանձակ, Շամքոր»²⁹:

Նա այս գրքում Պարտաւը համարում է Առանի մայրաքաղաքը, իսկ Արդաբիլը որպէս Ազարբայջանի կենտրոնը³⁰: Նա եւս Կասպից ծովի արեւմտեան կողմը անուանում է Առան³¹:

Եակուբ Համաւին (1178-1229) իր «Մոռջամ ալ Բուլդան» գրքի մէջ Առանի մասին գրում է.

«Առանը մի իրանական անուն է, մի լայնատարած երկիր՝ բազմաթիւ քաղաքներով, որոնցից մէկը Ջանզա է կոչւում. սա այն քաղաքն է, որ մարդիկ Գանձակ են անուանում. ինչպէս նաեւ Պարտաւ, Շամքոր եւ Բայլական»:

Ազարբայջանի եւ Առանի միջեւ մի գետ կայ, որը Արաքս է կոչւում: Այն, ինչ այդ գետի հիւսիսում եւ արեւմուտքում է գտնւում, պատկանում է Առանին, իսկ ինչ որ նրա հարաւում է գտնւում, Ազարբայջանին է պատկանում»³²:

Այս գրութեան բացորոշ կերպով կարելի է եզրակացնել, որ Ազարբայջանը գտնւում է Արաքսի հարաւում, իսկ Առանը հիւսիսում, եւ այսպիսով պարզում է, որ Առանի երկիրը Ազարբայջան անունը չունէր:

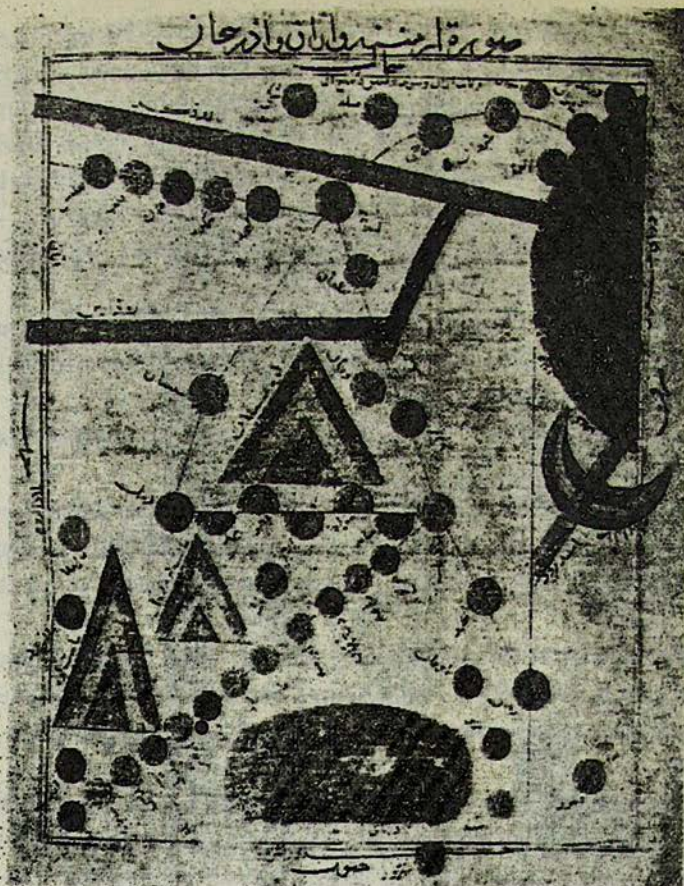
Աբուլ Ֆադան, որ հիջրեթի 732ին է մահացել — (1354 թիւ) —, իր «Թակիմ ալ Բուլդան» գրքի մէջ յստակ կերպով գրում է, որ «Առանը» մի հռչակաւոր հողատարածք է, որը Ազարբայջանի հետ սահմանակից է»³³:

Առանի եւ Ազարբայջանի միմեանցից անջատ լինելու մասին նա այսպէս է գրում.

«Հայաստանը, Առանը եւ Ազարբայջանը երեք մեծ երկրներ են, միմեանցից անջատ, որոնց աշխարհագետները մէկ քարտեզի մէջ են ներկայացնում»³⁴:

Համդուլլահ Մուստոֆի Ղազվինին (1281-1349 թթ.) իր «Նիւզհաթ ալ կուլուբ» գրքի երրորդ գլխի մէջ Ազարբայջանի քաղաքները այսպէս է յիշատակում.

«Թաւրիզ, Ուջան, Թասուջ, Արդաբիլ, Խալխալ, Դարմարզին, Շահրուդ, Մէշքին, Անար, Արջակ, Ահար, Թաքլիֆէ, Խիաւ, Դարաարդ, Կալէ Քահրան,

Ագարբայջանի, Առանի եւ Հայաստանի քարտեզը, արտատպուած Մասաչիւս վա Մամալիք գրքից, հեղինակ Աբու Իսհակ Իբրահիմ Իսթախրի, աշխատասիրութեամբ Իրաջ Աֆշարի, Բոնգահ-է Թարջոմէ վա Նաշր-է Զեքաթ, 1968թ. էջ.154:

Քալիբար, Գիլան ֆասլուն, Մարդան կոմ, Նովգար, Խոյ, Սալմաստ, Ուրմիա, Ուշնուէ, Սարաւ — (Սարաբ) — Միանաջ — (Միանէ) — Գարմրուդ, Մարադա, Դեհխարկան — (Դեհխարգան եւ կամ Դեհխորգան) — Նիլան, Մարանդ, Դիզմար, Զանջան — (Զանգան) — Զունուզ, Ազատ եւ Մաքույէ — (Մակու) —»³⁵։

Ինչպէս տեսնում ենք, յիշեալ բոլոր քաղաքներն էլ Արաքսի հարաւումն են գտնւում, եւ սա մի պարզ փաստ է այն բանին, որ Արաքսը Ազարբայջան եւ Առան երկրների միջեւ գտնուող տարածութիւնն ու սահմանն էր։ Նոյն հեղինակը Առանի մասին խօսելիս Արաքս եւ Կուր գետերի միջեւ գտնուող մասը անուանել է Առան, իսկ Կուր գետից այն կողմը անուանել է Շիրան³⁶։

Վերոյիշեալ բոլոր անուանի ճանապարհորդների ու հեղինակների վկայութիւնները հաստատում են, որ Առանը մի երկիր էր՝ բոլորովին առանձին եւ անջատ Ազարբայջանից, եւ որ անցեալում երբեք Ազարբայջան անունը Առանի վրայ չի դրուել։

Մինչեւ հիշրեթի 7րդ եւ 8րդ դարերը — (13րդ եւ 14րդ դարերը) —, Առան անունը շատ յաճախ է յիշատակւում, իսկ հետագայ դարերում աւելի քիչ է խօսւում Առանի մասին։

Լենկ Թեմուրի արշաւանքների մանրամասները գրելիս, ինչպէս նաեւ Աղ-կոյունլուների եւ Կարա-կոյունլուների տիրապետութեան շրջանի պատմութեան մէջ, աւելի սակաւ ենք հանդիպում Առան տեղանուան. միմիայն Ղարաբաղի մասին խօսելիս այն անուանում են «Ղարաբաղ Առան»³⁷։

Իսկանդար Բէկ Մունշին, որ Սեֆեւիների շրջանում էր ապրում, երկու կամ երեք անգամ յիշում է Առան անունը։ Նա Առանն ու Շիրանը համարում է Ազարբայջանից անջատ։ Իսկանդար Բէկը իր «Ալամարայէ Աբբասի» գրքում յիշատակում է «Ազարբայջանի, Շիրանի եւ Վրաստանի Առանի գիւղաքաղաքները»³⁸։

«Բուրհանէ Կաթէ» բառգրքի մէջ, որ գրուել է հիշրեթի 1062 (1652), Արաքս անունը այսպէս է.

«Արաքս — (գրւում եւ արտասանւում է Արաս) — հռչակաւոր մի գետի անունն է, որ Թիֆլիսի եզերքից է անցնում եւ հոսում է Ազարբայջանի եւ Առանի միջեւ»³⁹։

Գուցէ աշխարհագրական տեսակէտից Արաքսի հունը մի քիչ անձիշտ է եւ խառն, սակայն մի բան անվիճելի է, որ յիշեալ գրքի հեղինակը եւս, անցեալի այլ հեղինակների նման, այդ գետը համարել է Ազարբայջանի եւ Առանի միջեւ գտնուող սահմանագատիչ գիծն ու մարզը եւ միմիայն Արաքսի հարաւային ափին գտնուող երկիրն է Ազարբայջան անուանել։

Բոլոր այս աղբիւրները, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ այլ փաստաթղթեր ու վաւերագրեր բացորոշ ապացոյցներն են այն բանի, որ Առանի եւ Շիրանի հողատարածքները միշտ էլ Ադարբայջանից անջատ են եղել, եւ որ երբեք Ազարբայջան անուընդ Առանի վրայ չի դրուել:

Հնադարեան եւ իսլամական դարաշրջանների պատմագիրների եւ աշխարհագրագէտների փաստարկումները, Ազարբայջանի աշխարհագրական վայրի մասին, ընթերցողների ուշադրութեանը ներկայացնելուց յետոյ, այժմ պիտի քննանք՝ այս նիւթի շուրջ ռուս գիտնականների եւ խորհրդային հետազօտողների փաստարկներն ու դիտողութիւնները ներկայացնել:

Ռուս պատմաբան Եանովսկին, որ 19րդ դարում էր ապրում, իր աշխատութեան մէջ, որ կոչւում է «Հին դարերի Կովկասեան Ալբանիոյ մասին» եւ որը լոյս է տեսել 19րդ դարի առաջին կեսի վերջերին, հիմնուելով հնադարեան պատմագիրների եւ աշխարհագրագէտների գործերի վրայ, այսպէս է գրում.

«Հին դարերի Ալբանիան գտնուում էր Ալազանի, Շաքէի եւ Շիրանի տափաստանում»⁴⁰:

Նա, հիմնուելով Պտղոմէոսի գրուածքի վրայ, Ալբանիոյ հիւսիսային գետը անուանել է Սումգայիթ գետ, որ հոսում է Ապշերոն թերակղզում⁴¹:

Եանովսկին, խօսելով Կովկասեան Ալբանիոյ գետերի մասին եւ յենուելով հին պատմագիրների եւ աշխարհագրագէտների գործերի վրայ, գրում է. «Կովկասեան Ալբանիոյ գետերը, ըստ հնադարեան գրուածքների, թափւում են Կուր գետի, եւ ոչ թէ Կասպից ծովի մէջ»⁴²:

Անցեալի մի այլ ռուս պատմաբան Շոպենը, հիմնուելով հին պատմագիրների, մասնաւորաբար հայ պատմագիրների վրայ, համոզուած է, որ Կովկասեան Ալբանիոյ տերիտորիան գտնուում էր Կուր գետի աջ եւ ձախ ափերին, ու նաեւ Կասպից ծովի ափին:

Ռուս ականաւոր գիտնական եւ հետազօտող Դորնը, Կովկասեան Ալբանիոյ մասին իր կարծիքը արտայայտելիս, այսպէս է գրում.

«Ալբանիան սահմանափակուած էր սարմատների երկրով — (Կերաւնեան լեռներ) —, Իբերիա — (Վրաստան) — երկրով, Ալազան գետով, Հայաստանով, Արաքս եւ Կուր գետերի միաւորման կետով ու Կասպից ծովով, եւ ներառում էր Շաքէն, Շիրանը եւ հարաւային Դաղիստանից մինչեւ Դերբենդ»⁴³:

Կովկասցի գիտնական Ի. Ալիեւը, Դորնի աշխատութեան մասին կարծիք յայտնելիս, այսպէս է արտայայտւում. «Դորնը ընդհանրապէս ճիշտ ձեւով է յիշում Ալբանիա երկիրը»⁴⁴:

Հայ պատմաբան Բարխուդարեանը իր «Պատմութիւն Աղուանից» աշխատութեան մէջ, որ տպագրուել է 1902 թ. Վաղարշապատում, ասում է, որ «Կովկասեան Ալբանիան արեւելքից սահմանագծուած էր Կասպից ծովի ափերով եւ Արաքս գետով, հիւսիսում վերջ էր գտնուում Դերբենդով, արեւմուտքում Ալազանի, Խունակերտ (Ղունարակերտ) եւ Ձորագետ (Dzoraget) գետերով, իսկ հարաւում Արցախի լեռներով եւ Գարգար գետով, մինչեւ նրա եւ Արաքս գետի հանդիպման կէտը»⁴⁵:

Բարխուդարեանի կարծիքով, Հայաստանում Արշակունիների թագաւորութեան ժամանակ, Կուր գետը Ալբանիոյ հարաւային սահմանն էր, բայց Տրդ դարում Ալբանիան իր հողային տարածքին միացրեց նաեւ Ուտիքն ու Արցախը⁴⁶:

Մարկուարտը, գրելով Իրանի սահմանների մասին եւ յենուելով Թեոփանէս Միտիլինեցու գրածի վրայ, այսպէս է արտայայտուել.

«Առանը պարունակում էր Շիրանի կալուածները, Կապադակը (Kabala), Շաքէն եւ Մուղանը, եւ գտնւում էր Կուր եւ Արաքս գետերի միջեւ այդ երկրի մեծ քաղաքը Պարտաւն էր»⁴⁷:

Ըստ ռուս անուանի գիտնական Բարտուղի, Առանը նոյն ինքը Ալբանիան է, որը սկսած Դերբենդից տարածւում էր մինչեւ Թիֆլիս, եւ նրա հարաւ ու հարաւ-արեւմտեան սահմանները աւարտւում էին Արաքս գետով, յատկապէս ընդգծելով, որ

«Ալբանիան հին դարերում եւ մինչեւ անգամ, երբ յետագայում Առան կոչուեց, այն երկիրն էր, որ հիւսիս-արեւելքում Դերբենդի շրջանից տարածւում էր մինչեւ Թիֆլիս քաղաքը արեւմուտքում եւ մինչեւ Արաքս գետը հարաւ եւ հարաւ-արեւմուտքում: Յետագայում նորագոյն հեղինակները Շիրանի եւ Ազարբայջանի միջեւ գտնուող երկիրը Առան անուանեցին: Եակուբը, Մոռջամ ալ-Բուդղանի մէջ, երկու գետերի՝ Կուր եւ Արաքսի միջեւ գտնուող տարածութիւնն էր Առան անուանել»⁴⁸:

Իսկ Առանի մայրաքաղաքի մասին նա այսպէս է գրում. «Պարտաւ քաղաքը, ուր տեղափոխուեց Առանի մայրաքաղաքը, ճորդ դարում գտնւում էր Թարթար գետի եզերքին»⁴⁹:

Կրիմսկին Կովկասեան Ալբանիոյ սահմանների մասին այսպէս է գրում.

«Ալբանիոյ հողային տարածքը Կուր գետի աջ եւ ձախ ափերից եւ Իբերիայից — (Վրաստան) — տարածւում էր մինչեւ Կասպից ծովը: Գետի երկու կողմերում էլ ապրում էին ալբանացիներ: Յետագայում, Ալբանիան կամ Աղուանքը Առան կոչուեց: Այդ երկիրը, Դերբենդից մինչեւ Վրաստան, տարածւում էր Կուր գետի երկու կողմերը, իսկ յետագայում Առանը միմիայն Կուր գետի աջ եզերքին տարածուեց՝ ներառելով Կուր եւ Արաքս գետերի միջեւ գտնուող տարածքը»⁵⁰:

Կրիմսկին Կապադակը համարում է Ալբանիոյ հնագոյն քաղաքներից մէկը⁵¹:

Պրոֆ. Բարտոլդը Առանի եւ Ազարբայջանի սահմանների մասին այսպէս է գրում.

«Արաքս գետը, որ ներկայիս իրանեան Ազարբայջանը անջատում է Կովկասից, հնադարեան շրջաններում տոհմային եւ ցեղային տեսակէտից վճռական սահման էր իրանական երկիր Մարաստանի եւ Ալբանիա երկրների միջեւ, եւ ըստ Ն. Մառի, այնտեղի ցեղերը յաբեթական ծագում ունէին⁵²:

Շարունակելով իր խօսքը, նա գրում է. «Ազարբայջանի եւ Ալբանիոյ միջեւ եղած տոհմային եւ ցեղային տարբերութիւնները մինչեւ անգամ իսլամական շրջանում էլ չվերացան⁵³:

Պրոֆ. Բարտոլդի գրածից կարելի է հեշտութեամբ եզրակացնել, որ Ալբանիա երկիրը ոչ միայն Փոքր Միդիայից (Ազարբայջան) անջատ էր, այլ նաեւ այն, որ այդ երկու երկրների ժողովուրդներն էլ նոյն ցեղին չէին պատկանում: Ազարբայջանի ժողովուրդը իրանական ցեղի մարեր էին, մինչ Կովկասեան Ալբանիոյ մարդիկ, ըստ ակադեմիկոս Մառի յայտնած կարծիքին, յաբեթական ցեղերից էին: Մենք քիչ յետոյ կտեսնենք, որ այդ երկու երկրների ժողովուրդի լեզուն եւ կրօնն էլ նոյնը չէին:

Երեմեանը իր «Մովսէս Կադանկատուացի» յօդուածի մէջ խօսում է Ալբանիոյ Վարազ-Տրդատ պարթեւ արքայազնի կատարած ճամփորդութեան եւ խազարների Ալփ-իլիթեր (Alp Ilitver) խաբանի պալատը այցելելու մասին եւ գրում, որ «Նա այս ճամփորդութիւնը կատարեց, անցնելով Փարթաւ — Պարտաւ-ից մինչեւ մեր օրերի Մախաչկալա տարածութիւնը կտրելով⁵⁴:

Այս կէտը հաստատում է Կրիմսկու եւ Բարտոլդի տեսակէտները, ըստ որի Պարտաւը Կովկասեան Ալբանիոյ ամենահին քաղաքներից մէկը եւ նրա մայրաքաղաքն էին համարում:

Խորհրդային մի այլ ուսումնասիրող Եամպոլսկին իր յօդուածի մէջ բացարձակ կերպով գրեց, որ «Ալբանիան (Առանը) գտնւում էր Աթրուփաթէնի (Ազարբայջանի) հիւսիսում, եւ յիշեալ երկրների միջեւ գտնուող սահմանագիծը Կուր եւ Արաքս գետերն էին⁵⁵:

Թէեւ Եամպոլսկին իր յօդուածը գրել է Ազարբայջանը Կովկասին կցելու քարոզչութեան թեժ շրջանում, ու թէեւ նա, հակառակ Բարտոլդին, լծուեց այդ քարոզչութեան աշխատանքին, այդուհանդերձ պարտաւորուեց մի շարք ճշմարտութիւններ արտայայտել եւ Արաքս գետը ճանաչել որպէս երկու երկրների՝ Ազարբայջանի եւ Առանի սահմանագիծը:

Բոլոր այս աղբիւրները եւ շատ այլ փաստաթղթեր եւ վաւերագրեր պարզորոշ կերպով փաստում են, որ Կովկասեան Ալբանիա երկիրը, այլ խօսքով Առանը եւ Շիրանը, միշտ էլ Ազարբայջանից անջատ են եղել, եւ ոչ անցեալում ոչ մի ժամանակ Առանը Ազարբայջան չի կոչուել:

Եթէ քննութեան ենթարկենք Իրանի Արտաքին Մինիստրութեան եւ ցարական Ռուսիոյ փաստաթղթերն ու վաւերագրերը, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանում մինչեւ 1918 թիւը գրուած գրքերը, պարզ կերպով կտեսնենք, որ Առան երկիրը եւ Շիրանը երբեք Ազարբայջան անունը չեն ունեցել, այլ երբեմն պարզապէս Առան եւ Շիրան, իսկ երբեմն էլ Կովկաս են կոչուել:

Խնդիրը պարզաբանելու համար նշենք մի փաստաթուղթ, որը 1917 թուի Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից առաջ տպագրուել է Ռուսաստանում: Այս փաստաթուղթը ցարական Ռուսաստանի կայսրութեան վաւերագրերից է, որից տողերիս հեղինակը օգտուել է: Միաժամանակ այդ փաստաթուղթը ընթերցողների ուշադրութեան է ներկայացւում նոյնութեամբ եւ իր ռուսերէն բնագրով, որպէսզի ոչ մի կասկածի ու տարակուսանքի տեղիք չտայ:

Ռուսական Հանրագիտարանում, որի տպագրութիւնն ու հրապարակումը սկսեց 1890 թուին եւ լոյս տեսաւ Ռուսական կայսրութեան մայրաքաղաք Սանկտ-Պետերբուրգում եւ Գերմանիոյ Լայպցիգ քաղաքում, «Ալբանիա» յօդուածի տակ այսպէս է գրուած.

«Ալբանիա. անունն է մի հնադարեան երկրի, որը գտնուում է Կովկասի արեւելեան եւ հարաւային մասում, Սեւ ծովի (Pontus Euxinus) եւ Կասպից ծովի միջեւ, Հայաստանի հիւսիսում, եւ Կիւրոս — Կուր — գետը նրա սահմանն էր: Այդ երկրի բնակիչները ներկայի Շիրանի եւ հարաւային Դաղստանի ժողովուրդն է⁵⁶».

Յիշեալ Հանրագիտարանում նաեւ ասուած է, որ «ալբանները Հռոմի իշխանութեանն էին ենթարկուած⁵⁷»:

Նոյն Հանրագիտարանի 13րդ հատորում Կովկասի աշխարհագրական լայնքն ու երկայնքը պարզորոշ կերպով ցոյց է տրուած եւ ասուած է, որ այդ համարում է 46,5 հիւսիսային լայնութեան եւ 38,5 աստիճանի միջեւ: Այդ Հանրագիտարանի էջերի մէջ բացարձակ կերպով գրուած է, որ «Այս տարածքը (Կովկասը) հարաւում Արաքս գետով վերջ է գտնում⁵⁸»:

Նոյն հատորում յիշում են Կովկասի եւ Անդրկովկասի քաղաքների հոյւը, որ բաժանուած էր 12 նահանգների: Այդ նահանգները հետեւեալներն են.

«Ստաւրոպոլ, Թերեք, Կուբան, Սեւ ծովի շրջան, Քութայիս, Թիֆլիս, Երեւան, Բագու, Ելիզաւետպոլ — (Գանձակ) — Դաղստան, Կարս, Ջաքարթալ⁵⁹»:

1500.

Արտատպուած Ռուսական Մեծ Հանրագիտարանից, առաջին հատորը, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1890թ. էջ 359:

Импульсы — Историческая школа

ИЗДАТЕЛЬСТВО

Ф. А. Воеводич (Ленинград)
И. А. Ковалев (О. Ленинград)

OLD KEKRY TYPE

Tengreadda Am Ombudsman-Riksdagen

1004

Central Library
Tehran University

262-515

1. Administrative - This category includes all information that is not otherwise classified, but which is necessary for the proper functioning of the organization. This information is not to be released to the public without the approval of the appropriate authority.

Այս գլխի տակ ոչ մի յիշատակութիւն չկայ «Ազարբայջան» անունանշուած. նաեւ այդ երկրում ապրող «ազարբայջանցի» ժողովրդի մասին եւս ականարկ անգամ չկայ, այլ այդ բովանդակ հրատարակութեան մէջ Կովկասի թրքախօսները «թաթար» են անուանուած: Նաեւ յիշեալ Հանրագիտարանի մէջ Առան անունը չի յիշուած, սակայն կայ յիշատակութիւն Շիրանի մասին:

Եթէ Արաքս գետի հիւսիսում «Ազարբայջան» անունով մի երկրամաս գոյութիւն ունեցած լինէր, անկասկած այս Հանրագիտարանի հատորների մէջ եւս նրա անունը կ'իշխուէր: Սակայն ամենադոյզն ականարկն անգամ չկայ, որ Արաքսի հիւսիսում «Ազարբայջան» անունով մի երկիր է եղել:

Նոյն Հանրագիտարանի առաջին հատորի մէջ «Ազարբայջան» անունանշուած յայտնաբերուած է գրութիւն.

«Ազարբայջան կամ Ադրբեյջան — Ատրի, իմն կրակի երկիր, պահլաւերէնով Աթուրփեթգան, հայերէնով Ատրպատական — Իրանի հիւսիս-արեւմտեան հարուստ եւ ճարտարարուեստական նահանգն է: Ազարբայջանը հարաւից սահմանուած է Իրանի Քիւրդիստանով — (Արդիալի նահանգ) — եւ Արաղ-է Աջամ-ով — (Մարաստան) —, արեւմուտքում թուրքական Քիւրդիստանով եւ թուրքա-Հայաստանով⁶⁰, իսկ հիւսիսում ռուսական Հայաստանով եւ Կովկասի հարաւով, որը Արաքս գետը անջատում է նրանից, իսկ արեւելքում Գիլան նահանգով, Կասպից ծովի ափին Ազարբայջանի տարածքը 104,840 քառակուսի կիլոմետր է 17րդ դարում օսմանեան թուրքերը մեծ վնասներ հասցրեցին Ազարբայջանին: Որպէս Իրանի փոխարքայանիստ վայր, — (ինչպէս Աբբաս Միրզան) — Ազարբայջանը, լինելով սահմանամերձ նահանգ, շատ մեծ կարեւորութիւն ունի⁶¹:

Ներկայացուած նիւթերից մի քանիսը արժանի են առաւել ուշադրութեան.

1 — Առաջին կէտը Կովկասի աշխարհագրական երկայնութեան եւ լայնութեան հետ է առնչուած, որը տարբերում է Ազարբայջանի աշխարհագրական երկայնութիւնից եւ լայնութիւնից: Եթէ դիմենք Սովետական Նոր Հանրագիտարանին եւ կից քարտեզին, որը սխալմամբ Ազերբայջանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւն է կոչուել, կպարզուի, որ այդ հողատարածքի հարաւը համընկնում է նոյն 38,5 աստիճան հիւսիսային լայնութեան հետ, որը համապատասխանում է Ռուսական կայսրութեան Հանրագիտարանի ներկայացրած աշխարհագրական լայնութեան հետ⁶²: Միակ տարբերութիւնը այն է, որ ցարական Ռուսաստանի օրօք Արաքսի հիւսիսում եւ Կովկասի հարաւում գտնուող հողային տարածքը Ազարբայջան չէր կոչուած:

2 — Ռուսական կայսրութեան շրջանում հրատարակուած Հանրագիտարանի մէջ երբեք «Իրանի Ազարբայջան» կամ «Ռուսական Ազարբայջան»

անուանումները տեղ չեն գտել, ինչպես արուել է «Տաճկական Հայաստան» եւ «Ռուսական Հայաստան» երկրամասերի նկատմամբ: Խօսքը գնում է միայն մէկ «Ազարբայջան»ի մասին եւ այն էլ «Իրանի Ազարբայջան»ի մասին է:

3 — Ըստ Ռուսական կայսրութեան շրջանին հրատարակուած Հանրագիտարանի, Ազարբայջանի հողային տարածքը հիւսիսում սահմանափակւում էր Արաքս գետով: Այսպիսով պարզւում է, որ միւս կողմը, այլ խօսքով Արաքսի հիւսիսը, Ազարբայջան չէր:

4 — Չորրորդ կէտը հիմնուած է թուերի վրայ, ուստի աւելի պարզ է ու ճշգրիտ եւ վերաբերում է Ազարբայջանի ընդհանուր մակերեսին: Յարական Ռուսաստանի Հանրագիտարանում Ազարբայջանի տարածութիւնը 104,840 քառակուսի կիլոմետր է նշանակուած, եւ մենք պիտի տեսնենք, թէ որ չափով մեզ կմօտեցնի իրականութեան:

Խնդիրը պարզելու համար նախ սկսենք քննել Սովետական Աշխարհագրական Հանրագիտարանը, որի հրատարակումը Խորհրդային Միութեան մայրաքաղաք Մոսկուայում սկսեց 1960 թուին: Յիշեալ Աշխարհագրական Հանրագիտարանի առաջին հատորում ներկայիս «Սովետական Ազերբայջան» եւ երբեմն էլ «Հիւսիսային Ազերբայջան» կոչուող երկրամասի մակերեսը 86,600 քառակուսի կիլոմետր է գրուած⁶³: Նոյն էջում իրանական Ազարբայջանի մակերեսը 100,000 քառակուսի կիլոմետրից աւելին է նշանակուած⁶⁴:

Եթէ երբեւէ Արաքս գետի հիւսիսը «Ազարբայջան» կոչուած լինէր, այդ պարագային ցարական Ռուսաստանի Հանրագիտարանում, որը հրատարակուել է 19րդ դարի վերջերին, Ազարբայջանի ընդհանուր մակերեսը շուրջ 190,000 քառակուսի կիլոմետր պիտի նշանակուած լինէր: Ի՞նչ է պատճառը, որ Ազարբայջանի մակերեսը, որը ճանաչուած էր ռուս Յարական պետութեան եւ երկրի գիտական շրջանակների եւ ուսումնասիրութեանց հաստատութիւնների կողմից, համապատասխանում է իրական Ազարբայջանի — Իրանեան Ազարբայջանի — մակերեսի հետ: Արդեօք հէնց այս կէտը ցոյց չի տալիս, որ յետագայում, ինչպէս որ պիտի տեսնենք, ուրիշները յափշտակել են «Ազարբայջան» անունը եւ Արաքս գետի հիւսիսում գտնուող մի երկրամասի վրայ են դրել:

¹ Հանգուցեալ Քասրաւին Քոր կոչուող երկու գետերը, մէկը Ֆարսում եւ միւսը Կովկասում, «Քուր» է անուանում եւ համոզուած է, որ այս երկու գետերը Կիւրոս Մեծի անունով կոչւում են «Քուր»։ Նա Կիւրոս անունն էլ համարում է «Կիւր» անուան յունական ձեւը։ Բայց սովետական գիտական պրոֆ. Աբաեւը նոյն կարծիքին չէ։ — Տէս պրոֆ. Վ. Ի. Աբաեւի յօդուածը «Իրանական անձնական անունների ստուգաբանութիւնը» վերտառութեամբ եւ գրքիս հեղինակի թարգմանութեամբ (Բարրասիհայէ Թարիխի հանդէս, 12րդ տարի, թիւ 3, էջ 211-244)։ Ի դէպ, հին Յունաստանում Կուր գետի ափին գտնուող քաղաքը «Կուրոպոլիս» էին անուանում։ Տողերիս հեղինակը ուզում է նշել, որ Կուր գետը վրաստանում անցնում է Թիֆլիս քաղաքից, եւ վրացիները այդ գետը կոչում են «Կուրո» (Kuro)։ Պրոֆ. Աբաեւը համոզուած է, որ վրացիները այդ անունը վերցրել են օսեթական «Կիւր» (Kuro) անունից, եւ քանի որ վրացիների մօտ օտար բառերը ընդհանրապէս վերջանում են «Օ» հնչիւնով, ուստի այս անունը եւս ստացել է «Կիւրո» (Kuro) ձեւը։ Այնինչ ցոյց է տալիս, որ այս գետը Կիւրոս անունի հետ է շաղկապուած եղել, այն է, որ մի շարք իսլամական շրջանի աշխարհագրագէտներ, ի շարս դրանց Աբու Արդալլահ Բաշարի Մուկադդասին, այս գետը անուանել են «Նահր ալ Մալէք», իմա Արքայի գետ։

² Ալազան — Ալազանի — անունն է մի գետի, որ անցնելով վրաստանից եւ Կովկասեան Ալբանիայից Առան՝ թափւում է Կուր գետի մէջ։

³ Կապադակը մի հնադարեան քաղաք է, որ իսլամական շրջանի հեղինակների գործերում, ի միջի այլոց Իբնի Ֆակիհի «Ալբուղան» եւ Իբնի-Խորդադքեհի «Ալմասալիք վալ Մամալիք» եւ այլ գործերում «Կիպլա» է գրուած։ Պտղոմեոսը նրան Խբլա» է անուանել, եւ թւում է, որ «Կիպլա» անունը առնուած է «Խբլա» բառից։

⁴ Plinii Secundi naturalis historia, D. Detlefsen recens ult, vol. 1-2, Berol., 1866-1882.

⁵ Նոյն տեղում։

⁶ В. Н. Левиатов, Азербайджан с V в. д. н э. по III в. н. э., «Изд. АН Азербайджанской ССР, 1950, № 1.

⁷ Strabonis, Geographica, rec. Commentarlo crit Inst. G.Kramer, vol. 1-3, Berol, 1844-1852.

⁸ М. Хоренский, История Армении, пер. Н. О. Эмина, Москва, 1893, стр. 58.

⁹ Շաքէ, Շաքաշ եւ Սաքասեա, Կովկասում գտնուող «Շաքի» քաղաքի անուան երեք տարբեր արտասանութիւններն են։ Այժմ, մերժելով այդ քաղաքի վաղեմի անունը, նրան Նուխա են կոչում։

¹⁰ Аналии Ширакаци, Армянская география VII в. СПб, 1877.

¹¹ М. Каганкатвацц, История Агван, пер. К. Патканова, СПб., 1861, стр. 257.

¹² Ю. Кулаковский, История Византии, т.3, Киев, 1915, стр. 145-148.

¹³ Տէս ծանօթ. 11, էջ 154։

¹⁴ Իբն-ի Խորդադքեհ, Արուկասիմ Ուրեյդուլլահ քին Արդուլլահ, «Ալմասալիք վալ-Մամալիք», էջ 118-120։

¹⁵ Իրնի-Ֆակիի, Աբուբաքր Ահմադ, բին-Մուհամմադ, բին-Իսհակ Համադյանի, «Ալբուլդան»ի համառոտ թարգմանություն, Իրանին վերաբերելու մասը, թարգմանեց Ն. Մասուդ, Բոնեադե Ֆարհանգե Իրանի հրատարակություն, Թեհրան 1970, էջ 129-130:

¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 134:

¹⁷ Վարսանը արաբացուած ձեւն է պարթեական Վարդան անուան, որը հայերէնի մէջ «Վարդան» է դարձել: Վարսանը Վարդան կամ «Վարդանակերտ» քաղաքի անունն է, որ, ըստ երեւոյթին, Սասանեան շրջանի հայ ազնուական Վարդան Մամիկոնեանի անունն է կրում:

¹⁸ Տե՛ս ծանօթ. 15, էջ 128:

¹⁹ Նոյն տեղում, էջ 139:

²⁰ Իրն-ի Հաուկայ, Սուրաթ-իլ, Արգ, թարգման. Դր. Ջաաֆար Շուար, Բոնեադ-է Ֆարհանգե Իրանի հրատարակություն, Թեհրան 1966, էջ 128:

²¹ Նոյն տեղում, էջ 82:

²² Պարտաւ այս անունը որոշ գրուածքներում, ինչպէս Եակուբ Համաիի, Իրն-ի Հաուկայի եւ մի քանի ուրիշների գործերում գրուած է Բարգաւե, այլ գրուածքներում, ինչպէս Շարաֆնամէ եւ այլն, գործածում է Բարդաա ձեւի տակ, եւ որոշ բանաստեղծների եւ գրողների մօտ, ի շարս դրանց, Նիզամու Խամսէի եւ Հուդուդ ալ Ալամի մէջ Բարդա է գրուած: Մարկուարտը իր Իրանշահի գրքի մէջ գրում է, որ Բարդա բառը Պարթեւ — Պահլաւ — անուան արաբացուած ձեւն է: Այս քաղաքը որոշ ժամանակ Առանի կենտրոնն էր: Ասում են, թէ անցեալում այս քաղաքը Հորում էր կոչւում: Բալազորին գրում է, որ յիշեալ քաղաքը Սասանեան արքայ Կօբադ — իմա Կաաստ — առաջինի օրերին է կառուցուել, իսկ այսօր Կովկասի ժողովուրդների մօտ «Բարդէ» — իմա ստրովկ — է արտասանւում: Որոշ բանաստեղծներում Բարդա անունը «Բարդէ դան» է գրուած եւ ասւում է, որ այդ քաղաքում ստրովկների շուկայ է եղել:

²³ Ջանգէ տեղանունը Գանձակ եւ Գանջէ բառերի արաբացուած ձեւն է: Այս անունով վայրեր Իրանում շատ կան: Մի գիւղ Մեշեդի շրջանում, նաեւ մի ուրիշը Գիլանում, Ռուդբարի շրջանում, այդ անունն ունեն: Որոշ ուսումնասիրողներ Աֆղանիստանի Ղազնէ անունն էլ համարում են Գանջէի այլ տարբերակը: Առանում եւ Ազարբայջանում եւս Նոյն անունով երկու քաղաքներ կան: Դրանցից մէկը մի սուրբ վայր է, որ Ատր Կուշասպի ստրուշանի վայրն էր եղել, իսկ միւսը մի քաղաք է այդ անունով, որ գտնւում է Առանում:

²⁴ Այս անունը հին գրութիւնների մէջ Շամջուր է գրուած, բայց տեղի բնակիչները այդ վայրը «Շամխոր» են կոչում, ու այժմ էլ այս Նոյն անունն ունի:

²⁵ Շէրանը Առանում գտնուող մի քաղաքի անունն է, որը ասում են, թէ Խոսրով Անուշիրաանի հրամանով է հիմնուել: Յետագայում մի աւելի մեծ տարածք կոչուեց այդ անունով, եւ նրա տիրակալները Շիրանշահ տիտղոսը ստացան: Ոմանք այս երկրամասը անուանել են Շիրան, բայց ըստ երեւոյթին, Շէրանը աւելի ճիշտ պիտի լինի: Իսֆահանի մօտակայքում եւս այս անունով մի գաառ գոյութիւն ունի, ինչպէս նաեւ Ղուշանում, ուր մի գաառ կայ Շիրան անունով:

²⁶ Տե՛ս ծանօթ. 20, էջ 81-100:

²⁷ Նոյն տեղում, էջ 95:

²⁸ Շամս-էդ-դին Աբու Աբդալլահ Մուհամմադ բին Աբուբաքր Ալթանա Ալ-Շամի Ալմուկարդասի Ալմաարուֆ բէլ-Բաշար, Ահսան Ալթակասիմ ֆի Մարտեֆաթ-էլ-Աալիմ, Լեյդեն, 1906, էջ 259:

²⁹ Աբու-Իսհակ Իբրահիմ Իսթախրի, Մասալիք վա Մամալիք, պարսկերէն թարգմանութիւնը՝ հիշք. 5-6 դար, աշխատասիրեց Իրաք Աֆշար, Բուզահէ Թարջումէ վա Նաշրէ Բեթար, Թեհրան 1968, էջ 158:

³⁰ Նոյն տեղում:

³¹ Նոյն տեղում, էջ 176:

³² Եակոբ Համաի, Մոռջամ ալ-Բուլդան, Լայպցիգ, 1866, էջ 183:

³³ Իմադ-իդ-Դին Իսմաիլ բին Մուհամմադ բին Օմար, Ալ-Մաարուֆ բէ Աբուլ-Ֆադա, Թակիմ ալ Բուլդան, էջ 386:

³⁴ Նոյն տեղում, էջ 386:

³⁵ Համդուլլահ Մուսթոֆի, Նիզհաթ-ուլ Կուլուբ, աշխատ. Դր. Մուհամմադ Դաբիր-Սիակի, Թեհրան, 1957, էջ 85 եւ 102:

³⁶ Նոյն տեղում, էջ 91-92:

³⁷ Տեսնել Մաթլա-ուլ-Սաադէյն, հեղ. Սամար կանդի:

³⁸ Տեսնել Թարիխէ Ալամարայէ Աբբասի, հեղ. Իսկանդար-բէլ Թորքեման-Մունշի, էջ 1-16:

³⁹ Մուհամմադ Հիսէյն բին-Խալաֆ Թարրիզի, ծածկանունով Բուրիան, Բուրիանէ Կաթի, աշխատ. հանգ. Դր. Մուհամմադ Մուփն, առաջին հատոր, երկրորդ տպագրութիւն, Թեհրան 1963, էջ 41:

⁴⁰ Яновский А., древней Кавказской Альбании, журнал министр. народного просвещения за 1862 г. СПб, ч. 2. стр. 97-136, 161-203.

⁴¹ Նոյն տեղում:

⁴² Նոյն տեղում:

⁴³ Dorn B., Kapsli (O pokhodakh drevnikh russkikh V Tabaristan) SPb, 187

⁴⁴ «Вопросу истории Кавказской Альбании» Иггар-Алиев, изд. АН Аз ССР, Баку, 1962, стр. 21.

⁴⁸ Բարխուդարեան Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 9:

⁴⁶ Նոյն տեղում:

⁴⁷ Marquart J., Eransahr nach Geographie des Ps Moses Xorenac'i, Berlin, 1901.

⁴⁸ Бартольд В. В. Соч. т. III стр. 334.

⁴⁹ Նոյն տեղում:

⁵⁰ Кримский А. Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классическая Албания) V часть Б. Ф. Ольденбурга, Москва, 1934, стр. 289.

⁸¹ Նոյն տեղում, էջ 305:

⁵² Бартольд В. В., Сочинения, т. II, ч. 1, стр. 775.

⁸³ Նոյն տեղում, էջ 777:

⁵⁴ Еремян С. Т., Торговые пути Закавказия, ВДИ, 1939, № 1, стр. 79, 97.

⁸⁸ Емпольский З. И. К вопросу об одноименность древнейшего

населения Атропатену и Албании, 1954 Тр. института истории и философии, 1954, т. 4, стр. 100, 108.

⁵⁶ «Энциклопедический словарь», под редакцией проф. И. Е. Андреевского, т. I, СПб, 1890, стр. 359.

⁵⁷ Նոյն տեղում:

⁵⁸ Նոյն տեղում, հ. XIII, էջ 818-819:

⁵⁹ Նոյն տեղում, էջ 819:

⁶⁰ Հայաստանի մի մասը գտնվում է Թիւրքիոյ տարածքում, ի շարս դրանց Կարս եւ Արդահան քաղաքները, բայց 1915ի հայկական ընդհանուր կոտորածից յետոյ այդ շրջանները բնիկ ժողովրդից պարպուեց, եւ հայերից շատերը պարտաւորուեցին արտագաղթել եւ թողնել իրենց հայրենիքը: Այս պատճառով, յիշեալ Հանրագիտարանում տեսնում ենք «Տաճկական Հայաստան — Օսմանեան» խորագիրը:

⁶¹ Տե՛ս ծանօթ. 56, էջ 212-13:

⁶² БСЭ, т. I, стр. 248.

⁶³ «Краткая географическая энциклопедия», Москва, 1960, стр. 38.

⁶⁴ Նոյն տեղում:

Քսաներորդ դարի սկիզբներից Օսմանեան երկրում Թիւրքիայում, սկսեց զօրանալ «պանթիւրքիստական» գաղափարախօսութիւնը: Սկզբում մի խումբ թիւրքեր փորձեցին «պանիսլամիզմ»ը լծել «պանթիւրքիզմ»ի ծառայութեան, եւ այսպիսով թիւրքերի տիրապետութիւնը հաստատել Միջին եւ Մերձատր Արեւելքի իսլամական երկրների մէկ ծայրից միւսը: Արանք մի կողմից ձառում ու բարբառում էին իսլամական միասնականութեան մասին, իսկ միւս կողմից քարոզչութիւն անում «պանթիւրքիզմ»ի եւ նրա բաղկացուցիչ տարրերից «պանթուրանիզմ»ի մասին:

Որպէսզի պարզուի, թէ հնչ էր «պանթիւրքիստների» նպատակը, հարկ է, որ ընթերցողների ուշադրութեան յանձնենք «Իթթիհադ վէ Թարակիի» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի որոշումնագրի մի բաժինը, որ բացայայտում է «պանիսլամիզմի» օգտագործումն ու պանթիւրքիզմին ծառայեցնելը:

«Իթթիհադ վէ Թարակիի» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի 1911 թուականի որոշումնագրի մէջ խօսւում է Օսմանեան կայսրութիւնը Իսլամական կայսրութեան վերածելու մասին, եւ այլ, ոչ մահմեդական ազգերի կողմից ազգային կազմակերպութիւններ հիմնելու իրավունքը մերժում է: Յիշեալ կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեն պահանջեց, որ թիւրքերէն լեզուն տարածուի «Իսլամական Կայսրութեան» բովանդակ տարածքում եւ այն յայտարարեց որպէս անհրաժեշտ պայմանը թիւրքական տիրապետութեան հաստատման եւ միւս ազգերի կերպարանափոխութեան համար: Այս որոշումնագրի մէջ եղած միակ կէտը, որ ինչ-որ չափով անորոշ է մնում, «մահմեդականներ» բառն է: Եթէ վերցնենք «մահմեդականներ» բառը եւ նրա տեղը դնենք «թիւրքեր» բառը, խնդիրը լիովին եւ կատարելապէս կը պարզուի:

Յիշեալ որոշումնագրի մէջ այսպէս է գրուած.

«Կայսրութիւնը — իմն Օսմանեան կայսրութիւնը (ե.հ.) — պիտի փոխուի Իսլամական կայսրութեան, եւ ուրիշ ոչ մի ազգի իրաւունք պիտի չտրուի մասնատոր ազգային կազմակերպութիւններ հիմնելու թիւրքերէն լեզուի տարածումը լաւագոյն միջոցն է մահմեդականների տիրապետութեան ամրապնդման եւ այլ ազգերի փոխակերպութեան համար»¹:

Ակամայից երկու հարցեր են ծագում.

1. Ինչո՞ւ է թիւրքերէն լեզուի տարածումը մահմեդականների տիրապետութեան հաստատման լավագոյն միջոցը:

2. Այլ ազգերը ուրիշ ո՞ր ցեղի կամ ազգի մէջ պիտի ձուլուեն:

Առաջին հարցի նկատմամբ, եթէ մահմեդականների տիրապետութեան ամրապնդումն է նպատակը, այլեւս ինչ կարիք կայ թիւրքերէն լեզուին, մինչ խնդրոյ առարկայ շրջանի մահմեդականների մեծամասնութիւնը արաբերէն է խօսում: Այս իսկ պատճառով, տողերիս գրողը այն կարծիքին է, որ եթէ «մահմեդականներ» բառը փոխարինենք «թիւրքեր» բառով, նախադասութիւնը հետեւեալ ձեւը կստանայ. Թիւրքերէն լեզուի տարածումը թիւրքերի տիրապետութեան ամրապնդման համար լաւագոյն միջոցն է:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ հարցին, պիտի իմանալ, որ ազգային փոխակերպութիւնը միշտ էլ կատարում է մէկ կամ մի քանի ազգերի մի այլ ազգի մէջ ձուլուելով: Ուստի, ինչպէս ասացինք, եթէ «թիւրքեր» բառով փոխարինենք «մահմեդականներ» բառը, եւ «թիւրքերէն լեզուի տարածումն» էլ մեր մտքերի մէջ պահենք, խնդիրը կպարզուի եւ կյայտնաբերուի, որ նպատակը այլ ազգերին «թիւրք ազգ»ի մէջ ձուլելն էր:

Ինչպէս տեսնում ենք, «Օսմանեան թիւրքերի» երկրում «պանիսլամիզմը» կոչուած էր որպէս միջոց ծառայելու «պանթիւրքիզմին», բայց յիշեալ կայսրութեան տկարութեան շրջանում պանիսլամիզմի գաղափարախօսութիւնը քիչ-քիչ անջատուեց պանթիւրքիզմից:

Երիտասարդ Թիւրքերը եւ նրանց բեմալիստ հետեւորդները, որոնք ենթարկում էին Մուստաֆա Քեմալին, որը հռչակուեց «Աթաթիւրք», իմա Թիւրքերի Հայրը, կոչումով, իսլամական միութիւնը իրենց նպատակին յարմար չդատելով, ընտրեցին «Բովանդակ աշխարհի թիւրքերի միութեան» ճամփան, եւ այս ընթացքով, քաղաքական ճիգերից բացի, սկսեցին «գիտական եւ ուսումնասիրական» ջանքեր թափել թրքախօս ցեղերի եւ ազգերի պատմութիւնն ու անցեալը որպէս մէկ միատր ներկայացնելու ճանապարհին: Այս առնչութեամբ, պատմութեան խնդիրների մէջ մի շարք փոփոխութիւններ եւ շեղումներ առաջարկուեցին, եւ ի շարս դրանց.

1 — Ասիոյ եւ Եւրոպայի հողային տարածքներում ապրող թրքախօսները, իբր թէ, մի այլ վայրից չեն քօչել դէպի այդ շրջանները, այլ, իբր թէ, նրանք այդ երկրամասերի հիմնական բնիկներն են եղել:

2 — Այս անճիշտ տեսակէտը հաստատելու համար ուրիշ միջոց չկար, բացի այն, որ յիշեալ երկրամասերի հնադարեան ցեղերը ներկայացուեն որպէս թիւրքերի պապերն ու նախնիքը:

3 — Այս նպատակը իրագործելու համար հարկ եղաւ Արեւելքի եւ մասնաւորաբար Առաջաւոր Ասիոյ հին ցեղերի տոհմական բնոյթն ու լեզուն ժխտումի ենթարկել եւ, այսպէս ասած է «վերանայել»:

Եթէ մի թեթեւ քննենք Զիա Գեոկալփի աշխատանքը, որի հեղինակը պանթիւրքիզմի հռչակաւոր տեսաբաններից է, այդ պարագային փոքր եւ մեծ պանթիւրքիստների երթուղին եւ նրանց նպատակակէտերը կլուսաբանուեն:

Նա իր «Թրքագիտութեան հիմունքները» կոչուող աշխատութեան մէջ այսպէս է գրում.

«Որոշ գիտնականներ աշխատո՞ւմ են արհեստական ձեւերով թիւրքերին, եւ մասնաւորաբար Միջին Ասիայում, Վոլգա գետի ափերին, Սիբիրում եւ Փոքր Ասիայում բնակուող թիւրքերին ներկայացնել որպէս միմեանցից անջատ ու առանձին ցեղեր, իսկ նրանց համարել տարբեր ազգութիւններ ու ցեղեր: Մեր նպատակն է հարիւր միլիոն թիւրքերին միաւորել մէկ միացեալ ազգի մէջ²»:

Այլ տեսաբաններ եւ պատմագիրներ, ինչպէս Գիւն Ալթայը, եւս թիւրքերին Արեւելքի ամենահնագոյն եւ ամենավաղեմի ազգերից են համարում, եւ այն կարծիքին են, որ թիւրքերը մեր թուագրութիւնից շուրջ հինգ հազար տարի առաջ Միջին Ասիայից եկել են դէպի իրենց ներկայ բնակութեան վայրերը:

Թիւրքիոյ պատմութեանը նուիրուած երկրորդ համագումարում, կազմակերպուած յիշեալ երկրի պատմաբանների կողմից, ղեկուցողների մեծամասնութիւնը յայտարարեց, որ «Թիւրքերը եղել են աշխարհի քաղաքակրթութեան առաջին ջահակիրները³»:

Այս կարծիքը փաստելու նպատակով, թիւրք պատմաբանները մի քանի կէտեր առաջ քաշեցին, որոնք, պատմութեան տեսակէտից, ցայժմ ոչ փաստարկուել են եւ ոչ էլ հաստատուել:

— Առաջին. այն, որ Միջին Ասիոյ հողային տարածքները համարել են թիւրքերի վաղնջական բնակավայրը:

— Երկրորդ. այն, որ թիւրքերին «Թուրան»ի եւ «թուրանցիների» հետ նոյնն են համարել:

— Երրորդ. այն, որ Առաջաւոր Ասիոյ շատ վաղեմի ցեղերին, եւ ի շարս դրանց, էլամցիներին, շումերներին, խուռիներին, կուտիներին, կասսիտներին, միտանիներին, խեթերին, ուրարտացիներին, շուբերացիներին եւ, ի վերջոյ, մարերին համարել են թիւրքական ցեղեր:

Տողերիս հեղինակը պիտի փորձի համառօտ կերպով պարզաբանել վերոյիշեալ կէտերը, որոնք թիւրք պատմաբանների կողմից տարուել են դէպի անորոշութիւն եւ մթութիւն:

1. Արդեօք Միջին Ասիոյ հողային տարածքը, շատ հնագոյն օրերից, թիւրքերի բնակավայր երկիրն է եղել

Աշխարհի բոլոր պատմաբանները, ի բաց առեալ մի խումբ պանթիւր-քիստներ, մէկ կէտի շուրջ միաբան են, եւ այդ այն է, որ Միջին Ասիոյ հնօրեայ ցեղերն ու բնակիչները թիւրք չեն եղել: Սովետական խոշոր թրքագէտ գիտնական, պրոֆ. Բարտոլդը Միջին Ասիոյ հինատուրց բնակիչ-ներ է համարում բակտրիացիներին, սակերին, խորեզմցիներին, պարթեւներին եւ սողդիացիներին⁴: Նա յիշեալ ցեղերին համարում է արիական ընտանիքին պատկանող ցեղեր եւ համոզուած է, որ նախքան Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշաւանքը, սկզբում տիրապետութիւնը խորեզմցիներին էր վերապահուած, եւ որ խորեզմցիներից յետոյ բակտրիացիները իշխանութիւնը ձեռքը վերցրին⁵: Պրոֆ. Բարտոլդը մագդէական դաւանանքը համարում է Խորեզմի ժողովրդից եւ միջավայրից ծնունդ առած մի կրօն⁶:

Այժմ տեսնենք, թէ հին դարերից մնացած գրութիւններն ու փաստաթղթերը ինչ չափով են հաստատում վերեւում բացայայտուած տեսակէտները:

Աւեստայի մէջ բազմիցս խօսուած է «Իրանվիջ» կամ «Իրանվիջէ»ի մասին, որը արիական ժողովրդի հայրենիքի անունն է: Հանգուցեալ պրոֆ. Փուրդաւուդը համոզուած է, որ մեծ Իրանի բովանդակ տարածքը «Իրանվիջէ» կամ «Իրինվիջէ» չէր կոչւում, այլ դա անունն էր հողային մի հատուածի, ուր իրանցիք նախ այնտեղ էին բնակութիւն հաստատել ու յետոյ այնտեղից աստիճանաբար առաջացել եւ տիրացել էին Իրանի բովանդակ տարածութեան. յետագայում բոլոր այն երկրները, որ գտնուում էին նրանց տիրապետութեան տակ, Իրին կամ Իրան անուանեցին⁷:

Այս վայրի շուրջ տարակարծութիւններ կան: Ուսումնասիրողներից ոմանք, հիմնուելով պահլաական Բունդահիշն գրքի 29րդ բաժնի 12րդ մասի մէջ գրուածների վրայ, «Իրանվիջը Ագարբայջանի կողմերում» են համարում: Ուրիշներն էլ, ելնելով Կովկասեան Ալբանիոյ վերջին շրջանի անուան, որը իրանցի եւ արաբ աշխարհագրագէտների կողմից «Աման» էր կոչւում, եւ Իրանի անուան նմանութիւնից, ենթադրում էին, թէ նա այնտեղ է եղել: Մինչդեռ Ստրաբոնը Ալբանիոյ, իմա Ամանի, ժողովրդի սովորոյթների եւ աւանդութիւնների մասին խօսելիս փաստել է, որ նրանք իրանական ծագում չեն ունեցել⁸:

Մի շարք արեւելագէտներ, ինչպէս՝ Կիպերտը (Kiepert), Գայգերը (Geiger), Թիլը (Tiele), Իւստին (Yusti), Անդրեասը (Andreas), Մարկուարտը (Marquart), Բարտոլդը (Bartold) եւ ուրիշներ, Միջին Ասիան, ներառեալ Խորեզմի շրջանն ու Զարաֆշան գետի շրջակայ տափաստաններ-

րը — (Անետայի մէջ այս գետի անուանումն է Դայիթի կամ Դայիթիա, որ նոյն Իրանվիջ գետի անունն է)՝ Սողդը, Մարւը, Բալխը — Բաքտրիա — Նասա կամ Նիսայէ կամ Միհրդատակերտը, Հարաթը, Քաբուլը, եւ Հելմանդ — Հիւրմանդ-ը համարո՞ւմ են անդրանիկ արիացիների երկիրը կամ Իրանվիջը¹⁰։

Միհր-Յաշտի մէջ, որը իրանական կրօնի հնագոյն տաղերից եւ օրհներգութիւններից է, յիշատակութիւններ կան արիացիների երկրների եւ իջեւանների մասին։ Միհր-Յաշտի 13րդ եւ 14րդ հատուածների մէջ այսպէս է գրուած.

«Առաջինը երկնային աստուածն է, որ յաւերժական արեւից առաջ, սրընթաց ձիով Հերա¹¹ լեռնից վեր է բարձրանում, առաջին էակը, ո՞ր, ոսկեղէն զարդարանքներով պճնուած, գեղեցիկ «Գուհ» լեռնից գլուխ է բարձրացնում եւ այնտեղից ամենագօրաւոր — այն Միհրը — դիտում է արիացիների բոլոր իջեւանները, այնտեղ, ուր քաջարի արջաները բազմամարդ գօրքեր են յարդարել, այնտեղ, ուր բարձր լեռներ եւ բազմաթիւ արօտատեղեր կան չորքոտանիների համար... այնտեղ, ուր խորն ու լայնատարած ծովերն են, այնտեղ, ուր լայն ու նաւարկելի գետեր¹² շառաչուն ու խօլ ալիքներով, խփում են որձաքարերին ու ապառաժ լեռներին եւ արագ հոսում դէպի Մարւ, Հարաթ, դէպի Սագդ — գու — եւ Խորեզմ¹³։

Վանդիդադի առաջին ֆարգարդի երեք հատուածների մէջ յիշատակութիւն է արուած 16 երկրների մասին։ Այդ երկրների սկիզբը Իրանվիջ-Իրանվէիջէ — արիացիների առաջին բնակավայրի անունն է։ Իրանվէիջի յիշատակութիւնից յետոյ, յաջորդական հատուածներում, խօսւում է Իրանի արեւելքի եւ հիւսիս-արեւելքի երկրների մասին, ինչպէս՝ Սագդ, Մարւ, Բալխ — Բաքտրիա — Նիսայէ — Մարւի եւ Բալխի միջեւ — Հարաթ, Քաբուլ, Նաեւ Հիւմանդ — Հիւրմանդ — գետի հունի եւ այլնի մասին¹⁴։

Պրոֆ. Փուրդաւուղը Խովաիրիզմ կամ Խովարեզմը համարում է արիացիների առաջին բնակավայրը, եւ շատ այլ գիտնականներ էլ նոյն կարծիքին են։ Պրոֆ. Մարկուարտն էլ նոյն տեսակէտն ունի։

Աբուլբեյհան Բիրունին, իր Ասար-օլ-Բակիյէ աշխատութեան մէջ, Խորեզմի մասին խօսելիս պատմում է, որ այդ երկրի ժողովուրդը Քէյքաւաւի որդի Սիաուշի մուռքը համարում էին պատմութեան սկիզբը, որը Ալեքսանդրից 980 տարի առաջ էր¹⁵։ Եթէ այս թուականին գումարենք մ.թ.ա. 330 թիւը, Խորեզմի քաղաքակրթութիւնը կհասնի առնուազն մ.թ.ա. 1310 թուին, սակայն հաւանաբար Խորեզմի քաղաքակրթութիւնը այդ դարերից շատ աւելի հին է։

Դիակոնովը, հիմնուելով Աւեստայի վրայ, արիացիների առաջին երկիրը համարում է Ուրգանջի եւ Չարջուի միջեւ եղած տարածութիւնը ու յաջորդաբար Մարւ, Հարաթ, Դաշտ-է Համուն, Թաջան — Հարիրուդ — Սաբգիար, Կանդահար եւ Նիշաբուրի շրջաններն է համարել: Արիացիների այդ երկրներում բնակութիւն հաստատելու թուականը մօտաւոր կերպով հաշւում է մ.թ.ա. երրորդ կամ երկրորդ հազարամեակները¹⁶:

Բանդիհեշտի բովանդակութիւնից կարելի է հետեւցնել, որ Իրանվիջը Ազարբայջանի կողմերումն է եղել: Այդ գրքի մէջ խօսւում է նաեւ «Դարջէ» գետի մասին, որպէս մեծ գետի ու նաեւ «Րուդբարան»ի մասին եւ Սպիտաման Զարդուշտի — Զրադաշտ — ծննդավայրը այդ գետի ափին է նշուած, սակայն ցայժմ այդ գետի վայրը որոշակիօրէն չի ճշտուած:

Ինչեւէ, արիացիների առաջին երկիրը Միջին Ասիան եղած լինի թէ Ազարբայջանը, առնուազն մէկ կէտի շուրջ ոչ մի կասկած չի մնում, այն որ, շատ հին դարերից մեզ հասած գրութիւնների մէջ, ինչպէս Յաշտերն ու Վանդիդադը, որոնք վստահաբար գրուել են Մարերի եւ Աքեմենեան թագատրութիւններից առաջ, Միջին Ասիան յիշում է որպէս արիացիների հայրենիքը:

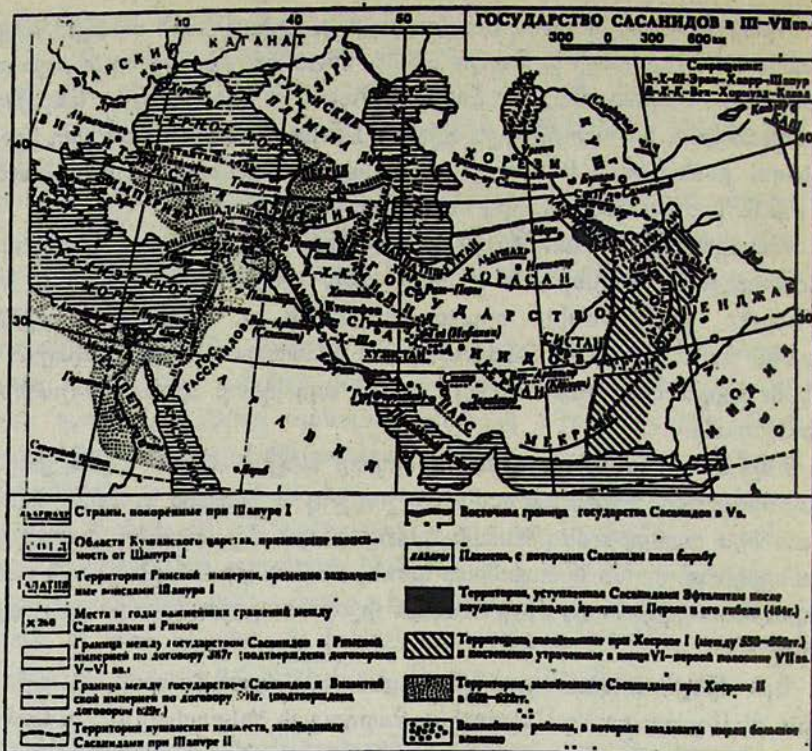
Եթէ մինչեւ անգամ տարակուսանքներ կամ կասկածներ լինեն այն մասին, թէ Ազարբայջանը Սպիտաման Զարդուշտի ծննդավայրն է, եւ կամ այն մասին, թէ Ռագա — Ռէյ-ը նրա բնիկ երկիրն է, առնուազն մէկ կէտի շուրջ չի կարելի տարակուսել, որ Վիշտասպը՝ զրադաշտականութեան ծեսերի հովանաւորն ու տարածողը, իշխում էր Միջին Ասիոյ մի բաժնի՝ հին Բախտարի — Բաքտրիա եւ Հիրգան — վրայ:

Ի. Մ. Դիակոնովը, խօսելով Աւեստայի եւ իրանական լեզուների հետ նրա ունեցած առնչութիւնների մասին, այսպէս է գրում.

«Չենք կարող վճռադատել, թէ Աւեստայի լեզուն իրանական լեզուների հր մէկ խմբին է կապուած. սակայն մէկ կէտ անվիճելի է, որ նրա ծագման վայրը Միջին Ասիան եւ Իրանի արեւելքն է եղել — ներկայի Աֆղանիստանն ու Խորասանը —¹⁷:

Միաժամանակ ասուեց, որ Վիշտասպը — Քէյ Կոշտասպ — իշխում էր Բաքտրիայի եւ Հիրգանի վրայ: Այս երկու տուեալները մեզ կ'առաջնորդեն Դայիթիա գետի շրջակայ հարթավայրերը եւ այլ խօսքով Արիավիջ երկրի տարածքը յայտնաբերելու եւ զատորոշելու: Աբան Յաշտ-ի 103, 104 եւ 105րդ հատուածներում այսպէս է ասուած.

«Ո՛վ Սփենթաման Զարդուշտ, ինձ համար գովաբանիր այս Արդիսուր Նահիդին, մէկը, որին ... փառաբանեց: Անարատ Զրադաշտը Արիավիջում,

Քարտեզ Սասանեան Իրանի, մ.թ. 3-րդ դարից մինչև 7-րդ դար, արտատպուած Իրանի Պատմութիւնը գրքից, գրուած մի խումբ սովետական ուսումնասիրողների կողմից, Իվանովի խմբագրութեամբ, Մոսկուայի Պետական Համալսարանի հրատարակչութիւն, 1977թ. էջ 119:

Վանգուհի Դայիթիա գետի ափին ... Նրանից խնդրեց՝ Այս յաղթանակը ինձ շնորհիր, ո՛վ դու բարի, ո՛վ դու ամենակարող, դու Արդիսուր Նահիդ, որպէսզի ես քաջարի Քէյ Կոշտասպին՝ Լոհրասպի որդուն, միշտ առաջնորդեմ, որ նա մտածի ըստ կրօնի, խօսի ըստ կրօնի եւ վարուի ըստ կրօնի¹⁸։

Այս գրութիւնը հաստատում է կարծիքը արեւելագետների այն խմբի, որոնք Դայիթիա կամ Իրանվիշ գետը նոյնացնում են Ջարաֆշան գետի հետ։ Միաժամանակ, Աբան Յաշտի այս հատուածներից շատ դիւրութեամբ կարելի է հասկանալ, որ զրադաշտական ծեսի տարածման վայրը եղել է Միջին Ասիան, Խորեզմի լայնատարած երկրամասը, Բաքտրիան, Հիրգանը եւ այլն։ Իրանական հին առասպելների մէջ նաեւ տեսնում ենք, որ այս գործունեութիւնը տարածուեց մինչեւ Հիլմանդ — Հիրմանդ — գետի աւազանը, եւ Իսֆանդիարը Ռոստամի հետ պայքարելու համար ուղեւորուեց դէպի Սիսթան։

Հերոդոտը Միջին Ասիոյ շրջանների վերաբերեալ մի զեկուցում է կատարել, որից, ուշադրութիւն դարձնելով երկրների անուանումներին եւ նրանց մէջ բնակուող ցեղերին, պարզ կերպով կարող ենք ըմբռնել, որ արիացիները բնակւում էին այդ տարածքներում։ Նա այսպէս է գրել.

«Ասիոյ մէջ գոյութիւն ունի մի հարթավայր, որը բոլոր կողմերից սարերով է շրջապատուած, եւ սարերն էլ հինգ լեռնանցքներ ունեն։ Այդ հարթավայրը անցեալում պատկանում էր խորեզմցիներին եւ Խորեզմից մինչեւ Հիրգան — Գորգան —, մինչեւ պարթեւների երկիրը, մինչեւ Սարանգամ — Դարանգիան — եւ Թամաններ է տարածուած։ Լեռների փեշերից հոսում են ջրերը եւ թափւում Ակ (Ak) գետի մէջ — (Թաջան-Հարիրուդ գետը) —։ Այս գետը հինգ ձիւղերի է բաժանւում եւ առաջին հերթին ոռոգում է յիշեալ ցեղերի հողերը¹⁹։

Հերոդոտի գրածից կարելի է երկու կէտեր ըմբռնել։ Առաջինը այն, որ Խորեզմ երկիրը Հերոդոտի օրերից առաջ եղել է շատ աւելի լայնատարած, քան Ալեքսանդրի օրօք եղած Խորեզմը։ Երկրորդն էլ այն, որ յիշեալ երկրներում ապրող ցեղերը, որոնց անունները յիշում է Հերոդոտը, սերում են արիական ցեղերից, եւ որ այդ ազգերի արիական լինելու շուրջ ոչ մի կասկած չկայ։

Ի. Մ. Դիակոնովը համոզուած է, որ Միհր Յաշտի լոյս աշխարհ գալու օրերին Արիամիշը կամ արիացիների երկիրը ներառում էր Հարիրուդ գետի հովիտը, ի շարս դրանց Մարգիան — Մարւ —, Մաւղաբ, Սագդ, Խորեզմ եւ Ամուդարիա, Քաշգէդարիա եւ Ջարաֆշան գետերի ափերը։ Շարունակելով իր խօսքը, նա այսպէս է գրում.

«Արիացիների տարածքը, Միհրի գովերգութեան յօրինման օրերին, ներառում էր Սաթագիդի — կամ Թամանների երկիր —, Հարիա, Մարգիան, Ամուդարիա գետի միջին հոսքի հարթավայրերը եւ Խորեզմ երկրները²⁰։

Ի. Մ. Դիակոնովը իր «Իրանի արեւելքը Կիլոսից առաջ» վերտառութեամբ աշխատութեան մէջ այն կարծիքն է յայտնում, թէ Միհր Յաշտի ծագման օրերին Արիավիջը կամ արիացիների երկիրը բաղկացած էր միմիայն Խորեզմից, այլ ներառում էր շատ անելի ընդարձակ մի տարածք: Այդ երկիրը ընդգրկում էր Միջին Ասիոյ բովանդակ հարթավայրը եւ Իրանի արեւելքը, եւ նրա բնակիչները խօսում էին իրանական լեզուով: Դիակոնովը «Իրանվիջը» նոյնն է համարում «Արիան» — Իրան — անուանումների հետ, որոնք գործածւում էին յունական հեղինակների կողմից²¹:

Այսպիսով, Դիակոնովի կարծիքով, Արիավիջը յիշեալ շրջանների հողատարածքից շատ անելի լայնատարած ու ընդարձակ մի երկիր է եղել:

Քէյեան արքաների տիրապետութեան մասին խօսելիս Մասուդին մի շարք յիշատակութիւններ է արել, որոնք ցոյց են տալիս, որ Լոհրասպը իշխում էր Միջին Ասիոյ եւ Բալխի — Բաքորիա — վրայ: Նա այս մասին գրում է.

«Քէյխոսրովըթագաւորութիւնը պարգեւեց Լոհրասպին, եւ այդ տոհմը բնակւում էր Բալխում — (Բաքորիա) —, որ իրենց մայրաքաղաքն էր, եւ Բալխ գետը, որ նոյն Զիհունն է եւ նրանց լեզուով Քալէֆ էին կոչում: Դեռեւս Խորասանի պարսիկներից շատերը նրան նոյն անունն են տալիս²²:

Շարունակելով իր խօսքը, Մասուդին այսպէս է գրում.

«Լոհրասպից յետոյ թագաւորութիւնը հասաւ Յաշտասպին, որի նստավայրը Բալխում — (Բաքորիա) — էր: Նրա թագաւորութեան 30րդ տարում Ասպիմանի որդի Զրադաշտը նրա կողմն եկաւ²³:

Թէեւ Մասուդի-ի գրածը կասկածի տեղիք է տալիս Զրադաշտի հօր անուան շուրջ, այդուհանդերձ, նա մի շատ ուշագրաւ փաստաթուղթ է ներկայացնում Զրադաշտի կրօնի տարածման վայրի մասին Միջին Ասիոյ մէջ, ինչպէս նաեւ այդ երկրի ժողովրդի մասին:

Աստուածաշնչում, «Եսթերի» գրքում, Ախշուրաշ-ի — (Խուշաւաքաշա կամ Քսերքսէս) — մասին խօսելիս, նաեւ ասուած է, որ նա «իշխում էր Հնդկաստանից մինչեւ Եթովպիա, հարիւր ջսանեօթ նահանգների վրայ»²⁴:

Այս 127 նահանգները, անշուշտ, ընդգրկում էին թէ՛ Իրանը եւ թէ՛ Ան-Երանը, — իմն Արտ-Իրանը —: Հնադարեան պատմագրերի գրութեանքում Աքեմենեան կայսրութեան ենթակայ իրանական եւ ոչ-իրանական ցեղերի մասին շատ բան կայ գրուած, այդուհանդերձ, ամենադոյզն հետքն անգամ չկայ թիւրքերից, լինի դա Միջին Ասիոյ մէջ կամ քեմենեանների տիրապետութեան տակ գտնուող երկրներից որեւէ այլ մի կէտում: Այսպիսով պարզւում է, որ թիւրք եւ օսմանցի պատմաբանների այն յաւակնութիւնը, ըստ որի հնադարեան Միջին Ասիոյ ցեղերը թիւրքեր են եղել, զուրկ է որեւէ փաստից ու ապացոյցից:

Ըստ առկայ փաստաթղթերի եւ ապացոյցների, ինչպէս նաեւ ըստ չինացի, իրանցի, հռովմէացի, հայ եւ արաբ պատմագիրների, թիւրքերի գաղթը, դէպի Միջին Ասիոյ շատ հեռաւոր հողային տարածքները, սկսուեց մեր թուագրութեան վեցերորդ դարում, որը համապատասխանում է Սասանեան կայսրութեան շրջանին: Այսուհանդերձ, թիւրքերը մինչեւ անգամ իսլամական շրջանի առաջին դարերին (7-8-րդ դդ.) Միջին Ասիայում չէին հաստատուել: Իբնի Հաուկալը, որ հիջրեթի 4րդ դարում (10րդ դ.) էր ապրում, իր հռչակաւոր «Սուրաթ-իլ-Արզ» գրքում պարզաբանում է մի շարք խնդիրներ, որոնք հաստատում են այս տեսակէտը: Նա արաբների «Մավարա-ու-Նահր» անուանուող (Trans-Oxiana) շրջանը, որն ընդգրկում էր Ֆարիաբ, Սագո, Սամարկանդ, Խորեզմ եւ Զիհուն գետի ափերին գտնուող տափաստանները, թիւրքերի երկիրը չի ճանաչում եւ այդ կողմերի ժողովուրդներին էլ թիւրք չի համարում: Իբնի Հաուկալի գրածներից պարզում է, որ նրա ապրած օրերին թիւրքերը դեռեւս ապրում էին Մավարա-ու-Նահրից դուրս եւ բնակւում էին դրա շրջակայքում: Նա Մավարա-ու-Նահրի մասին խօսելիս այսպէս է գրել.

«Իսկ այնտեղի ստրուկները այն թիւրքերից են, որ ապրում են Մավարա-ու-Նահրի շրջակայքում»²⁵:

Պրոֆ. Բարտոլոլոյ այն կարծիքին է, թէ թիւրքերը նախքան մեր թուագրութեան վեցերորդ դարը դեռեւս Միջին Ասիա մուտք չէին գործել: Նա իր տեսակէտը պարզաբանելիս գրել է.

«Վեցերորդ դարում անապատաբնակ թիւրքերի առաջին պետութիւնը ստեղծուեց Միջին Ասիոյ մէջ: Այդ երկրի գրաւողները թիւրքեր էին, որոնք Ալթայից Միջին Ասիա էին եկել եւ կարճ ժամանակում Խաղաղ ովկիանոսից մինչեւ Սեւ ծովը տարածուող հսկայ մի շրջան իրենց ենթարկեցին»²⁶:

Պրոֆ. Գոմիլեւը թիւրքերի մասին խօսելիս այսպէս է գրում.

«Արաբները Սագոյի հողային տարածքում բնակուող քոչուր բոլոր ռազմիկներին թիւրք անուանեցին: Այս իսկ պատճառով Միջին Ասիոյ բնակիչ շատ ցեղեր սխալմամբ «թիւրք» կոչուեցին, մինչդեռ այդ ցեղերը երբեք թիւրք չէին եւ Խականաթի մաս չեն կազմել: Պիտի առաւելաբար յիշել, որ որոշ ցեղեր եւ տոհմեր, ինչպէս թիւրքմէնները, Անատոլիոյ թերակղզու — ներկայիս Թիւրքիա — Կովկասեան Ալբանիոյ եւ Ազարբայջանի բնակիչները թիւրքերի եւ մոնգոլների հետ ամենադոյզն ազգակցութիւնը չեն ունեցել»²⁷:

Այս կարգով, պրոֆ. Գոմիլեւը ոչ միայն Միջին Ասիոյ, Կովկասեան Ալբանիոյ եւ Ազարբայջանի, այլ նաեւ Անատոլիոյ թերակղզու բնակիչներին էլ թիւրք չի համարում, որովհետեւ լեզուն ցեղային եւ տոհմային միակ ազդակը չէ:

Իրանի քարտեզը Սասանեանների դարաշրջանում, արտատպուած Սասանեան Իրանի Քաղաքակրթութիւնը գրքից, հեղինակ Վլադիմիր Լուկին, թարգմանիչ Դր. Ինայաթովայի Ռիգա, Բոնգահե Թարգումէ վա Նաշոէ Քեթաք, 1971թ. էջ 378:

Այն կետը, ըստ որի հին ժամանակների թիւրքերը ապրում էին Չինաստանի հիւսիսային տարածքներում, գիտնականների եւ ուսումնասիրողների միջեւ վեճի առարկայ չէ: Չինաստանի հիւսիսում բնակուող մի շարք թիւրք ցեղեր չինացիների կողմից «Հիւն-նո» էին կոչւում, որ նշանակում է ապստամբ եւ յանցագործ ստրուկներ: Այս ցեղերից մի այլ խումբ էլ չինացիների կողմից «թոքիո» էր կոչւում, որը «թիւրգիւթ» անուան չինարէն արտասանութիւնն է, որովհետեւ հին թիւրքերը «թիւրգիւթ» էին կոչւում, որը «թուրք» կամ «թիւրք» է նշանակում:

«Հիւն-նո» ցեղերը ռազմատենչ մարդիկ էին եւ յաճախ էին ասպատակութիւն անում, եւ չինացիք ստիպուած էին լինում ամէն տարի իրենց հիւսիսային հարեաններին հարկ վճարել: Մեր թուագրութեան երկրորդ դարի երեսնական թուականներից սկսեալ, Չինաստանի կայսրին յաջողուեց «Հիւն-նո» ցեղերի մէջ պառակտումներ ստեղծել եւ այսպիսով կարողացաւ նրանց պարտութեան մատնել²⁸: Պրոֆ. Ջուլալեանը այն կարծիքին է, որ այդ իրադարձութիւնից յետոյ երեւան եկաւ «Իւրիւք» անունը, որը նշանակում է հլու եւ հնազանդ²⁹:

Մեր թուագրութեան հինգերորդ դարի սկզբից Միջին Ասիոյ շրջակայքում ցեղերի նոր միութիւն երեւան եկաւ: Այս ցեղերը պատմութեան մէջ հռչակուած են «հոներ» անուան տալ: Այս միութեան մէջ ի մի եկած բոլոր ցեղերն ու տոհմերը թիւրք չէին: Քահանը այն կարծիքին է, որ «յիշեալ ցեղերի մէջ կային նաեւ այլ ցեղային տարրեր եւ, ի շարս դրանց, ուզդո-ֆիւներ, մաջարներ — (մաջարներ) — եւ այլն»³⁰:

Քահանը հեփթաղներին էլ թիւրք չի համարում, եւ այն կարծիքին է, որ «հեփթաղները հնդեւրոպական տոհմերից եւ իրանական ցեղերից էին»³¹:

Մի այլ ապացոյց, որ հաստատում է, որ Միջին Ասիոյ երկրներում բնակուող մարդիկ հին դարերում թիւրքեր չեն եղել, դա այդ վայրերի աշխարհագրական անուններն են: Որովհետեւ քաղաքների, գիւղերի, լեռների եւ գետերի բոլոր անուններն էլ ստեղծուել են տեղի բնակիչ ժողովրդի լեզուից: Ահմադ Քասրաւին, իր հռչակաւոր «Ազարի կամ Ազարբայջանի վաղեմի լեզուն» աշխատութեան մէջ, գետերի, լեռների եւ քաղաքների անուանումների մասին հետեւեալ կարծիքն է յայտնում.

«Մի բան, որ ի յայտ է բերում մի երկրի ժողովրդին եւ նրա լեզուն, գետերի, լեռների, գիւղերի, քաղաքների եւ թաղերի անուններն են, որովհետեւ իւրաքանչիւր ժողովուրդ այդ անունները ստեղծում է իր լեզուով»³²:

Եթէ ընդունենք այս տեսակետը, այդ պարագային, քննարկելով աշխարհագրական անունները, կարող ենք պարզորոշել, թէ Միջին Ասիոյ ժողովուրդները հնադարեան շրջաններին ինչ տոհմին էին պատկանում եւ ինչ լեզուով էին խօսում:

Անցողակի ակնարկ նետելով Միջին Ասիոյ սարերի, ձորերի, գետերի, քաղաքների եւ բնակելի վայրերի վրայ, կոտեսներ, որ այդ երկրամասի ժողովուրդները թիւրք ցեղին չէին պատկանում ու նաեւ թիւրքական լեզուով չէին խօսում:

Այն, ինչ ներկայացում է ստորեւ, հաստատում է այդ անունների իրանական լինելը:

ԼԵՌՆԵՐԻ, ՉՈՐԵՐԻ ԵՒ ԿԻՐՃԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Փամիր, Հինդուկուշ, Խաւաք, Բոթամ, Սորխան, Քուհաք, Քաշքէ, Շաւդար:

ԳԵՏԵՐԻ ԵՒ ՎՏԱԿՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ամու — Ամուդարիա կամ Զիհուն, կամ Գիհուն կամ «Գէյիուն» որի շատ հնադարեան անունը «Վախշու» է եղել —³³ Սիրդարիա, Վախշ — Սորխաք —, Զարեաք, Վախաք, Ռուդաք — այս անունով մի գիւղաքաղաք գոյութիւն ունի, ուր ծնունել է Ռուդաքին, նաեւ Թեհրանի մօտակայքում այս անունով մի շրջան գոյութիւն ունի — Անդարաք, Փանշ, Ախշու, Քուլեաք, Աբգարմ, Քոմրուդ, Նահամրուդ, Խաւար-րուդ, Բուրաք, Չարջույ, Քաշքէդարիա, Զարաֆշան, Հաֆթրուդ, Իսքանդարքամ, Սիահաք, Զույբարբեքար, Զույբար շիշեգարան, Նովքանդ, Խարկանրուդ, Փէյքան, Զար, Ֆարախշէ, Խամէ, Բարաք, Հարիրուդ, Հիլմանդ — Հիրմանդ — Ռուշաշ — Չաչ — Քարշաք, Վարարուդ:

ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԵՒ ԲՆԱԿԵԼԻ ՎԱՅՐԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Բադախշան, Թախարան, Բալխ — Բախթար —, Ռուդաք, Կանդուզ, Սամանգան, Գուրբանդ, Բամիան, Լեւքանդ, Արհան, Քարբանք, Րաշթ, Քաֆերնիգան, Վաշգարդ, Կոբադիան, Նովգար, Դեհնո, Քոհանդեզ, Չարմանգան, Րիգդաշթ, Շիրաբադ, Անդիգան — Անդիջան —, Ամու, Նովքահար, Բուխարա, Սամարկանդ, Մարգիան — Մարու —, Շափուրգան, Ֆարիաք, Միանէ, Բիրուն, Աֆրասիաք, Քաշ, Սանգդիգէ, Փանջիքաթ, Եարքաթ, Աֆարինքաթ, Րիւ, Խորազմ, Քուշք, Մուղան, Փէյքանդ — Բէյքանդ —, Նովքանդ, Ասիաք, Րիգսթան, Մահրուզ, Խանգահ, Վիսար, Վարմանդ, Նուր, Բարդադ, Բարսան, Զարախշ, Զարգարան, Քամարէ, Քաբուտ, Մադիամաջքաթ, Մարգին, Նուգաբադ, Նոքադաք, Րաման, Րազման, Սաքան, Ֆիրուզէ, Եամգան, Մեհնէ — Միհնէ —, Քէշմիհան, Բաղաբադ, Աբիվարդ, Դրուն, Սորխաթ, Թարաք, Թովսան, Խարթանգ, Խոդաբադ, Շադքան, Շաքան, Սաղդիլ, Ուրգանջ, Գորգանաք, Սաքաքաթ, Բաղդադաք, Ռուզան, Սիբ, Զիգարբանդ, Աբադան, Սանգաբադ, Մողքադէ, Մադավա — Մադաբադ, ներկայի Մադիի գիւղակը — Րուշթան, Քանբադամ, Զանդրամէշ, Ախսիքաթ, Խաջաստան, Դեհնո, Շաշ կամ Չաչ, Օշթորքաթ³⁴:

Այսպես, ընթերցողն անշուշտ նկատեց, որ Միջին Ասիոյ երկրամասում տեղանունները պարսկերէն են եղել, եւ մենք այդ տարածքում մինչեւ Աբասեանների տիրապետութիւնը, կամ աւելի ճիշտ ձեւով ասենք, նախքան հիշրեթի 4րդ դարի սկիզբը — (10րդ դար) — թիւրքական աշխարհագրական անուններից ոչ մի հետք չենք տեսնում: Պրոֆ. Բարտոլդը Միջին Ասիոյ թիւրքական աշխարհագրական անունների մասին այսպես է գրում.

«Մամանեան պետութեան անկումից յետոյ թիւրքերը էլ աւելի մեծ թափով սկսեցին գաղթել եւ հաստատուել այդ երկրի մէջ. արաբական «Մավարա-ուլ-Նահր» անունը աստիճանաբար վերածուեց «Թիւրքիստան»ի, եւ այսպիսով ստեղծուեցին թիւրքական աշխարհագրական անունները: Թիւրքերէն լեզուն աստիճանաբար պարսկերէնը հրապարակից հեռացրեց, ինչպէս որ նոյն ընթացքը ռուսների տիրապետութեան օրօք էլ մեծ յառաջադիմութիւն է կատարել եւ շարունակուում է մինչեւ այսօր: Թիւրքական աշխարհագրական անունները միապաղաղ են եւ Թիւրքիստանի մէկ ծայրից միւսը մշտապէս հանդիպում ենք Աղ-գեօլ, Կարա-գեօլ, Աղ-սու, Կարա-սու անուններին, որ շարունակ կրկնուում են. երբեմն էլ գործածուում են իրանական ընդունուած անունները³⁵:

Հին դարաշրջանին եւ խալիֆայութեան շրջանին պատկանող բազմաթիւ սկզբնաղբիւրներ, մեծ թուով ուսումնասիրութիւնները ու գիտնականների եւ ուսումնասիրողների բազմաթիւ պրպտումների առկայ արդիւնքները, բոլորն էլ վկայում են, որ Միջին Ասիոյ ցեղերը հին դարերում իրանցիներ են եղել. այսուամենայնիւ, քանի որ այս խնդրի շուրջ աւելի երկար ու մանրամասն խօսելը ներկայ աշխատութեան սահմաններից եւ հեղինակի ընտրած պարտականութիւնից դուրս է, ուստի համառօտ կերպով ներկայացուեց մի. շարք փաստաթղթեր եւ վաւերագրեր, եւ կարծում ենք, որ ներկայացուած փաստարկումները պարզ են ու բաւարար:

Այժմ պիտի անցնենք թիւրք պատմաբանների յաւակնութիւնների առարկայ հանդիսացող Թուրանի խնդրի քննութեան:

2. Արդեօք Թուրանը թիւրքական եւ թուրանցիները թիւրք են եղել

Ինչպէս նախապէս ասուեց, «պանթուրանիզմը» հիմնականում «պանթիւրքիզմի» կարեւոր արտայայտութիւններից եւ բաղկացուցիչ մասնիկներից մէկն է: Քանի որ պանթիւրքիստները Ասիոյ եւ Եւրոպայի մեծագոյն շրջանների բնիկ ժողովուրդներին թիւրք ցեղերից էին համարում, ուստի

այդ տեսակետը փաստելու համար ստիպուած էին Ասիոյ եւ Եւրոպայի բազմաթիւ տարածքների հնագոյն ցեղերին «թիւրք» անուանել: Այս իսկ պատճառով, «Թուր» եւ «Թիւրք» անունների միջեւ եղած նմանութիւնից օգտուելով, սկսեցին ոտնձգութիւններ անել դէպի Թուրան եւ այս կապակցութեամբ օգուտ քաղեցին նաեւ մի շարք մահմեդական հեղինակների եւ պատմագիրների սխալներից:

Վեցերորդ դարից սկսեալ, թիւրքերը սկսեցին մուտք գործել Միջին Ասիոյ տարածքները եւ հիջրեթի 4րդ (10րդ դ.) դարից սկսեալ այդ շրջաններում սկսեցին պետութիւններ ստեղծել եւ, ի հետեւումն դրան, Կենտրոնական եւ Արեւմտեան Ասիոյ մէջ կազմեցին թիւրքական մեծ պետութիւնը: Այս կետը պատճառ եղաւ, որ մի շարք պատմագիրներ թիւրքերի երկրի մասին սխալ-մոլեքի ենթարկուեն եւ Թուրանն ու թուրանցիներին թիւրք անուանեն, մինչ նրանք Սիբիրիոյ հարաւից եւ Ալթայի տարածքներից էին մուտք գործել այդ շրջանները: Այդ հեղինակները իրենց ապրած օրերը դատողութեան հիմք ծառայեցրին, եւ քանի որ ղոզ եւ կփչակ ցեղերը բնակութիւն էին հաստատել Մավարա-ու-Նահիրի մէջ, եւ Միջին Ասիոյ հարթավայրերում էլ տարածուել էր թիւրքական լեզուն, եւ ըստ պրոֆ. Բարտոլդի «պարսկերէնը հրապարակից հեռացրել», ուստի ստեղծուեց այն կարծիքը, ըստ որի, իբր թէ, թուրանցիները թիւրք են եղել: Այս ենթադրութեան կարելի է հանդիպել մահմեդական պատմագիրների մեծաթիւ աշխատութիւնների մէջ: Բայց եղել են նաեւ մարդիկ, որոնք այդ ենթադրութեան սխալ լինելն են բացայայտել: Մասուդին, որ ապրում էր հիջրեթի 4րդ դարի առաջին կեսին (10րդ դ. 2-րդ կեսը), այս խնդրի մասին մի դիտողութիւն է արել, որը արժանի է ուշադրութեան.

«Աֆրասիաբի ծննդավայրը թիւրքերի երկրում էր, եւ հէնց այս տեղից է ծնունդ առնում պատմութեան կամ այլ գրքերի հեղինակների գործած սխալը՝ այն, որ նրան թիւրք են համարել»³⁶:

Մասուդիի գրածից պարզում է, որ մինչեւ նրա ժամանակներն էլ այս ենթադրութիւնը դեռեւս գրուածքներում տեղ էր գտնում: Պատճառն այն էր, որ Սասանեան իշխանութեան մէջ ծագած ճգնաժամի ընթացքում, Յազկերտ 3-րդի թագաւորութեան օրօք, թիւրքերը առաջացան մինչեւ Զիհուն (Ամու-Դարիա) գետի ափերը եւ սկսեցին քիչ-քիչ բնակութիւն հաստատել այն երկրում: Գիտենք, որ Յազկերտ 3-րդը փախաւ Խորասան՝ Մահույ Սուրիի մօտ եւ սպանուեց Մարւի մէջ: Բալ'ամին թիւրք խականի մասին խօսելիս նրան անուանում է «Զիհուն գետից այն կողմը գտնուող շրջանի տիրակալ իշխան»: Նա գրում է.

«Կար մի Արքայ, որի անունն էր Մահույ, եւ որը տիրում էր բովանդակ Խորասանին, սկսեալ Յազկերտի մօտից մինչեւ Զիհունի ափերը. իսկ Զիհունի այն կողմին տիրում էր Խականը, թիւրք Արքան»³⁷:

Մեր նիւթից չհեռանանք: Պանթիւրքիստ պատմաբանները ոչ միայն Միջին Ասիան, այլ աշխարհի մի մեծ մասը, եւ ի շարս դրանց, Ուրարտու երկիրը Թուրան են անուանում: Թիւրք պատմաբաններից մէկը՝ Ալի Քեմալը, հերքում է հայ ցեղի եւ Հայաստան երկրի գոյութիւնը, եւ այսպէս է գրում.

«Մինչեւ մ.թ.ա. 6րդ դարը, Անատոլիա թերակղզու արեւելքում, մինչեւ անգամ մէկ հայ չկար: Այս երկրամասում թիւրքերը հիմնել էին թուրանական Ուրարտու պետութիւնը³⁸:

Թիւրք մի այլ պատմաբան, Ջիա Գեոկալիը գրում է. «Թիւրքերի հայրենիքը ոչ Թիւրքիան է եւ ոչ էլ Թիւրքիստանը, այլ թիւրքերի հայրենիքը մեծ եւ մշտնջենական Թուրանն է»: Նա, մի այլ տեղում աշխարհի թրքախօսներին իր խօսքն ուղղելով՝ ասում է. «Դուք, Օղուզ խանի որդիք, երբեք մտահան չանէք այն երկիրը, որ Թուրանն է կոչւում³⁹:

Խորհրդային պատմաբան Զուլալեանը, խօսելով «պանթիւրքիզմի» եւ «պանթուրանիզմի» մասին, որոնց ներկայացուցիչները ժխտում են հայ ազգի գոյութիւնը Հայաստանի տարածքում, հետեւեալ կարծիքն է յայտնում.

«Ան մի կեղծիք է ու մի բացարձակ խեղաթիւրում, որ կարելի է գտնել թիւրքական պատմութեան վերաբերեալ գրուած գրքերի մէջ՝ թէ՛ հայ ժողովրդի եւ թէ՛ հին արեւելքի այլ ցեղերի ծագման խնդրում: Այս կեղծիքն ու խեղաթիւրումը ամառին հերթին ծնունդ է առնում պանթիւրքիզմի, ինչպէս նաեւ նրա նմանակի՝ պանթուրանիզմի գաղափարախօսութիւնից: Եթէ պանթիւրքիզմի գաղափարախօսութիւնը իր ազդեցութիւնը ի գործ է դնում թիւրքական ծաւալողական քաղաքականութիւնը թրքախօս ցեղերի վրայ հաստատելու ճանապարհին, ապա պանթուրանիզմը ջատագովն է «Մեծ Թուրան» երկրի ստեղծման գաղափարի, որը տարածւում է Խաղաղ ովկիանոսից մինչեւ Սկանդինաւեան երկրներն ու Միջերկրական ծովը: Իրականութեան մէջ, պանթիւրքիզմն ու պանթուրանիզմը միեւնոյն գաղափարախօսութիւնն են⁴⁰:

Տողերիս հեղինակը աշխատում է հնարատրին չափ հեռու մնալ հարցի քաղաքական բնոյթից եւ միմիայն պատմական վերլուծութեան է ենթարկում Թուրանի խնդիրը: Այս իսկ պատճառով, վերի արտայայտութեան մասին դատողութիւններ անելը թողնելով ընթերցողին, վերադառնում ենք Թուրանի ծագման եւ անուան խնդիրներին:

Ըստ դիցաբանական եւ կրօնական գրուածքների, Քիան թագաւորական տոհմի հիմնադիր Ֆերեյդունը իր իշխանութեան տակ գտնուող երկիրը բաժանեց իր երեք զաւակների՝ Սալմի, Թուրի եւ Իրաքի միջեւ:

Հնադարեան գրութիւնների մէջ Սալմ անունը գործածւում է նաեւ «Սարմ» ձեւի տակ: Թաբարին, որ հիջրեթի Յրդ դարի (10րդ դ.) պատմագիր է, Ֆերեյդունի այս զաւակի անունը «Սարմ» ձեւով է ներկայացրել⁴¹: Ֆերեյդունի

տերութեան իւրաքանչիւր բաժինը, ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր բաժնի բնակիչ ցեղերը, իրենց տիրակալների եւ թագաւորների անունով Սարման, Թուրան եւ Իրան էին կոչուում⁴²: «Սարմ»ի երկիրը Աւեստայի մէջ «Սաիրիմ» Sairima ձեւով է յիշատակւում: Այդ երկրի բնակիչ ցեղերը պատմութեան մէջ «Սարմատ» անունով են ճանաչուած: Սարմատ անունը լատիներէնի մէջ «Սարմաթայ» Sarmatae ձեւն ունէր: Սարմատները իրանական լեզուի եւ արիական ցեղի ժողովուրդ էին, որ, ըստ մեր ունեցած տեղեկութիւնների, մ.թ.ա. 3-րդ դարից սկսեալ ապրում էին Դանուբ գետի ափերին: Մ.թ.ա. առաջին դարում սարմատները Սեւ ծովի հիւսիսային ափերից քշեցին սակերին (սկիւթացիների) եւ իրենք բնակութիւն հաստատեցին այդ երկրի մէջ⁴³: Այդ նոյն ցեղի մի այլ խումբը «Արեւելեան Սարմատներն» էին, որոնք Խորեզմի հետ սերտ կապեր ունէին⁴⁴:

Եթէ Սարմանը, Թուրանը, Իրանը, արիական ցեղային խմբի հայրենիքն ու Հնդկական թերակղզին ուշադրութեամբ ուսումնասիրենք, այդ պարագային աշխարհի բազմաթիւ հետազօտողների տեսակէտը արիական (հնդեւրոպական) ցեղերի եւ նրանց բնակավայրի սահմանների մասին որոշ չափով կհամապատասխանի իրականութեան:

Աւեստայի եւ Շահնամէի մէջ Աֆրասիաբը որդին է Փաշանգի, որդին Շամի, որդին Թուրի, որդին Ֆերեյդունի: Նաեւ, Աֆրասիաբի անունից բացի, թուրանցիների այլ անունների եւ նրանց բնակավայր երկրի զանազան շրջանների անուանումների ուշադրութեամբ ուսումնասիրելը կհաստատի յիշեալ ցեղի արիական լինելու տեսակէտը: Աւեստայի մէջ Աֆրասիաբ անունը գրուած է Ֆարնգարսին, պահլաւերէնի մէջ Ֆարասիաբ, իսկ Բանդահեշնի մէջ Ֆարասիա ձեւով: Աւեստայի մէջ Աֆրասիաբի երկու եղբայրների անունները Աղրաերաս Aghraeratha եւ Քարսաւազդ Kersavazda, իսկ պարսկերէն գրուածքների մէջ Աղրեարաս եւ Գարսիւազ են յիշատակուած, որոնք արիական անուններ են⁴⁵: Հնադարեան գրուածքների մէջ հանդիպում ենք բազմաթիւ այլ անունների, ինչպէս՝ Արջասփ (Արջաթասփ), Գուպիթ շահ, Փաշանգ, Վիսէ (Վիյսէ), Փիրան (Ֆարիան), Հուման, Սան, Փիլամ, Ֆարանգիս, Վարազ (Գորազ) եւ այլն, որոնք բոլորն էլ արիական անուններ են եւ թուրքերէնի կամ թիւրքական անունների հետ ոչ մի կապակցութիւն չունեն⁴⁶: Ինչ վերաբերում է Թուր անուան, Բանդահեշնի 31րդ բաժնի 7րդ մասում գրուած է «Թուլ» եւ Իրաջ անունը որպէս «Իրիչ»: Լուրջ կերպով ենթադրում է, որ «Թուլ»ը անելի ճիշտ ձեւն է, եւ Թաբարին այդ անունը «Տուլ» ձեւով է ներկայացրել⁴⁷:

Իսկ այն երկրները, ուր Իրանի եւ Թուրանի քաջերը իրար հետ բախում էին, ունէին մի շարք հետաքրքրական անուններ: Աւեստայի մէջ Իրանի եւ

Թուրանի ռազմադաշտը կոչում է «Խաշտարոսուք», որը մի կիրճ է Քանգդեծ (Քանգդիզ) անունով հռչակուած մի վայրի վերելում, եւ որին ականարկ է արուած նաեւ Շահնամէի մէջ: Խաշտար, որ է շահր, իմա քաղաք, եւ վասուք, որ է սու, կամ լոյս ու ճաճանչ (ինչպէս աստղերի ճաճանչ, կամ ճրագի լոյս, կամ աչքի տեսողութեան ոյժ լոյսը), որ թէ պարսկերէնի եւ թէ նրա զանազան քարբառների մէջ շատ յաճախ է գործածուած: Իսկ Քանգ դեժը կամ Քանգ դեզը երբեմն Քանգէ կամ Քանգահէ է գրուած⁴⁸: Այս քաղաքի հիմնադրումը Թուրանի մէջ վերագրուած է Սիաուշ (Սիավաիշ) ին: Բանդահեշնի 29րդ մասի 10րդ պարբերութեան մէջ Քանգ դիզի վայրը Ֆարախքարթ ծովից մի քանի փարսախ հեռու է նշանակուած, իսկ Սիւնուգ խրադի 69րդ բաժնի 13 եւ 14 հատուածներում Քանգ դիզի տեղը Իրանվիջի սահմանի մօտ է գրուած⁴⁹: Աբան-յաշտի մէջ Քանգահէն վեհ ու սրբազան է անուանուել, իսկ Շահնամէի մէջ էլ յիշուել է որպէս «Բեհեշթ Քանգ» (պարսկերէն բեհեշտ, այսինքն՝ դրախտ, Ծ. Թ.): Ինչպէս երեւում է, Թուրանի այս վայրը իրանցիների աչքին սրբազան էր, եւ սա եւս մի շատ կարեւոր կետ է, որ հաստատում է իրանցիների եւ թուրանցիների միմեանց հետ ցեղակից լինելը:

Հռչակաւոր արեւելագետ Իւսթին յիշեալ շրջանի մասին այսպէս է գրում.

«Թում է, թէ այս վայրը, որ չինացիներն էլ Քանգ անունով էին ճանաչում, եւ որ իրանցիների աչքին մի տեսակ դրախտ էր աշխարհիս երեսին, մի խումբ իրանցիների միջոցով կառուցուել էր Թուրանի հողի կենտրոնում, Սիր-Դարիա (Սիհուն) գետի հիւսիսում»⁵⁰:

Ֆարախքարտ անուան հանդիպում ենք Աբան-Յաշտի 4րդ պարբերութեան մէջ: Ըստ այդ գրուածքի «Ֆարախքարթը մի շատ մեծ ծով է, որ հազար լճեր եւ հազար գետեր ունի, եւ այդ ջրի մէկ գետը հոսում է բոլոր այդ եօթ երկրների մէջ»⁵¹:

Որոշ արեւելագետներ կարծում էին, որ Ֆարախքարթը նոյն ինքը Կասպից ծովն է: Պրոֆ. Փուրդատտը, յենուելով «Թաշթար Յաշտ»ի վրայ, որի մէջ յիշուած է Նոյի ջրհեղեղի նման մի փոթորիկ, համոզուած է, որ Ֆարախքարթ ծովը Հնդկական ովկիանոսն է: Հաւանաբար այս տեսակէտը ճշմարտութեան աւելի մօտ է, որովհետեւ ըստ Բանդահեշնի գրութեան, այդ մեծ փոթորկի հետեանքով «երկիրը միակտուր էր, իսկ այդ անձրեւի շնորհիւ ստեղծուեցին ծովեր աշխարհի երեսին եւ երկիրը բաժանեցին եօթ անջատ երկրամասերի»⁵²: Միաժամանակ յիշեալ փոթորիկը ստեղծեց երեք մեծ ծովեր եւ 23 փոքր լճեր⁵³: Եթէ այս երեք մեծ ծովերը Միջերկրականը, Սեւ ծովը եւ Կասպից ծովը լինեն, այդ պարագային կարելի է պրոֆ. Փուրդատուդի տեսակէտը իրական համարել, որովհետեւ հնդիկներն էլ արիական ցեղին են պատկանում:

Աւեստայի մէջ յիշում է նաեւ Չիչասթ ծովի անունը: Սա այն ծովն է, որի միջից Աֆրասիաբը դուրս եկաւ եւ Սիաուշին սպանած լինելու մեղքի համար սպանուեց: Այդ ծովի վայրի մասին էլ տարբեր տեսակետներ կան: Պրոֆ. Փուրդաուդը Ուրմիոյ լիճն է Չիչասթ կարծում⁵⁴, իսկ խորհրդային պատմաբան Ի. Մ. Դիակոնովը հակառակում է այս կարծիքին եւ Չիչասթն ու Արալի լիճն է նոյնը համարում⁵⁵:

Ինչեւէ, սրանով հանդերձ, մէկ խնդրի շուրջ ոչ մի տարակուսանք չի կարող լինել, այն որ Թուրան երկրի բոլոր աշխարհագրական անունները, ինչպէս նաեւ այնտեղի ժողովուրդների անձնանունները արիական են. մինչեւ այսօր էլ աշխարհի նշանաւոր գիտնականների եւ հետազոտողների կողմից յիշեալ անունների թիւրքական լինելու մասին ոչ մի տարակուսանք չի եղել:

Թուրանի մասին կարելի է վստահութամբ ասել, որ թուրանցիները, սարմատների եւ իրանցիների նման, արիական ցեղին էին պատկանում: Եթէ այս կետը փաստուի ընթերցողի մտքում, այդ պարագային Թուրանի երկրամասի հարցն էլ ինքնըստինքեան կլուծուի:

Ի. Մ. Դիակոնովը թուր ցեղերին համարում է սակերից, Թուրան երկիրը համարում է «Արեւելեան Իրան», այլ խօսքով՝ «Միջին Ասիոյ սակերի երկիրը»⁵⁶:

Մեծ թուով գիտնականներ թուր ցեղը համարել են սակերի հետ նոյնը: Խորհրդային գիտնական պրոֆ. Աբաւելը, Ֆարիան կամ Ֆարիանէ անուան շուրջ, որը Մարւի մօտ գտնուող մի շրջանի անունն է եղել, կարծիք է յայտնում եւ թուր ցեղին սակերի ցեղի հետ նոյնն է համարում: Նա գրում է.

«Ըստ Աւեստայի, Ֆարիանէն պատկանում էր թուր ցեղին, կամ աւելի ճիշտ՝ սակերին: Այս եւ նման անունների առկայութիւնը սակերի մօտ պարզ եւ հասկանալի է»⁵⁷:

Աւեստայի մէջ Ֆարիան անունը նաեւ թուրանական մի ընտանիքի անունն է եղել: Աբան Յաշտի մէջ, 20րդ արարի 80րդ եւ 81րդ պարբերութիւններում, այսպէս է գրուած. «Եաա Յաշտը, Ֆարիաններից (գերդաստան) Արտափսոր Նահիդի համար, Գոյների Ալիքները Կոտրող կղզում, 100 ձի, 1000 կով եւ 10000 ոչխար մատաղ արեց»⁵⁸:

Գաթաների մէջ, 46րդ եասայի 12րդ հատուածում, թուրանցի Ֆարիանը ներկայացուած է որպէս այդ անունը կրող մի անձ: Պրոֆ. Աբաւել լատինական Ֆլիանոս Flianos եւ Օլուիա Olviya անունները նոյնպէս համարում է Ֆարիան կամ Ֆարիանէ անունների հետ միեւնոյնը: Որոշ արեւելագետներ Փիրան Վիսէ անունը, որ Աֆրասիաբի սպարապետի կոչումն էր, Ֆարիան են համարում, իսկ Թաբարին այս նոյն անունը

ներկայացրել է որպէս «Ֆիրան, որդի Վիսդանի»⁵⁹։ Միւս կողմից, Թաբարին Ֆարիաբ անունը կրող մի մարդու Քայումարսի թռն է անուանել⁶⁰։ հաւանական է, որ այս անունը նոյն Ֆարիանը լինի, քանի որ արաբական հին գրութեան մէջ «Բ», իմա քաֆ տառը նման էր գրտւում «Ն», իմա նուն տառին։ Եթէ այս կէտը ճիշտ լինի, թուրանական «Ֆարիան» անունի արիական լինելը տրամաբանօրէն ընդունելի կլինի։

Վերը ասուածներից ընդհանրապէս կարելի է եզրակացնել, որ Ֆարիան անունը թէ անձնանուն է, թէ գերդաստանի անուն եւ թէ երկրի անուն։ Այս սովորութիւնը արիացիների մօտ յաճախ է նկատուում. ցեղի կամ երկրի անունը դնում էին անհատների վրայ։ Այժմ էլ այս սովորոյթը ընթացիկ է մեր երկրում (իմա Իրանում, Մ. Թ.), եւ Իրան, Թուրան, Գիլան եւ նման անունները դրտւում են անձնաւորութիւնների վրայ։

Շատերի ենթադրութեամբ, իրանցիների եւ թուրանցիների միջեւ տեղի ունեցող բախումները, հակառակ այն բանին, որ երկուսն էլ նոյն ցեղին եւ նոյն տոհմին էին պատկանում, երկու խնդիրներից էին ծնունդ առնում։ Նախ այն, որ թուրանցիք քօչուոր էին եւ անապատաբնակ, ու այսպիսով յաճախ, ժամանակ առ ժամանակ յարձակում էին գործում հողագործ իրանցիների վրայ։ Իսկ անհաշտութեան երկրորդ պատճառը, ըստ երեսոյթին, կրօնական հաւատալիքների տարբերութիւնն էր, որովհետեւ, ինչպէս պարզուում է դիցաբանական առասպելներից, զրադաշտական կրօնը չկարողացաւ թուրանական ցեղերի մէջ մուտք գործել։

Պրոֆ. Աբաւեւը, որ պատկանում է Հիւսիսային Օսեթիայի շրջանի կովկասաբնակ իրանական ժողովուրդներին, սակերին եւ սարմատներին իրանական ազգերից է համարում։ Անդրադառնալով Օսեթիայի ժողովրդի լեզուին, ժողովրդական բանահիւսութեան, դիցաբանական հեքիաթներին եւ կրօնական հաւատքին, այսպէս է գրում.

«Օսեթիայի լեզուի, ժողովրդական բանահիւսութեան, դիցաբանական բանահիւսութեան եւ կրօնական հաւատալիքների մէջ զրադաշտականութիւնից ոչ մի հետք չի նկատուում։ Ինչպէս Հերոդոտը եւ մի շարք այլ հնադարեան հեղինակներ գրել են՝ զրադաշտական կրօնը սակերի մէջ մուտք չի գործել։ Այս հանգամանքը մեզ թոյլ է տալիս այսպէս ձեւակերպել մեր տեսակէտը, որ սակերն ու սարմատները իրանական տոհմի միակ ցեղերն են, որոնք զրադաշտականութիւն չեն ընդունել⁶¹։

Պրոֆ. Աբաւեւը, թուրանցիներին եւ սակերին նոյն ցեղից համարելով, հաստատում է նաեւ մի այլ կէտ, որը մեծ չափով արժանի է ուշադրութեան։ Խօսելով ցեղական եւ տոհմական անունների գործածութեան աւանդույթի

եւ սովորոյթի մասին, նա բացայայտել է նաեւ իրանցի եւ թուրանցի (սակեր) ցեղերի մօտ «Արիա» անուանումի ընդհանրացած լինելը, որը նոյնպէս հաստատում է նրանց ցեղային ծագման նոյնութիւնը: Պրոֆ. Աբաեւը այս խնդրի շուրջ այսպէս է գրում.

«Պէտք է յիշեցնենք, որ բազմաթիւ անձնանուններ, որոնց ուղեկցում է «Արիա» անունը — (ինչպէս՝ Արիարամանէ, Արիոբարզան, Արիարաթ Aryarat եւ սակերի Արիափիթ Aryapit, Արիաֆարն Aryafarn եւ այլն), այն կոչումներից են, որ առնչութիւն ունեն տոհմային անունների հետ, որովհետեւ «Արիա» արմատը ցեղային եւ տոհմային բառ է: Յեղային եւ տոհմական անուններից անհատների անուանակոչութեան համար օգտուելու սովորոյթը մինչեւ այսօր էլ դեռ իրանական անունների մէջ ընդունուած եւ ընդհանրացած է»⁶²:

Ինչ վերաբերում է «թուր» անուան, պրոֆ. Փուրդաւուղը, «թուր» բառը սանսկրիտական բառին համապատասխան համարելով, գտնում է, որ այն նշանակում է քաջ կամ հերոս, եւ պարսկերէն բառարանների մէջ էլ այս իմաստով է գրուած: Սակայն Գիլաքի եւ քրդերէն բարբառների մէջ «թուր» բառը խենթի, բարբարոսի եւ ըմբոստի իմաստով է գործածւում: Պրոֆ. Փուրդաւուղը այն կարծիքին է, թէ «Քանի որ թուրանցիք իրանցիների թշնամին էին, յետագային այս բառից օգտւում էին որպէս խենթ եւ վայրենի իմաստ արտայայտող»⁶³:

Գերմանացի գիտնական Մարկուարտը թուրանցիներին համարում էր իրանական տոհմին պատկանող ցեղերից, որոնք, թափառական եւ անապատաբնակ լինելով, քաղաքաբնակ եւ հողագործ իրանցիներից քաղաքակրթութեան տեսակէտից աւելի ցածր դիրքերի վրայ էին եւ յաճախ արշաւում էին իրանցիների վրայ եւ թալանում ու կողոպտում էին նրանց: Այս իսկ պատճառով, իրանցիները բարբարոս ու վրանաբնակ ցեղերին «թուր» էին անուանում⁶⁴:

Եթէ ի նկատի ունենանք, որ, ինչպէս Գիլաքի եւ քրդական բարբառների մասին ակնարկեցինք, թուր անունը վայրենի է նշանակում, այդ պարագային այս մեծ գիտնականի տեսակէտը կհամապատասխանի իրականութեանը:

Աւեստայի մէջ բազմիցս Թուր երկիրը ներկայացուել է որպէս արիացիների երկրի մի մասը (Ֆերեյդունի տէրութիւն): Ֆարաբրդին Յաշտի 143րդ եւ 144րդ պարբերութիւններում յիշատակութիւններ կան Իրանի, Թուրանի եւ Սաիրիմ (Սարմատ) երկրների մաքրակրօն տղամարդկանց եւ կանանց հրեշտակութեան մասին, ինչպէս նաեւ երկու այլ երկրների՝ Սայինի եւ Դահի անունը կրող երկրների մաքրակրօն տղամարդկանց եւ կանանց հրեշտակների մասին: Այս հինգ երկրներից զատ, մենք Ֆարաբրդին Յաշտի մէջ

որեւէ այլ երկրի անուան չենք հանդիպում: Ֆարաբոյին Յաշտի 145րդ պարբերութեան մէջ «բոլոր երկրների» տղամարդկանց եւ կանանց հրեշտակները միատեղ եւ առանց անուանումի են յիշում, բայց Ֆարաբոյին Յաշտի 143րդ պարբերութիւնում, միմիայն երեք երկրներ՝ Իրան, Թուրան եւ Սարմատը, որոնք արիացիների գլխատր երկրներն էին, յակնէ յանուանէ են յիշատակում: Բայց, քանի որ երկու այլ երկրներ, Սայինին եւ Դահին 143րդ պարբերութեան մէջ առանձին են խօսքի առարկայ դառնում, այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ երեք երկրներ՝ Իրանը, Թուրանը եւ Սարմատը մասնաւոր մի դիրք ունէին, որը նրանց ժողովուրդների ցեղակից լինելու արդիւնքն էր: Ահա Ֆարաբոյին Յաշտի 143րդ պարբերութեան բնագիրը.

«Փառաբանում ենք Իրանի երկրների մաքրակրօն տղամարդկանց հրեշտակներին: Փառաբանում ենք Իրանի երկրների մաքրակրօն կանանց հրեշտակներին: Փառաբանում ենք Թուրանի երկրների մաքրակրօն տղամարդկանց հրեշտակներին: Փառաբանում ենք Թուրանի երկրների մաքրակրօն կանանց հրեշտակներին: Փառաբանում ենք Սահիրմ (Սարմատ) երկրների մաքրակրօն տղամարդկանց հրեշտակներին: Փառաբանում ենք Սահիրմ երկրների մաքրակրօն կանանց հրեշտակներին»⁶⁵.

Ինչպէս ընթերցողները նկատեցին, Ֆարաբոյին Յաշտի 143րդ պարբերութեան մէջ միատեղ յիշատակութիւն եղաւ միայն երեք երկրների՝ Իրանի, Թուրանի եւ Սարմատի մասին: 144րդ պարբերութիւնը փառաբանում է «Սայինի» եւ «Դահիի» երկրների մաքրակրօն տղամարդկանց եւ կանանց հրեշտակներին, իսկ 145րդ պարբերութիւնը յատկացուած է բոլոր երկրների մաքրակրօն տղամարդկանց եւ կանանց հրեշտակներին⁶⁶.

Բազմաթիւ դժուարութիւնների ենք հանդիպում Իրանի եւ Թուրանի սահմանները ճշգրտելու գործում: Յոյն աշխարհագրագէտ Պտղոմէոսը «Թուր» երկիրը համարել է Խորեզմի մի շրջանը⁶⁷: Մեծ թուով հետազօտողներ Ամուդարիա (Ջիհուն) գետի շրջակայքն են համարում Իրանի եւ Թուրանի միջեւ եղած սահմանը: Խարազմին իրանցիներին համարում էր Ջիհուն գետի տէրերը՝ «Սահիբ-ու-Նահիր» (գետի սեփականատէրը, ծ. թ.), իսկ Ջիհուն գետի միւս կողմը կոչում էր Թուրանի մարզը⁶⁸.

Իրանեան դիցաբանութեան մէջ Իրանի եւ Թուրանի սահմանագծի մասին մի հեքիաթ կայ, որը կապւում է Էրախշ (Ereksa) անուան հետ: Հետագայ գրութիւններից շատերի մէջ այս անունը Արաշ ձեւն ունի: Թաբարին այդ անուան կրճատուած ձեւը «Իրաշ» է ներկայացրել, որը բոլորից աւելի մօտ է «Էրախշ»ին:

եւ սովորոյթի մասին, նա բացայայտել է նաեւ իրանցի եւ թուրանցի (սակեր) ցեղերի մօտ «Արիա» անուանումի ընդհանրացած լինելը, որը նոյնպէս հաստատում է նրանց ցեղային ծագման նոյնութիւնը: Պրոֆ. Աբաեւը այս խնդրի շուրջ այսպէս է գրում.

«Պէտք է յիշեցնենք, որ բազմաթիւ անձնանուններ, որոնց ուղեկցում է «Արիա» անունը — (ինչպէս՝ Արիարամանէ, Արիոբարզան, Արիարաթ Aryarat եւ սակերի Արիափիթ Aryapit, Արիաֆարն Aryafarn եւ այլն), այն կոչումներից են, որ ամենուրեք ունեն տոհմային անունների հետ, որովհետեւ «Արիա» արմատը ցեղային եւ տոհմային բառ է: Ցեղային եւ տոհմական անուններից անհատների անուանակոչութեան համար օգտուելու սովորոյթը մինչեւ այսօր էլ դեռ իրանական անունների մէջ ընդունուած եւ ընդհանրացած է»⁶²:

Ինչ վերաբերում է «թուր» անուան, պրոֆ. Փուրդաուղը, «թուր» բառը սանսկրիտական բառին համապատասխան համարելով, գտնում է, որ այն նշանակում է քաջ կամ հերոս, եւ պարսկերէն բառարանների մէջ էլ այս իմաստով է գրուած: Սակայն Գիլաքի եւ քրդերէն բարբառների մէջ «թուր» բառը խենթի, բարբարոսի եւ ըմբոստի իմաստով է գործածուած: Պրոֆ. Փուրդաուղը այն կարծիքին է, թէ «Քանի որ թուրանցիք իրանցիների թշնամին էին, յետագային այս բառից օգտուած էին որպէս խենթ եւ վայրենի իմաստ արտայայտող»⁶³:

Գերմանացի գիտնական Մարկուարտը թուրանցիներին համարում էր իրանական տոհմին պատկանող ցեղերից, որոնք, թափառական եւ անապատաբնակ լինելով, քաղաքաբնակ եւ հողագործ իրանցիներից քաղաքակրթութեան տեսակէտից աւելի ցածր դիրքերի վրայ էին եւ յաճախ արշաւում էին իրանցիների վրայ եւ թալանում ու կողտպտում էին նրանց: Այս իսկ պատճառով, իրանցիները բարբարոս ու վրանաբնակ ցեղերին «թուր» էին անուանում⁶⁴:

Եթէ ի նկատի ունենանք, որ, ինչպէս Գիլաքի եւ քրդական բարբառների մասին ակնարկեցինք, թուր անունը վայրենի է նշանակում, այդ պարագային այս մեծ գիտնականի տեսակէտը կհամապատասխանի իրականութեանը:

Անեստայի մէջ բազմիցս Թուր երկիրը ներկայացուել է որպէս արիացիների երկրի մի մասը (Ֆերեյդունի տէրութիւն): Ֆարաբդին Յաշտի 143րդ եւ 144րդ պարբերութիւններում յիշատակութիւններ կան Իրանի, Թուրանի եւ Սաիրիմ (Սարմատ) երկրների մաքրակօն տղամարդկանց եւ կանանց հրեշտակութեան մասին, ինչպէս նաեւ երկու այլ երկրների՝ Սայինի եւ Դահի անունը կրող երկրների մաքրակօն տղամարդկանց եւ կանանց հրեշտակների մասին: Այս հինգ երկրներից զատ, մենք Ֆարաբդին Յաշտի մէջ

որեւէ այլ երկրի անուան չենք հանդիպում: Ֆարաբոյին Յաշտի 145րդ պարբերութեան մէջ «բոլոր երկրների» տղամարդկանց եւ կանանց հրեշտակները միատեղ եւ առանց անուանումի են յիշում, բայց Ֆարաբոյին Յաշտի 143րդ պարբերութիւնում, միմիայն երեք երկրներ՝ Իրան, Թուրան եւ Սարմատը, որոնք արիացիների գլխատր երկրներն էին, յականէ յանուանէ են յիշատակում: Բայց, քանի որ երկու այլ երկրներ, Սայինին եւ Դահին 143րդ պարբերութեան մէջ առանձին են խօսքի առարկայ դառնում, այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ երեք երկրներ՝ Իրանը, Թուրանը եւ Սարմատը մասնաւոր մի դիրք ունէին, որը նրանց ժողովուրդների ցեղակից լինելու արդիւնքն էր: Ահա Ֆարաբոյին Յաշտի 143րդ պարբերութեան բնագիրը.

«Փառաբանում ենք Իրանի երկրների մաքրակրօն տղամարդկանց հրեշտակներին: Փառաբանում ենք Իրանի երկրների մաքրակրօն կանանց հրեշտակներին: Փառաբանում ենք Թուրանի երկրների մաքրակրօն տղամարդկանց հրեշտակներին: Փառաբանում ենք Թուրանի երկրների մաքրակրօն կանանց հրեշտակներին: Փառաբանում ենք Սաիրիմ (Սարմատ) երկրների մաքրակրօն տղամարդկանց հրեշտակներին: Փառաբանում ենք Սաիրիմ երկրների մաքրակրօն կանանց հրեշտակներին»⁶⁵:

Ինչպէս ընթերցողները նկատեցին, Ֆարաբոյին Յաշտի 143րդ պարբերութեան մէջ միատեղ յիշատակութիւն եղաւ միայն երեք երկրների՝ Իրանի, Թուրանի եւ Սարմատի մասին: 144րդ պարբերութիւնը փառաբանում է «Սայինի» եւ «Դահի» երկրների մաքրակրօն տղամարդկանց եւ կանանց հրեշտակներին, իսկ 145րդ պարբերութիւնը յատկացուած է բոլոր երկրների մաքրակրօն տղամարդկանց եւ կանանց հրեշտակներին⁶⁶:

Բազմաթիւ դժուարութիւնների ենք հանդիպում Իրանի եւ Թուրանի սահմանները ճշգրտելու գործում: Յոյն աշխարհագրագէտ Պտղոմէոսը «Թուր» երկիրը համարել է Խորեզմի մի շրջանը⁶⁷: Մեծ թուով հետազօտողներ Ամուդարիա (Ջիհուն) գետի շրջակայքն են համարում Իրանի եւ Թուրանի միջեւ եղած սահմանը: Խարազմին իրանցիներին համարում էր Ջիհուն գետի տերերը՝ «Սահիբ-ուլ-Նահիր» (գետի սեփականատէրը, ծ. թ.), իսկ Ջիհուն գետի միւս կողմը կոչում էր Թուրանի մարզը⁶⁸:

Իրանեան դիցաբանութեան մէջ Իրանի եւ Թուրանի սահմանագծի մասին մի հեքիաթ կայ, որը կապւում է Էրախս (Ereksa) անուան հետ: Հետագայ գրութիւններից շատերի մէջ այս անունը Արաշ ձեւն ունի: Թաբարին այդ անուան կրճատուած ձեւը «Իրաշ» է ներկայացրել, որը բոլորից աւելի մօտ է «Էրախս»ին:

Գրուածքների մէջ այսպէս է ասուած. երբ Աֆրասիաբը յաղթեց Մանու-
չեհրին, Իրանի եւ Թուրանի միջեւ հաշտութիւն տեղի ունեցաւ, եւ որոշուեց,
որ Մանուչեհրի քաջերից մէկի նետը որտեղ որ վայր իջնի, այնտեղն էլ լինի
Իրանի եւ Թուրանի սահմանագիծը: Արաշը, որ Իրանի լաւագոյն աղեղնա-
տորն էր, մի նետ արձակեց, որի վայր իջած տեղը ճանաչուեց որպէս Իրանի
եւ Թուրանի սահմանը:

Թիր-Յաշտի 6րդ եւ 37րդ պարբերութիւններում գրուած է, որ Արաշը իր
նետն արձակեց Աիրիօխշուս Airyoxsutha լեռից դէպի Խուանուանթ
Xvanvant լեռը, եւ հէնց այդ վայրը ճանաչուեց որպէս Իրանի եւ Թուրանի
սահմանագիծը:

Այժմ ընթերցողներին ենք ներկայացնում Թիր-Յաշտի 6րդ պարբերու-
թեան բնագիրը.

«Փառաբանում ենք իմաստուն Ռայոմանդ աստղի Անձրեւի հրեշտակին,
որ սրընթաց արշաւում է դէպի Ֆարախքարթ ծովը, նման օդով սուրացող
այն նետին, որ նետաձիգ Արաշը՝ արիացիների լաւագոյն աղեղնատորը,
Աիրիօխշուս սարից արձակեց դէպի Խուանուանթ լեռը⁶⁹:

Այս երկու լեռները գիտնականների եւ հետազօտողների կողմից չեն
զատորոշուած: Աբուրեյհան Բիրունին այսպէս է գրում. «Նետը Ռուեան
սարից (Թաբարիստան) հասաւ մինչեւ Ֆարդանե⁷⁰:

Թաբարին այդ սահմանը «Րուդ Բալխ»ն է համարում⁷¹: Րուդ Բալխ գետը
պիտի նոյն ինքն Ամուդարիան (Ջիհուն) լինի, որի շուրջ մեծ թուով
գիտնականներ համակարծիք են:

Ֆախրեդդին Աւադ Գորգանին եւս նոյն տեսակէտն է արտայայտում եւ
իր Վիս օ Րամին պոէմի մէջ այսպէս է գրում.

«Եթէ Արաշին են աղեղնատոր անուանում,
Որ Սարիից մինչեւ Մարւ թոցրեց իր նետը,
Դու անապատի օդատեսիլից ես ինձ ուղարկում
Ամէն մի ժամ, անելի քան հարիւր նետեր»:

Այստեղ նպատակ չունենք այս առասպելի էութիւնը կամ Իրանի եւ
Թուրանի սահմանի ստեղծումը քննել, այլ տողերիս հեղինակը միտում ունի
ընթերցողի ուշադրութիւնը տանել դէպի «Ամու-Դարիա», որը բազմաթիւ
պատմաբաններ եւ ուսումնասիրողներ համարել են Իրանի եւ Թուրանի
սահմանը:

Պրոֆ. Փուրդաւուդն էլ նոյն կարծիքին է. նա այսպէս է գրել. «Թուրանի
երկրամասը միանում էր Իրանվիջ կամ Խորեզմ երկրին եւ տարածւում էր
Ջիհուն (Ամուդարիա) գետի արեւելքից մինչեւ Արաւ լիճը, որ միջնադարե-
ան աշխարհագրագէտների մօտ Խորեզմ լիճ էր կոչւում»⁷²:

Շարունակելով իր խօսքը, նա գրում է.

«Իրանցիք եւ թուրանցիք, երկուսն էլ նոյն գերդաստանից են, եւ Թուրանի թագաւորների տոհմածառը հասնում էր Փիշդադէան Ֆրէյդունին: Միւս կողմից, թուրանցի բոլոր անուանի մարդկանց անունները, թէ նրանք, որ Շահնամէի մէջ յիշատակուած, եւ թէ նրանք, որ պատմութեան այլ գրքերի մէջ են հանդիպում, բոլորն էլ արիական են, եւ նրանց բառացի իմաստները պարզ ու ճանաչուած են: Այսպիսով, մեր օրերի ստուգաբանական գիտութիւնը այդ անունները կրողների արիացի լինելու վերաբերեալ կասկածի ոչ մի տեղ չի թողնում»⁷³:

Պրոֆ. Բարտոլոլո եւս նոյն հարցի մասին գրել է.

«Թուրան անունը յիշուած է Աւեստայի մէջ: Ինչպէս երեսում է, թուրանցիներն էլ արիական ցեղի ճիւղերից մէկն են, որ աւելի քիչ են օգուտ քաղել քաղաքակրթութիւնից: Իրանցի եւ թուրանցի երկու խմբաւորումների մէջ թշնամութիւն է տեղի ունեցել: Մ.թ. վեցերորդ դարից սկսեալ, երբ թիւրքերը մուտք գործեցին Միջին Ասիա, այս երկու անունների նմանութիւնը պատճառ եղաւ, որ շատերը Թուրան եւ թիւրքեր անունները նոյնը համարեն: Մինչդեռ այդ երկու անունների մէջ ոչ մի առնչութիւն գոյութիւն չի ունեցել»⁷⁴:

Այս խնդիրը կփակենք Հայաստանի գիտնականներից Մանուէլ Զուլալեանի խօսքերով.

«Բոլոր այն դէպքերում, երբ եւրոպացի ուսումնասիրողները անկարող են եղել մի որեւէ ցեղ բնորոշելու, եւ անուանել են ինչ սեմական եւ ինչ հնդեւրոպական, որը երբեք չէր վերաբերում «թուրանական» ցեղերին, թիւրք պատմաբանները, առանց դոյզն չափով ուշադրութիւն դարձնելու տոհմական եւ աշխարհագրական պարագաներին, սկսեցին ոտնձգութիւններ կատարել եւ, ձեռքերը երկարացնելով, ամենայն աճապարարութեամբ եւ ճարպիկութեամբ նրանց Թիւրք կոչեցին: Այսպիսով, թէեւ «Թուրանցի» անուանումը ոչ մի ժամանակ թիւրք իմաստով չի եղել, սակայն թիւրքերը բացարձակ աճապարարութեամբ «թուրանցին» թիւրք են անուանել»⁷⁵:

3. Արդեօք Առաջաւոր Ասիոյ ցեղերը թիւրքեր էին

Որպէսզի թիւրք պատմաբանների ցուցաբերած յաակնութիւնների սահմանը որոշ չափով պարզուի, նրանց մի շարք գրածները ներկայացնում ենք ընթերցողների ուշադրութեան: Թիւրք պատմաբաններից մէկը, Թողան անունով, այսպէս է գրել.

«խումռինները, ինչպես նաեւ շումերներն ու էլամցիները առաջին թիւրքերից են»⁷⁶:

Այի Բէմալը, մի այլ թիւրք պատմաբան, Ուրարտական տէրութիւնը անուանել է «թիւրք եւ թուրանական»⁷⁷:

Իսկ մի ուրիշ թիւրք պատմաբան, Գիւնալթայ անուկով, թիւրքական ցեղերի մասին խօսելիս այսպէս է գրել.

«Առաջատար Ասիոյ պատմութեան արշալոյսին լոյս աշխարհ եկած ցեղերը՝ շումերները, շուքարեցիները, խումռինները, էլամցիները, կուտիները, կասսիտները, միտաննիները եւ խեթերը, այդ (իմանալով թիւրքական) խմբերին են պատկանում: Սակայն հաւանական է, որ ակկադցիները, ասորիները, արամէացիները, հրէաները եւ սեմականները եւս այս խմբակցութեանն են պատկանում»⁷⁸:

Ինչպէս ընթերցողները նկատեցին, ըստ Գիւնալթայի, շումերները, շուքարեցիները, խումռինները, էմալցիները, կուտիները, կասսիտները, միտաննիները եւ խեթերը «վստահօրէն եւ անտարակոյս» թիւրք են եղել, բայց խնդիրը սրանով չի վերջանում, այլ կայ նաեւ այն հաւանականութիւնը, որ ակկադցիները, ասորիները, արամէացիք եւ հրէաներն էլ թիւրք լինեն:

Եթէ չնչին չափով անգամ ուշադրութիւն դարձնենք թիւրք պատմաբանների գրածներին, կպարզուի, որ ոչ թիւրք ցեղերի հետք անգամ չկայ Արեւմտեան, Կենտրոնական եւ Հիւսիսային Ասիոյ մէջ, այլ այն, որ այդ աշխարհամասի բոլոր ժողովուրդներն էլ թիւրքական ցեղերից են եղել:

Թիւրք մի այլ պատմաբան, Արին Էնգինը, խեթերին եւ ուրարտացիներին էլ թիւրք է համարել⁷⁹:

Կիրգիզիոն նախ հերքում է այն, որ սակերը հնդեւրոպական ազգերի եւ մանաւանդ իրանական ցեղերին էին պատկանում, ու նաեւ, այլ պանթիւրքիստ պատմաբանների նման նրանց թիւրք է անուանում: Նրա կարծիքով, «Ուրարտական իշխանութեան տիրապետութեան տակ գտնուող բոլոր ցեղերը սակերից էին ծագում ստացել, այլ խօսքով, թիւրք են եղել»⁸⁰:

Պանթիւրքիստ պատմաբանները մարերին, պարթեւներին եւ քիւրդերին էլ թիւրք են համարում: Կիրգիզիոն իր գրքերից մէկում, որ կոչւում է «Որ կողմից էլ որ նայենք, քիւրդերը թիւրք են» եւ հրատարակուել է 1964 թուին Անկարայում, խօսում է քիւրդերի մասին եւ այսպէս է գրում. «Քիւրդերը ամէն տեսակէտից թիւրք են»: Հերքելով քիւրդերի արիական ծագումը եւ այդ ցեղի իրանական լեզուների խմբին պատկանելը, նա այսպէս է արտայայտուել. «Այն, որ քիւրդերը ամէն տեսակէտից թիւրք են, մի պարզ եւ անժխտելի իրականութիւն է, ինչպէս երբ ասում են՝ երկու անգամ երկու հաւասար է չորսի ($2 \times 2 = 4$)»⁸¹:

Կիրգիզիոն, այս «տեսակետը» արտայայտելուց յետոյ, աշխարհի թիւրքագէտներին ուղղուած մի հրահանգ էլ է արձակել, եւ, շարունակելով իր խօսքը, այսպէս է գրել.

«Մենք խօսեցինք այն հարցի մասին, թէ Անատոլիոյ թերակղզու արեւելքում, Ազարբայջանում եւ Կրաստանում նախքան Իսլամի ծագումը թիւրքեր են եղել: Նոյն ժամանակ մենք փաստեցինք, որ քիւրդերը թիւրք են: Այսուհետեւ, աշխարհի թրքագէտները, որոնք ուսումնասիրում եւ հետազօտում են թիւրքական պատմութիւնը, հարկ է, որ այս ճամփով առաջնորդուեն»⁸²:

Պանթիւրքիստ պատմաբանները այսքանով չբաւարարուեցին եւ իրենց ոտնձգութիւնները տարածեցին, ներառելով Աքեմենեան տէրութեան մարզերը, ու, այսպիսով Շոշի քաղաքակրթութեան եւ կուլտուրայի ստեղծողներին էլ թիւրք համարեցին: Շեմսիդդին Գիւնալթայը, իր «Արեւելքի հին պատմութիւնը» գրքում, բացայայտօրէն գրում է. «Շոշի եւ Մոհենջո-Դարո-ի քաղաքակրթութեան ստեղծողները թիւրքական ցեղերից են եղել»⁸³:

Նա թիւրքերին համարում է Արեւելքի հնագոյն ցեղը, որ, իբր թէ, Քրիստոսից հինգ հազար տարի առաջ մուտք են գործել Առաջաւոր Ասիոյ շրջանները:

Այն, ինչ ընթերցողները տեսան, մի չափազանց փոքր ու չնչին մասն է պանթիւրքիստ պատմաբանների գրածներից: Հաւանաբար մինչեւ օրս դեռ պատմական գիտութիւնների մէջ այս աստիճանի մեծ կեղծիք եւ խեղաթիւրում տեղի չի ունեցել: Նախորդ բաժնում ներկայացրինք մի շարք նիւթեր, որոնք մերժում եւ ժխտում են պանթիւրքիստ պատմաբանների յաւակնութիւնները:

Կենտրոնական եւ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ բնակուող իրանական ցեղերի մասին ցայժմ ամենադոյզն չափով տարակարծութիւն չի եղել: Մարերի եւ սակերի հնդիրանական ծագումը ոչ մի ժամանակ աշխարհի գիտնականների միջեւ վէճի առարկայ չի դարձել: Այս խնդրի շուրջ գիտնականների ունեցած տեսակետները մէկ առ մէկ ներկայացնելու նպատակ չունենք, քանի որ մեր նիւթի շրջանակից շատ կիեռանանք: Ուստի կրաւարարուենք միայն այդ շրջանում ապրող ցեղերի մասին արտայայտուած մի քանի տեսակետների քննութեամբ:

Նախ, իբրեւ շատ հին փաստաթուղթ, կներկայացնենք Հին կտակարանը, ուր Ֆարս եւ Մարաստան անունները կողք-կողքի են յիշատակուած, եւ ուր Աքեմենեան արքաները երբեմն մարեր են կոչուած: Դանիելի գրքի վեցերորդ գլխում այսպէս է գրուած.

«Մարաստանի Դարեհը, երբ 62 տարեկան էր, ստանձնեց թագաւորութիւնը»⁸⁴:

Հին կտակարանում մարերի եւ փարսերի կրօնը մէկ եւ նոյնն է ներկայացուած: Այս կէտը լաւագոյնս բացայայտում է մարերի եւ փարսերի արարողութեանց նոյնութիւնը: Հին կտակարանի մէջ այսպէս է գրուած.

«Ուրեմն, ո՛վ արքայ, հաստատիր հրովարտակը եւ ստորագրիր գրութիւնը, որպէսզի մարերի եւ փարսերի կրօնքի նման, որ չի բեկանւում, փոփոխութեան չենթարկուի»⁸⁵:

Եսթերի գրքի մէջ այսպէս է ասուած. «Այս դէպքերը ... պատահեցին Ախշուրաշի (Քսերքսէս) օրերին: Այն ժամանակ, երբ Ախշուրաշը իր մայրաքաղաք Շոշի մէջ իր արքայական գահին բազմած էր, իր թագաւորութեան երրորդ տարում, մի մեծ խնջոյք կազմակերպեց իր բոլոր վեհապետների եւ սպասաւորների ներկայութեամբ: Ներկայ էին Ֆարսի եւ Մարաստանի փառքն ու շքեղութիւնը, իշխաններն ու գաւառների մեծամեծները»⁸⁶:

Հին կտակարանի մէջ կարելի է բազմաթիւ օրինակներ գտնել, որոնց մէջ Մադ եւ Փարս անունները միշտ միմեանց հետ են յիշատակւում:

Առաջին դարի աշխարհագրագէտ Ստրաբոնը ակնարկութիւններ ունի եսկիսների (սակերի), մարերի, փարսերի եւ բաքտրիացիների լեզուների նմանութեան, մանաւանդ սակերի եւ մարերի լեզուական սերտ առնչութեան⁸⁷:

Զուլալեանը, մարերի ցեղական ծագման մասին խօսելիս, այսպէս է գրում. «Մարերի հնդիրանական ծագումը ոչ մի ժամանակ գիտնականների կողմից տարակարծութեան չի ենթարկուել»⁸⁸:

Պրոֆ. Փուրդաւուդը եւս, անդրադառնալով այս խնդրին, այսպէս է գրել.

«Մադը մի իրանական ցեղ է եղել, որի բնակավայրը կոչուել է իր անունով: Մարերն էին, որ մ.թ.ա. շուրջ 713 թուին Իրանի արեւմուտքում անկախութիւն հաստատեցին եւ Համադանը (Էքբաթանա) իրենց մայրաքաղաքը դարձրին: Նրանք տապալեցին ասորական պետութիւնը եւ բովանդակ իրանական հողային տարածքն ու հարեան երկրների մի մասը իրենց տիրապետութեան ենթարկեցին»⁸⁹:

Ի. Ալիեւը մարերին համարել է արիական ցեղերից եւ իրանական լեզուի ժողովուրդներից⁹⁰: Ֆրանսիացի գիտնական պրոֆ. Գիրշմանը եւս նոյնանման տեսակէտ է արտայայտել⁹¹:

Ռուս գիտնական Գրանտովսկին, մարերին իրանական ցեղերից մէկը համարելով, այս հարցի մասին խօսելիս գրում է. «Մեր թուագրութիւնից առաջ 7րդ դարում իրանական լեզուին պատկանող ժողովուրդների հասարակական եւ քաղաքական զարգացման շնորհիւ ստեղծուեց մարերի պետութիւնը»⁹²:

Ի. Ս. Դիակոնովը գրել է. «Այն լեզուն, որ հին դարերի մարդիկ մարերէն էին անուանում, պատկանում էր իրանական լեզուների խմբին»⁹³:

Ըստ Քասրաու, «Պատմութեան սկզբից, որը եղել է երեք հազար տարի առաջ, մարերը բնակւում էին Ազարբայջանում եւ նրա շրջակայքում: Եթէ մէկը ծանօթ է պատմութեան, նա տեղեակ է այն բանին, որ մինչեւ երկու հազար տարի առաջ թիւրքերը այդ շրջակայքից շատ հեռու էին եւ ապրում էին Ասիոյ կենտրոնական մասերում: Ուստի շատ ձաւակ գաղափար է այն, որ մի շարք մարդիկ ասում են, թէ Ազարբայջանը սկզբից եղել է թիւրքերի երկիրը»⁹⁴:

Իսկ ինչ վերաբերում է սակերին եւ պարթեւներին, որոնց մասին պանթիւրքիստ պատմաբանները յաւակնում են ասել, թէ նրանք թիւրքեր են եղել, մենք կդիմենք ռուս գիտնական Օշանին գրուածքին: Օշանինը համոզուած է, որ «Կովկասեան կովտուրայի ստեղծողները եղել են սակերը, որոնք համարում են իրանական ցեղերից եւ ոչ մի առնչութիւն չունեն թիւրքերի հետ»: Ըստ Օշանինի, «Պարթեւները սակեր էին... իսկ Միջին Ասիոյ ցեղերի լեզուի թիւրքերէնի վերածուելը, ոչ մի պարագայում, նախ քան մեր թուագրութեան ճրդ դարը տեղի չի ունեցել»⁹⁵:

Պարթեւների մասին ռուս գիտնական Օրանսկին հետեւեալ կարծիքն է յայտնել.

«Պարթեւները իրանցի էին, նրանց լեզուն էլ ամբողջովին եւ կատարելապէս միջին դարերի իրանական լեզուների խմբին էր պատկանում եւ ներկայի պարսից լեզուի զարգացման շրջաններից մէկն է կազմում»⁹⁶:

Այս կէտը աշխարհի բոլոր գիտնականների համար բացայայտ է, այսուամենայնիւ, պանթիւրքիստ պատմաբանները Արշակունի պարթեւներին «թիւրք» են անուանում:

Այլ ցեղերի մասին էլ ոչ մի տարակուսանք չկայ, քանի որ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ բնակուող ցեղերը երբեք թրքախօս չեն եղել: Կասկածի առիթ տուող միակ պարագան էլամերէն լեզուն է եղել: Որոշ ուսումնասիրողներ էլամերէնը համարում են կցական լեզու: Այն իմաստով, որ այդ լեզուի քերականական կարգը ձեւակերպուած է նախածանցի եւ բառարմատի միացումով, ուստի յաւակնում են ասելու, որ էլամի ժողովուրդը թրքախօս է եղել եւ թրքական ցեղերին է պատկանել: Մի ժողովուրդ, որ մ.թ.ա. երրորդ հազարամեակում բնակուել է Համադանում, Խուզիստանում, Բուշիրում, Իսֆահանում եւ Քաշանի մէջ, ադի աազուսների շրջակայքում, մի երկիր, որ հին արձանագրութիւնների մէջ էնշան եւ էնզան է անուանուել:

Կցական լեզուների մասին հարկ է ասել, որ աշխարհում այդպիսի լեզուները մեծ թիւ են կազմում, սակայն կցական լեզու ունեցող ազգերը երբեք իրենց թիւրքերի հետ ազգակից չեն յայտարարել: Այսուհանդերձ, պանթիւրքիստները յաւակնում են, թէ որքան էլ որ մեծ լինի նման լեզուներ-

րի թիւը, այդ պարագան աւելի եւս բացայայտում է այդ ազգերի թիւը լինելը:

Խեթերի եւ շումերների մասին էլ պանթիւքիստ պատմաբանները նոյնանման տեսակէտ են արտայայտել: Իստամբուլում տպագրուած «Պատմութիւն» գրքի մէջ գրուած է. «Խեթերը, նման շումերներին եւ էլամցիներին, թիւրք էին»⁹⁷:

Արեւելքի այլ հին լեզուների համեմատութեամբ, էլամերէնը աւելի քիչ եւ աւելի թեթեւ կերպով է ուսումնասիրութեան եւ հետազոտութեան ենթարկուել: Աչքառու չափով ցայժմ ձեռք են բերուել էլամերէն լեզուով գրութիւններ, սակայն դրանց ուսումնասիրութիւնը եղել է համրաքայլ ու դանդաղ, որովհետեւ հետազոտողները մեծ դժուարութիւնների հետ դժբանդիման են եղել: Բուն պատճառն այն է, որ հին լեզուներից էլամերէնը ամենամուրթ եւ ամենադժուարներից մէկն է եւ դեռեւս այն աստիճանի ճանաչուած չէ, որպէսզի այլ լեզուների հետ համեմատելը զգալի արդիւնքների յանգեցնի: Այս իսկ պատճառով, էլամերէնի եւ այլ հին լեզուների ազգակցութիւնը դեռեւս չի բնորոշուել: Որոշ հետազոտողներ, փաստ համարելով աստուածների անունները, էլամերէնը ուրարտերէնին մօտ են կարծում: Սարգոն II-ի (մ.թ.ա. 722-705) մի արձանագրութեան մէջ հանդիպում ենք «Բաղ-Բարթեւ» կամ «Բաղ-Փարթեւ» անուան: Այս անուան առաջին մասը՝ «Բաղ»ը, իրանական մի բառ է եւ նշանակում է աստուած: «Բարթեւ»ը, որ աքքադերէնի մէջ «Փարթեւ» ձեւով է հանդիպում, նման է «Փարթի» անուան, որը էլամական մի աստուածուիւ անունն է: Դեռեւս շատ դժուար է էլամերէնի եւ ուրարտերէնի նմանութեան մասին կարծիք յայտնել:

Էլամերէնի մասին ուսումնասիրութիւններ անելը սկսուեց Բեհիսթունի արձանագրութեան էլամերէն մասի հրատարակութեամբ: Բեհիսթունի արձանագրութիւնը կազմուած է երեք լեզուով՝ աքքադերէն, էլամերէն եւ հին պարսկերէն, սակայն յիշեալ արձանագրութեան երկրորդ սիւնեակի լեզուն ցայժմ բազմաթիւ անուանումներ է ստացել: Ուսումնասիրողներից ոմանք այն համարել են մարերէն, ոմանք գրեթէ մարերէն, ոմանք էսկիսերէն (սակերէն), ոմանք մարերէն-սակերէն, իսկ ուրիշներն էլ ամարդերէն (Ամարդի): Էլամական թագաւորներից արձանագրութիւններ գտնուեցին, որոնց լեզուն եւ գրութիւնը համանման է Բեհիսթունի արձանագրութեան երկրորդ սիւնեակի լեզուին ու գրութեան: Բազմաթիւ անուններ գտնուեցին, ինչպէս՝ խուզերէն (սուզերէն), էնշաներէն եւ, ի վերջոյ, էլամերէն, որովհետեւ սա համապատասխանում է այդ երկրի անուան հետ:

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմից յետոյ այս ուղղութեամբ որոշ քայլեր կատարուեցին, եւ կազմուեց աքեմենեան դարաշրջանի էլամերէնի քերականութիւնը, սակայն, այս բոլորով հանդերձ, յիշեալ լեզուով գրուած աւելի հին բնագրերը, որոնցից հնագոյնը պատկանում է մ.թ.ա. 23րդ դարի առաջին կեսերին, դեռեա չի պարզաբանուել: Այս պատճառով, գիտնականները էլամերէնը բաժանում են երեք շրջանի՝ հին (սկզբից մինչեւ մ.թ.ա. 13րդ դար), միջին (մ.թ.ա. 13րդ դարից մինչեւ 8րդ դար) եւ հետագայ (աքեմենեան շրջանին առնչուող):

Որոշ ուսումնասիրողներ խուզերէնը համարում են էլամերէնից մնացած մի լեզու եւ այս կապակցութեամբ հիմնւում են Իսթախրիի գրութեան վրայ: Յիշեալ գիտնականը իր «Ալմասալիք վալ Մամալիք» գրքի մէջ այսպէս է գրում. «Խուզիստանի բնակիչներից շատերը ծանօթ են պարսկերէնին եւ արաբերէնին, եւ մանաւանդ գիտեն խուզի (իմա խուզերէն) լեզուն»⁹⁸:

Իսլամի հանրագիտարանի մէջ, հիմնուելով Իսթախրիի գրութեան վրայ, այսպէս է ասուած. «Հաւանական է, որ խուզերէն լեզուն էլամերէնի բարբառներից մէկը լինի»⁹⁹:

Էլամերէն լեզուի շուրջ տարակուսանք ստեղծող հաւանական պարագաներից մէկը Ի. Մ. Դիակոնովի գրածն է «Մարերի պատմութիւն» գրքում: Յիշեալ աշխատութեան մէջ Դիակոնովը մի շարք խնդիրներ է առաջ քաշում էլամերէնի եւ թիւրքական լեզուների ազգակցութեան հաւանականութեան շուրջ: Այս գիրքը, որ հրատարակուեց 1956 թուին, գրուել էր Ազերբայջանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան գիտութիւնների ակադեմիայի պատմութեան եւ փիլիսոփայութեան ինստիտուտի պատուէրով: Այդ գրքի պատուէրը, ամենայն հաւանականութեամբ, քաղաքական ծրագրեր եւ նպատակներ է հետապնդում: Մի քիչ խորանալով հեղինակի նախաբանի մէջ, կարելի է այս պարագան բացայայտել: Սակայն 22 տարի յետոյ, 1978 թուին հրատարակուած Սովետական մեծ Հանրագիտարանի մէջ, նոյն հեղինակը հակառակ դիրքից է խօսում: Իր հետագայ աշխատութիւններում նա հրաժարում է «էլամերէնի ազգակցութեան հաւանականութիւնը թիւրքական եւ մոնգոլական լեզուների հետ» տեսակետից եւ այսպէս է գրում.

«էլամերէն լեզուի ազգակցութիւնը, այլ հնադարեան ու պատմական լեզուների հետ, չի յայտնաբերուել: Ինչպէս երեւում է, ամենաարդիւնաւետ ուսումնասիրութիւնները կատարուել են էլամերէն լեզուի եւ դրափոխան լեզուի առնչութեան շուրջ»¹⁰⁰:

Գիտենք որ դրափոխան լեզուն հնադարեան լեզուներից է, որ ընդունուած եւ տարածուած է եղել Հնդկական թերակղզու հարաւում, Մադրասի շրջակայքում, Քերալայում, Մէյսուրում, Անդիրափրադէշում եւ այլ վայրերում:

Խորհրդային մի այլ գիտնական, պրոֆ. Իսուֆովը իր «Էլամ» գրքում, ժխտելով Էլամերենի՝ թիւրքական, հնդկական եւ կովկասեան լեզուների հետ ազգակցութեան հարցը, այսպէս է գրում.

«Այս բնագաւառում էլ համեմատելու գործընթացը սպասուած արդիւնքը չունեցաւ... որովհետեւ այս պարագային կովկասեան լեզուների զարգացման պատմութիւնը եւ երկար դարաշրջաններում յիշեալ լեզուների մէջ տեղի ունեցող հնչիւնափոխութիւնը ուշադրութեան առարկայ չէր դարձել»¹⁰¹:

Ժամանակակից գիտութիւնը դեռեւս չի կարողացել ճշգրիտ մի պատասխան գտնել այն հարցումին, թէ Արեւելքի ամենահինագոյն ցեղերը, եւ ի շարս դրանց, շումերները, էլամցիները եւ շուքարեցիները ցեղագրական եւ լեզուական տեսակէտներից ինչպիսին են եղել: Որոշ ուսումնասիրողներ այդ ցեղերին զանազան անուանումներ են տուել, երբեմն նրանց համարել են «Յաբեթական», երբեմն «Ասիական» եւ երբեմն էլ «Թուրանական»: Այս անուանումները դեռեւս մնում են անորոշ եւ պայմանական: Այսուհանդերձ, պանթիւրքիստ պատմաբանները, պատմական գիտութիւնների եւ հնագիտութեան հետ դժնայանդիման եղող դժուարութիւնների հանդէպ ամենադոյզն ուշադրութիւն չդարձնելով, իրենց միտումներն ու նպատակները արդարացի ներկայացնելու համար միշտ որոշ կեղծիքներ են թոյլ տալիս: Նրանք Իստամբուլում հրատարակուած Պատմութիւն գրքի մէջ գրել են. «Փոքր Ասիոյ ժողովուրդները թիւրքեր էին, որոնք զանազան անուններ ունէին»¹⁰²:

Պրոֆ. Մինորսկին պանթիւրքիստ պատմաբանների այս վարքագծի մասին շատ գեղեցիկ մի արտայայտութիւն ունի, որի յիշատակումը, թւում է, տեղին է եւ պատշաճ.

«Ուր որ Արեւելքի հնադարեան ցեղերի կուլտուրայի բնագաւառում գիտական չլուսաբանուած խնդիրներ են յայտնաբերուում ... թիւրքերը անյապաղ իրենց ձեռքերը նոյն այդ տեղն են պարզում»¹⁰³. Իսկ թէ ինչ է թիւրքերի այդ ձեռք երկարելու նպատակը, այդ մասին պանթիւրքիստ պատմաբանները ներկայացրել են եւ միշտ էլ քարոզչութիւն են արել, ասելով. «Աշխարհի բոլոր թիւրքալեզու ժողովուրդներին մէկ ազգի մէջ միաւորել», որը պարզ մի արտայայտութիւնն է պանթիւրքիստների միտումների եւ նպատակների:

1944 թ. փետրուարին հրատարակուեց մի գիրք՝ «Բովանդակ աշխարհի թիւրքերը» վերտառութեամբ, Հիւսէին Նամիկ Իրգիւնի հեղինակութեամբ: Բաւական է միայն կարդալ գրքի բովանդակութեան ցանկը, որից յետոյ ընթերցողը կարող է հեղինակի նպատակն ու միտքը ըմբռնել: Այդ գրքի

բաժինները հետեւեալներն են. «Սիբիրիոյ թիւքերը, Միջին Ասիոյ թիւքերը, Էթելի (Վոլգայի ափերի) թիւքերը, Դրիմի թերակղզու թիւքերը, Ազարբայջանի թիւքերը, Արեւմուտքի թիւքերը եւ այլն»: Գրքի հեղինակը բացայայտ կերպով կոչ է անում թիւքերին, որ ըմբռնեն իրենց «ազգային պարտականութիւնները» եւ նրանց է ուղղում իր խօսքերը, գրելով.

«Մի մոռացիր, որ դու միայն 18 միլիոն թիւքերի ներկայացուցիչը չես: Դու պիտի թո բոլոր գիտութիւնը, իմացութիւնը եւ մտածողութիւնն ու հնարատրութիւնները ի գործ դնես բոլոր թիւքերի բարձրացումի համար եւ մինչեւ իսկ մէկ պահ մտահան չանես այս նշանաբանը. Ամէն ինչ թիւքերի համար եւ վասն թիւքերի է»¹⁰⁴.

Զիա Գեօկալփը, որ պանթիւքիզմի նշանատր տեսաբաններից է, իր որոշակի քաղաքական տեսակէտներին հետեւելով, այսպէս է գրում.

«Որոշ գիտնականներ ձգտում են, որպէսզի արհեստական կերպով թիւքերին եւ սրանց շարքին Միջին Ասիոյ, Վոլգայի ափերի, Սիբիրի եւ Փոքր Ասիոյ թիւքերին միմեանցից անջատ ներկայացնեն եւ նրանց առանձին ազգեր համարեն: Մեր նպատակը այն է, որ հարիւր միլիոն թիւքերին միացնենք մէկ ազգի մէջ»¹⁰⁵.

Արին Էնգինը Թիւքիոյ հանրապետութեան վախճանեալ նախագահ Սուտաֆա Քեմալի մասին այսպէս է գրել.

«Աթաթիւքը ոչ միայն Թիւքիոյ թիւքերի հայրն է, այլ աշխարհի բոլոր թիւքերի հայրն է»¹⁰⁶.

Տողերիս հեղինակի կարծիքով, պանթիւքիստների գրածների շուրջ որեւէ բացատրութիւն տալը իզուր եւ անելորդ աշխատանք է, քանի որ ընթերցողը անձամբ եւ մեծ դիրքութեամբ ի վիճակի է ճշմարտութիւնները ըմբռնելու: Սակայն թւում էր, որ խնդրի նախադրելն ու ներկայացնելը որոշ չափով անհրաժեշտ էր, ուստի համառօտ կերպով ներկայացրեցինք յարգարժան ընթերցողներին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Евгений Д., Вопросы этногенеза турок в турецкой исторической литературе, «Этнические процессы в странах Передней Азии», Москва, 1963, стр. 71, «L'Azle Arancalse», 1917, № 171, p. 171.

² Ziya Gokalp, Turkculugun esasları, Istanbul, 1952, s. 28.

³ İkinci Türk Tarih Kongresi, Istanbul, 1943, s. XXXII.

⁴ Бартольд В. В., Сочинения, т. II, ч. 1, стр. 109.

⁸ Նոյն տեղում, 109-110:

⁶ Նոյն տեղում, էջ 110:

⁷ «Եասնա», առաջին հատոր, մի հատուած Աւեստա երկնային երկից, գեկուցում պրոֆ. Փուրդաստղի, խմբագրութիւն Դր. Բահրամ Ֆարահվաշիի, Թեհրանի համալսարանի հրատարակչութիւն, երրորդ տպագրութիւն, Թեհրան 1977, էջ 38:

⁸ Նոյն տեղում, էջ 39-40:

⁹ «Եաշտիա», գեկուցում պրոֆ. Փուրդաստղի, աշխատասիրութիւն Դր. Բահրամ Ֆարահվաշի, Թեհրանի համալսարանի հրատարակչութիւն, երրորդ տպագրութիւն, Թեհրան 1977, էջ 241, 283, 287, եւ Վանդիդադ-ի 2րդ ֆարգարդը, հատուածներ 20-31:

¹⁰ Տէս ծանօթ 7, էջ 41-42:

¹¹ Հերա լեռը կոչուել է նաեւ «Հերայիթի»: Այս անուան պահլաւերէն թարգմանութիւնը «Հարբորզ» (Narborz) ձեւով է արտայայտւում, որը գուցէ պարսկերէն էլբուրզ անունն է: Աւեստայի մէջ Հերա լեռը արեւելքից դէպի արեւմուտք է ձգուած: Թում է, թէ այս լեռը Արեւելեան երկրներում է գտնւում: Միիւր Յաշտի 13րդ հատուածում ասուած է, որ Լոյսի հրեշտակ Միհրը առաջին երկնային աստուածն է, որ արեւի ծագելուց առաջ Հերա լեռնից սփռւում է արիական բոլոր երկրների վրայ, ծայրից ծայր: Հիմնուելով այս կէտի վրայ, կարելի է ենթադրել, որ Հերա լեռը Արեւելքում է, որովհետեւ այնտեղից է, որ Միհր աստուածը շողում է արիական երկրների՝ Մարի, Հերաթի, Սագդի եւ Խորեզմի վրայ:

¹² Պրոֆ. Փուրդաստղը այս գետերի շարքին է հաշտւում Ջարաֆշան Հարիրուդ եւ Ջիհուն կամ Ամուդարիա գետերը: Տեսնել «Եաշտիա», առաջին հատոր, երրորդ տպագրութիւն, էջ 431:

¹³ Տէս ծանօթ. 9, էջ 429-431:

¹⁴ Տէս ծանօթ. 7, էջ 42-43:

¹⁵ Աբու Ռէյհան Բիրունի, Ասար-ալ-Բակիյէ ան ալ-կուրուն ալ խալիէ, աշխատասիրեց Ջախօ, Լայփցիգ, 1923, էջ 351:

¹⁶ История иранской государственности и культуры, авторы В. Г. Гафуров, Е. А. Грандовский, М. С. Иванов, Москва, 1971, стр. 125, 127.

¹⁷ Դիակոնով, Ի. Մ., Պատմութիւն Մարերի, թարգմ. Քարիմ Քեշաարզ, Բոնգահէ Թարքումէ վա Նաշրէ Քեթաթ, Թեհրան 1966, էջ 72:

¹⁸ Տէս ծանօթ. 9, էջ 281-83:

¹⁹ Տէս ծանօթ. 9, էջ 185:

²⁰ Նոյն տեղում, էջ 186:

²¹ Նոյն տեղում, էջ 187:

²² Մա'սուդի, Աբուլխասան Ալի բին-Հիաէյն, Մուրաէջ ալ գահաթ վա Մա'սադէն ալ Ջովհար, թարգմանեց Աբուլկասիմ Փայանդէ, առաջին հատոր, Թեհրան, Բոնգահէ Թարքումէ վա Նաշրէ Քեթաթ, 1977, էջ 222:

²³ Նոյն տեղում, էջ 223: «Ասպիման» նոյն Սպիտամանն է, իսկ Սպիտամանը՝ մեկը այն յարգալից ու բարձրաստիճան անուններից, որ զուգահեռ յիշւում են Ջրադաշտի անուան հետ: Ըստ պրոֆ. Արաւելի, Սպիտամանը Աւեստայի «Սպիթամա»-ի պահլաւական ձեւն է, իսկ թէ ինչու Սպիտամա բառը պահլաւերէնի մէջ դարձել է Սպիտաման, ըստ երեւոյթին պատճառը պիտի գտնել «ան» (an) վերջածանցի մէջ, որ կցուել է այդ անուան

վերջին: Թիւ 13 եւ 98 Յաշտերի բովանդակութիւնից պարզում է, որ Զրադաշտի յաջորդների անունն ու տիտղոսն էլ Սպիտամա է եղել, որովհետեւ ըստ Կոտեսիասի գրածին, Ամիթիսի կողակիցը, որ Մարաստանի անուանի դէմքերից էր, մարերի արքայ Աստիակի դուստրը, ինչպէս նաեւ իրանցի զօրավար Պետեսի (Petes) որդին, Աքեմենեան արքայից արքայի առաջին Արտաշիրի օրերին կոչւում էին Սպիտամաս (Spitammas): Սակերի ցեղերում եւս Սպիտամա անունը ընդունուած էր, որպէս անձնանուն: Ի դէպ պիտի յիշել, որ արիական ցեղերի սակերի եւ սարմատների մէջ զրադաշտական կրօնը ընդունուած չէր: Յանելեալ տեղեկութիւնների համար դիմել պրոֆ. Վ. Ի. Աբաեի յօդուածին, «Մանրամասնութիւններ իրանական անձնանունների ստուգաբանութեան շուրջ», թարգմանութիւն Ինայաթուլլահ Ռիզայի, «Բարրասիհայէ Թարիխի հանդէս, 12րդ տարի, թիւ 3, էջ 239-243:

²⁴ «Հին եւ Նոր Կտակարան», թարգմանուած երայերէն, ասորերէն եւ յունարէն քնագրերից, հրատարակութիւն Սուրբ Գրոց Ընկերութեան, ՄՄ, 1975 էջ 771:

²⁵ Իրն-ի Հաուկալ, Սուրաթ-իլ Արզ, թարգման. Դր. Զաաֆար Շոար, Բոնեադ-է Ֆարհանգ-է Իրանի հրատարակութիւն, Թեհրան, 1966, էջ 195:

²⁶ Տէս ծանօթ. 4, էջ 31:

²⁷ Гулиев Л. Н., Древные тюрки, Москва, 1967, стр. 4.

²⁸ Cahun Leon, Introduction a l'histoire de l'Asie, P. 87.

²⁹ Зулалян М. К., Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван, 1970, стр. 50-51.

³⁰ Տէս ծանօթ. 28, էջ 87:

³¹ Տէս ծանօթ. 28, էջ 135:

³² «Քարանդ-է Քարաւի», ժողովածու Աիմադ Քասրաու 78 յօդուածների եւ գրոյցների, աշխատասիրեց Եահնա Զոքա, երկրորդ հրատարակութիւն, Թեհրան 1977, էջ 322:

³³ Պրոֆ. Բարտուղը գրում է. «Ամուդարիա պատմական անունը, որ է Վախշու կամ Վաքշու, պահպանուել է Բուշվախշ (Սորխար) անուան մէջ»: Տեսնել Բարտուղ, Թիւրքիստանում, թարգմ. Քարիմ Քէշաարզ, առաջին հատոր, հրատարակութիւն Բոնեադէ Ֆարհանգէ Իրանի, Թեհրան, 1973, էջ 169:

³⁴ Յանելեալ ծանօթութեան համար տեսնել Աբու-Իսհակ Իբրահիմ Իսթախրի, Մասալիք վա Մամալիք, պարսկերէն թարգմանութիւն, աշխատասիրեց Իրաշ Աֆշար, Բուզահէ Թարջումէ վա Նաշրէ Քէթաթ, Թեհրան, 1968, էջ 225-227, եւ Վ. Բարտուղ, Թիւրքիստանում, առաջին հատոր, թարգմ. Քարիմ Քէշաարզ, հրատարակութիւն Բոնեադէ Ֆարհանգէ Իրանի, Թեհրան, 1973, էջ 167-399, եւ Վ. Բարտուղ, Աքիարի դար Թիւրքիստան, թարգմ. Քարիմ Քէշաարզ, հրատարակութիւն Թեհրանի համալսարանի հասարակական ուսումնասիրութիւնների եւ հետազօտութիւնների հաստատութեան, Թիւ 76, Թեհրան, 1971:

³⁵ Բարտուղ Վ., Աքիարի դար Թիւրքիստան, թարգմ. Քարիմ Քէշաարզ, հրատարակութիւն Թեհրանի համալսարանի հասարակական ուսումնասիրութիւնների եւ հետազօտութիւնների հաստատութեան, Թիւ 76, Թեհրան 1971, էջ 28:

³⁶ Տէս ծանօթ. 22, էջ 221:

³⁷ «Թարիխե Թաբարի» թարգմ. Արուսիկ Մոհամմադ Բալամի, Նախաբան եւ ծանոթագրութիւն Դր. Մոհամմադ Ջաադ Մաշքուր, Թեհրան 1980, էջ 342:

³⁸ Ali Kemal, Erzincan, Istanbul, 1939, s. 12.

³⁹ «Encyclopedie de Islam», L'article Turan, Pan-turkisme= Panturanisme, par Minorsky, Livralson N. p. 224, 930.

⁴⁰ Տես ծանօթ. 29, էջ 16:

⁴¹ Թաբարի, Մոհամմադ բին Ջարիր, Թարիխե Թաբարի կամ «Թարիխ ալ ռաուլ վալ Մուլուք», թարգմ. Արուկասիմ Փայանդէ, առաջին հատոր, Բոնեադէ Ֆարհանգէ Իրանի հրատարակութիւն, Թեհրան 1973, էջ 153:

⁴² Տես ծանօթ. 7, էջ 59:

⁴³ БСЭ, т. 22, стр. 599.

⁴⁴ Լոյն տեղում, էջ 599:

⁴⁵ Տես ծանօթ. 7, էջ 69:

⁴⁶ Տես ծանօթ. 9, էջ 218-19

⁴⁷ Տես ծանօթ. 41, էջ 153:

⁴⁸ Տես ծանօթ. 9, էջ 220:

⁴⁹ Լոյն տեղում, էջ 219-220:

⁵⁰ Justi F., Nandbuch der Zandsprache, Leipzig, 1864, Iranische Namenbuch, Marburg, 1895.

⁵¹ Տես ծանօթ. 9, էջ 235 եւ Արան Յաշտի 3, 4, եւ 5 պարբերութիւնները:

⁵² Լոյն տեղում, էջ 330:

⁵³ Լոյն տեղում, էջ 330:

⁵⁴ Լոյն տեղում, էջ 210:

⁵⁵ Տես ծանօթ. 16, էջ 144:

⁵⁶ Լոյն տեղում, էջ 144-45:

⁵⁷ Լոյն տեղում, էջ 273, նաեւ տեսնել Վ. Ի. Աբրաւելի յօդուածը՝ Մանրամասնութիւններ իրանական անձանունների ստուգաբանութեան շուրջ, թարգմ. Ինայաթուլլահ Ռիզա, Բարրասիհայէ Թարիխի հանդէս, 12րդ տարի, թիւ 3, էջ 240:

⁵⁸ Տես ծանօթ. 9, էջ 269:

⁵⁹ Տես ծանօթ. 41, էջ 426:

⁶⁰ Լոյն տեղում, էջ 136:

⁶¹ Վ. Ի. Աբրաւել, Մանրամասնութիւններ իրանական անձանունների ստուգաբանութեան շուրջ, թարգմ. Ինայաթուլլահ Ռիզա, Բարրասիհայէ Թարիխի հանդէս, 12րդ տարի, թիւ 3, էջ 239:

⁶² Լոյն տեղում, էջ 239:

⁶³ Տես ծանօթ. 7, էջ 53:

⁶⁴ Marquart Josef, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Neft 2, Leipzig, 1905.

⁶⁵ Տես ծանօթ. 9, էջ 108:

⁶⁶ Լոյն տեղում, էջ 109:

⁶⁷ Marquart Josef, Eransahr. Berlin, 1901, s. 141.

⁶⁸ Խարազմի, Արու Արդաւլահ Մոհամմադ բին Ահմադ բին Իաուֆ Բաթիր, Մաֆա-

թիւ-ու-Ուլում, թարգմ. Հիւսէյն Խադիւ Ջամ, Բոնէադէ Ֆարհանգէ Իրանի Իրաւ. Դրակութիւն, Թեհրան 1968, էջ 111:

⁶⁹ Տէս ծանօթ. 9, էջ 341:

⁷⁰ Տէս ծանօթ. 15, էջ 220:

⁷¹ Տէս ծանօթ. 41, էջ 294-95:

⁷² Տէս ծանօթ. 7, էջ 54:

⁷³ Լոյն տեղում, էջ 71:

⁷⁴ Տէս ծանօթ. 4, էջ 661:

⁷⁵ Տէս ծանօթ. 29, էջ 20-21:

⁷⁶ Tog'an Z.V., Umumi Turk tarihine girls, Ankara, 1946, s. 73-74.

⁷⁷ Տէս ծանօթ. 38, էջ 12:

⁷⁸ Gunaltay Semseddin, Turk tarihinin ilk devirlerinden Yakın Sark Elam ve Mezopotamya, Ankara, 1937, s. 116-117.

⁷⁹ Engin Arin, Eti tarihi, Istanbul, 1958, s. 92.

⁸⁰ Kirizlog'lu M. Fahrettin, Karstarlhi, C. 1, Istanbul, 1953, s. 84,93.

⁸¹ Kirizlog'lu M. Fahrettin, Her bakımdan Turk olan Kurtler, Ankara, 1964, s.5.

⁸² Լոյն տեղում, էջ 5:

⁸³ Տէս ծանօթ. 78, էջ 121, 128:

⁸⁴ Տէս ծանօթ. 24, էջ 1296:

⁸⁵ Լոյն տեղում, էջ 1296:

⁸⁶ Լոյն տեղում, էջ 771:

⁸⁷ Strabo. X.2,8,14.

⁸⁸ Տէս ծանօթ. 29, էջ 32:

⁸⁹ Տէս ծանօթ. 9, էջ 218:

⁹⁰ Տէս ծանօթ. 43, Հատոր 16, 1974, էջ 212:

⁹¹ Տէսնել Գիրջման Ռ., Իրանը սկզբից մինչեւ Իսլամ, թարգմանեց Դր. Մոհամմադ Մօլին, Բոնգահէ Թարջումէ վա Լաշրէ Քեթաբ, Թեհրան 1970:

⁹² Տէս ծանօթ. 16, էջ 286:

⁹³ Տէս ծանօթ. 17, էջ 85:

⁹⁴ Տէս ծանօթ. 32, էջ 321:

⁹⁵ Ошанин Л., Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез её народов, ч. 3, Ереван, 1959, стр. 27, 75, 83-84.

⁹⁶ Оранский И., Введение в иранскую филологию, Москва, 1960, стр. 192.

⁹⁷ «Tarih». C. 1, Istanbul, 1932, s. 30, 31, 128.

⁹⁸ Իսթարխի, Արու-Իսհակ Իբրահիմ, Մասալիք վա Մամալիք, պարսկերէն թարգմանութիւն, հիշդերթի 5-6 դարերից — 12-13 դարեր — աշխատասիրութիւն Իրաք Աֆշարի, Թեհրան, Բոնգահէ Թարջումէ վա Լաշրէ Քեթաբ, 1968, էջ 91:

⁹⁹ «Enzyklopaedie des Islam», «Khuzistan», II, p. 1059.

¹⁰⁰ БСЭ. т. 28, стр. 70-71.

¹⁰¹ Иосифов Ю.В., Элам, Москва, 1968, стр. 38-39.

¹⁰² Տէս ծանօթ. 97, էջ 127:

¹⁰³ Pan-turkizm, par Minorsky, dans Encyclopedie de L'Islam, livraison N. p. 924, Акопов Г. В., Вопросы этногенеза народов Ближнего Востока... «Известия АН Арм. ССР», 1956, № 7, стр. 37.

¹⁰⁴ Sêu ôwloş. 29, t₂ 34-35:

¹⁰⁵ Sêu ôwloş. 2, t₂ 28:

¹⁰⁶ Engin Arın, Atatürkçülük ve Moskofluk-Türkler savaşı. Atatürk yalnız Türklerin değil, bütün dünya Türklerinin atasıdır, İstanbul, 1953.

Ազերբայջան անուանը Կովկասեան Ալբանիոյ հողային տարածքի վրայ դնելը, մի երկիր, որ վերջին դարերում Առան եւ Շիրան եր կոչում, Կովկասի այդ բաժնի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը ենթարկեց շփոթի եւ շեղումների: Պետական շրջանակների մի շարք գերերջանիկ անձինք, ունենալով քաղաքական շարժառիթներ, որոշ հեղինակների ծառայութիւնը ապահովեցին, որպէսզի Կովկասեան Ալբանիոյ եւ Մադ Աթուրպաթեանի (Ազարբայջան) ժողովուրդների համար ընդհանուր ծագման եղծուած կարծիք ներկայացնեն: Այս դրդապատճառները, իրենց հերթին, շփոթութիւնն ու շեղումները եւս առաւել սաստկացրին: Տողերիս հեղինակը պիտի ջանայ, ինչքան որ հնարաւոր է, Կովկասեան Ալբանիոյ եւ Ազարբայջանի ժողովուրդների ցեղական եւ լեզուական խնդիրը պարզաբանել:

Կովկասեան Ալբանիոյ բնակիչների նախապատմական շրջանի ցեղային եւ տոհմական կազմաւորման շուրջ բաւարար տեղեկութիւններ չունենք: Մեծ թուով պատմագիրների տեսակէտն այն է, որ Կովկասը շատ ցեղերի անցուդին է եղել, որտեղից նրանք հիւսիսից դէպի հարաւ չուեցին, ոմանք, ինչպէս օրինակ սակերը, գնացին մինչեւ մարերի երկիրը, իսկ ուրիշները տարածուեցին դէպի Փոքր Ասիոյ կողմերը եւ արշաւեցին մինչեւ եգիպտոս:

Կովկասեան տարածքը հին դարերում «Ալբանիա» էր կոչում: Ալբանիան բաղկացած էր մի քանի երկրներից, որոնց մէջ ապրում էին բազմաթիւ ցեղեր: Հեկատէոս Միլետացին, մ.թ.ա. 6րդ դարի վերջի եւ 5րդ դարի սկզբների պատմագիրը, խօսելով Ալբանիոյ մէջ բնակուող ցեղերի մասին, յիշատակում է «Միք» կոչուող մի ցեղ, որը հաստատուած էր Արաքս գետի ափերին գտնուող հարթավայրերում¹:

Հռչակաւոր պատմագիր Հերոդոտոսը նաեւ նշել է յիշեալ ցեղի անունը: Հերոդոտոսի մօտ «Միք» ցեղի անունը դարձել է «Mukhoi» * (Մուխոյ)²: Որոշ ուսումնասիրողներ «Մոդ» (իմա մոգ, ծ. թ.) բառը համարում են այդ ցեղի անուանումից ծնունդ առած մի բառ: Ինչպէս երեւում է, «Միքերը» կամ «Մոդերը» ապրում էին կասպեան տարածքներում, ու թերեւս նրանք կասպերից էին³: Հերոդոտոսն էլ յիշել է մի ցեղ, որը «Կասպեան» (Կասպեր) է կոչում⁴:

* Յունական տառերը լատիններէնի փոխելիս kh զոյգ տառերը համապատասխանում են յունական x տառին, որը (w) է արտասանում:

Կասպերը մ.թ.ա. 6րդ եւ 5րդ դարերում ենթակայ էին Աքեմենեան կայսրութեան⁵, սակայն յետագայում, յիշեալ կայսրութեան անկումից յետոյ, «Փոքր Մարաստան» կամ «Մադ Աթուրփաթգան»ին հպատակ դարձան:

Մեր թուագրութիւնից առաջ, առաջին դարում, կասպերի երկիրը դարձաւ բնակավայրը մի շարք ցեղերի, որոնցից կարեւորագոյնը «Ալբանիացիք» (իմա աղուաններ, ծ. թ.) էին⁶: Ըստ գոյութիւն ունեցող աղբիւրների, կասպերը բնակուած էին Կուր եւ Արաքս գետերի միացման վայրը ճանաչուած հողային տարածքում⁷: Որոշ ուսումնասիրողներ կասպերին համարել են կասեր-էլամցիներ կոչուող ցեղային խմբին պատկանող մի ժողովուրդ, սակայն այս տեսակէտի շուրջ մեծ տարակուսանք գոյութիւն ունի, որովհետեւ էլամագէտները ցայժմ էլամի հիւսիսային սահմանը «էքբաթանայի» (Համադան) շրջանից աւելի հեռու չեն համարել: Մի շարք գիտնականներ, որոնց շարքին նաեւ Եամպոլսկին եւ Դիակոնովը, հիմնուելով որոշ անունների նմանութեան վրայ, ներկայացրել են նման մի տեսակէտ: Որոշ գիտնականներ կասեր-էլամցիներ ցեղախմբի մէջ էին համարում լուլուբէյներին, կասերին, էլամցիներին, գուտիներին եւ ուրիշներին⁸: Գուտիների անունն է պատճառ դարձել, որ այս կապակցութեամբ նման մի կասկած տարածուի եւ նման մի տեսակէտ ստեղծուի: Հերոդոտոսը, Կովկասի արեւելեան շրջանում բնակուող ցեղերի մասին գրելիս, յիշատակութիւն է անում Միքերի, Կասպերի եւ Ուտի (Uti) ցեղերի մասին⁹: Ըստ երեւոյթին, այս երեք ցեղերը հնադարեան Ալբանիոյ բնակիչների հիմնական կորիզն էին կազմում: Ըստ Եամպոլսկու, «Ուտի» անունը գրուել է նաեւ «Ուփտի» (Uiti), «Ուդին» (Udin) եւ «Օթէն» (Oten) ձեւերով: Ըստ երեւոյթին, «Ուտի»ն այն անունն էր, որով Կովկասեան Ալբանիոյ բնակիչները անուանում էին իրենք իրենց: Եամպոլսկին, յենուելով որոշ աւերելոյթ արտասանական նմանութիւնների վրայ, ենթադրում է, որ «Ուտիները» նոյն «Գուտիներն» են: Ի. Մ. Դիակոնովը եւ, հիմնուելով Եամպոլսկու ենթադրութեան վրայ, իր «Մարերի պատմութիւնը» գրքի մէջ գրել է.

«2. Ի. Եամպոլսկին իր շատ հաւանական ենթադրութիւնը յայտնեց տողերիս հեղինակին, ըստ որի «Գուտիներ» անունը նոյն այն ցեղին է վերաբերում, որը վերջին շրջաններում «Ուտիներ», «Ուփտիներ», «Ուդիներ», «Ուտինեաններ» եւ «Օթէնեաններ» ձեւերով են արձանագրուած, եւ, ըստ երեւոյթին, ինչպէս նա է ասում, սա այն անունն է, որով Ալբանացիք իրենք իրենց այդ անունով էին կոչում»¹⁰:

Զգիտենք, թէ ինչ փաստեր են գոյութիւն ունեցել նման մի ենթադրութիւն անելու եւ նման եզրակացութեան գալու համար, թէ ինչու պրոֆ. Դիակոնովը յենում է այս ենթադրութեան վրայ: Մինչդեռ նա, հիմնուելով

շումերական եւ աքքադական աղբիւրների վրայ, եւ ի նկատի առնելով շումերական եւ աքքադական արքաների մղած կռիւներում տեղի ունեցած դէպքերը, անձամբ գոտիների եւ նրանց հարեւաններ լուլուբէյների մասին գրել է, որ նրանք բնակւում էին Մարաստանի լեռներում¹¹: Այս նիւթի շուրջ խօսելիս Դիակոնովը արտայայտել է եամպուսկու տեսակետին հակադիր մի տեսակետ եւ այսպէս է գրել.

« Բնագրերի ուսումնասիրութիւնը ու վերլուծութիւնը ցոյց են տալիս, որ «Գուտի» բառը միայն մ.թ.ա. երրորդ եւ երկրորդ հազարամեակներում է իմաստ եւ նշանակութիւն ունեցել՝ ցոյց տալով ցեղային մի որոշ խումբ, որը, հաւանաբար, ապրում էր իրանական Ագարբայջանի եւ Քիւրդիստանի տարածքներում: Մ.թ.ա. առաջին հազարամեակում բոլոր ուրարտացիները եւ Մանայի ու Մարաստանի ժողովուրդները «Գուտի» էին կոչւում¹²:

Ինչպէս ընթերցողը նկատեց, դեռեւս ոչ մի ապացոյց կամ փաստ, որ ցոյց տայ՝ գոտիները Կովկասում բնակուող ուտիներն են, գոյութիւն չունի, եւ ուստի եամպուսկու տեսակետը ցայժմ ենթադրութեան եւ գուշակութեան սահմաններից դուրս չի եկել:

Պիտի աւելացնել նաեւ այն, որ Կովկասը շատ հին ժամանակներից հանդիսանում էր մի անցք զանազան ցեղերի քօչուորութեան համար: Կովկասեան Ալբանիոյ երկիրն էլ նոյնպիսի հանգամանք ուներ: Այնպէս է երեւում, որ զանազան ազգերի եւ ցեղերի գաղթը, Կովկասեան լեռների հիւսիսից դէպի Ալբանիոյ տարածքը, շատ մեծ ազդեցութիւն է ունեցել այդ երկրում բնակուող ցեղերի իրավիճակի վրայ: Մ.թ.ա. առաջին դարի շեմին կասպերից ոչ մի հետք չէր մնացել¹³: Ենթադրում է, որ կասպերը ձուլուել էին ալբանացիների մէջ, որովհետեւ այդ շրջանից յետոյ պատմութեան մէջ կասպերից միայն նրանց անունն է մնացել:

Ալբանացիների անունը առաջին անգամ յիշատակուել է մ.թ.ա. չորրորդ դարի դէպքերի եւ Աքեմենեան կայսրութեան անկման պատահարի առնչութեամբ: Ըստ Արիանի, Աքեմենեան վերջին արքայ Դարեհ III-ի — մ. թ. ա. 336-330 — բանակի մէջ կային նաեւ ալբանական ցեղերի խմբաւորումներ¹⁴: Հնադարեան պատմագիրների գրուածքներից պարզւում է, որ Աքեմենեան ժամանակաշրջանում մարերի երկիրը, Ալբանիան, Սակասենէ — Շակաշէն — եւ Կադուաի երկրները ենթակայ էին մէկ խաշթրափի — սատրապ —: Յետագայում նրանք բոլորն էլ հպատակուեցին Աթուրփաթին — Ատրուպատ — Փոքր Մեդիա կամ Մադ Ատրուպատենի սատրապին¹⁵:

Այս շրջանից յետոյ աղուանները Կովկասեան տարածքի ժողովուրդների պատմութեան մէջ կարեւոր դեր կատարեցին: Աղուաններին յաջողուեց

բազմաթիւ ցեղեր իրենց միացնել, եւ այսպիսով ստեղծուեց ազգերի ու ցեղերի մի մեծ միութիւն: Հէնց այս ցեղային ու տոհմական միութիւնը սկիզբը եղաւ Կովկասեան Ալբանիոյ պետութեան հիմնադրման:

Աղուանները բնակուած էին Կուր գետի հիւսիսում գտնուող տափաստաններում, որը, ըստ հին դարերի պատմագիրների, հասնում էր մինչեւ Ալազան գետը¹⁶: Կամբիսեն (Kambisen) ցեղերից մի մասն էլ Կուր գետի հիւսիսում էր բնակում¹⁷: Նրանք ապրում էին Ալազան եւ Իօրի (Iori) գետերի շրջաններում եւ տարածուած էին մինչեւ Կովկասեան փոքր լեռնաշղթայի ստորոտները¹⁸: Այսպիսով աղուանները արեւմտեան կողմից հարեան դարձան Իբերիոյ (Վրաստան) հետ: Աղուանների երկիրը արեւելքում հասնում էր մինչեւ Կասպից ծովը, նրա հիւսիսը սահմանափակւում էր Կովկասեան լեռնաշղթայով, հարաւը՝ Փոքր Մարաստանով — Մադ Աթրուփաթէն, եւ հիւսիս-արեւմտեան կողմը սահմանափակւում էր Հայաստանի հողային տարածքով¹⁹:

Հնադարեան պատմագիրները, եւ ի շարս դրանց Ամիանոս Մարկելլիսոսը, մեզ տեղեկացնում են այդ շրջաններում գոյութիւն ունեցող աղուանների մասին²⁰: Ստրաբոնը եւ Պտղոմէոսը մեզ յայտնում են ներկայի Դաղստանի հարաւային մասերում ապրող որոշ ցեղերի, ինչպէս օրինակ «Լեգ»երի (Legs) մասին²¹: Դաղստանի հարաւում եւ Կովկասեան Ալբանիոյ մէջ ապրող այլ ցեղերից էին նաեւ «Գել»երը (Gels)²² եւ Սիլ (Silv) ցեղը²³: Ոմանք սիլներին համարում են Կովկասեան Ալբանիոյ տարածքի հիւսիս-արեւմտեան շրջանում բնակուող ցեղերից, սակայն այդ ցեղի բնակավայրի շուրջ որոշ տարակարծութիւններ գոյութիւն ունեն: Ոմանք նրանց համարում են Կովկասեան Ալբանիոյ հիւսիսի, իսկ ոմանք էլ Ալազանի տափաստանի շրջանի բնակիչներ²⁴:

Բացի յիշեալ ցեղերից, սակասէնները եւս բնակուած էին այդ երկրում, Գանձակի նահանգի շրջաններում: Թէ Հերոդոտոսը եւ թէ Ստրաբոնը յիշում են այս ցեղի անունը²⁵: Հայկական գրութիւնների մէջ «Սակասէն»ը տառադարձուած է «Շակաշէն»²⁶:

Կովկասեան Ալբանիոյ հողային տարածքում բնակուող այլ ցեղերից մէկն էլ «Գարգար»ներն են, որոնց յիշել են Ստրաբոնը եւ նրան յաջորդող պատմագիրներն ու աշխարհագիրները²⁷:

Հայկական աղբիւրներում գարգարներին, ուտիներին եւ մի շարք այլ ցեղերի համարել են սերուած դիցաբանական «Արան» ցեղից: Մովսէս Խորենացին, Սասանեան դարաշրջանի հայ պատմագիրն ու աշխարհագիրը, «Արան»ը ներկայացնում է որպէս «Սիսակ» (Sisak) ցեղին պատկանող եւ

Ալբանիոյ իշխանը եղող իմաստուն մի մարդու անունը: Նա նաեւ գրում է, որ ուտիները, գարդմանացիք (Gardman) եւ գարգարացիները Արանի սերունդներից են²⁸:

Հաւանաբար Առան անունը, որ պարսիկ եւ արաբ պատմիչներն ու աշխարհագրագետները Աբասեան խալիֆայութեան շրջանում յիշատակել են իրենց գրքերի մէջ, ծնունդ է առել Մովսէս Խորենացու այս գրութեան, որովհետեւ հայերը Կովկասեան Ալբանիոյ տարածքը անուանել են Աղուան, Աղուանք կամ Ալուան եւ Ալուանք ձեւերով, որոնցից Ալուան եւ Ալուանքը շատ մօտ են Ալբանիոյ անուան:

Ահմադ Քասրաւին համոզուած էր, որ Առանը «Ար» անունից է ծնունդ առել, որը իր հերթին «Իր» ցեղի մի այլ անուանումն էր: Նա Արանը յիշատակել է նաեւ որպէս տաք եւ արեւադարձային եղանակ ունեցող գօտու իմաստով²⁹:

Ճիշտ ինչպէս Իսֆահանի եւ Խորասանի մէջ գոյութիւն ունի Շիրան անունը կրող մի շրջան, Քաշանի կողմերում էլ գոյութիւն ունի Արան կոչուող մի վայր: Արդեօք այս անունները Առանից եւ Շիրանից եկած քօչուորները չեն բերել այս շրջաններին: Ինչեւէ, խնդիրը դեռ որոշակի պարզաբանութիւն չի ստացել: Յուսալի է, որ պատմաբանները, լեզուաբանները, աշխարհագրագետները եւ ազգագրագետները յաջողեն լոյս սփռել այս մութ կետի վրայ եւ դուրս բերեն անորոշութիւնից ու մթութեան ստուերից:

Մովսէս Խորենացին այն կարծիքին էր, որ մ. թ. ա. հինգերորդ դարում գարգարների լեզուն հիմքն ու ատաղձը եղաւ աղուանների գրական լեզուի ստեղծման համար³⁰: Ինչ վերաբերում է գարգարների բնակավայրին, կարծւում է, թէ նրանք ապրում էին Կուր գետի հարաւային հարթավայրերում, Գարգար գետի ոլորտում: Այս գետը Կուր գետի ճիւղերից մէկն է, որ ներկայիս ճանաչուած է «Գարգար չայ» անունով:

Ծագումով կովկասցի ուսումնասիրողներից մէկը՝ Ա. Ալիեւը, համոզուած է, որ «Միքերը եւ կասպերը յետագայում աղուանների եւ Կովկասի արեւելքում ապրող մի շարք այլ ցեղերի հետ միախառնուեցին»³¹:

Հնադարեան գրութիւններից եւ այլ աղբիւրներից պարզւում է, որ Կովկասեան Ալբանիոյ հիւսիսային մարզը երբեք Կովկասի Դերբենդից աւելի հեռուն չի գնացել: Արեւմուտքում էլ այդ երկրի հողային տարածքը վերջանում էր Ալազան եւ Իօրի գետերով:

Կովկասեան Ալբանիոյ արեւելեան սահմանը Կասպից ծովի արեւմտեան ափն էր, իսկ հարաւում նրա սահմանը հասնում էր մինչեւ Հայաստան եւ Փոքր Միդիա (Մադ Աթրուպաթէն, Մադ Ատուրպաթգան): Նշուած բոլոր

նիւթերի շուրջ գրել են թէ՛ Ստրաբոնը³², թէ՛ Պլինիոսը³³, թէ՛ Պտղոմէոսը³⁴, ինչպէս նաեւ աւելի ուշ շրջանի հեղինակները: Սրանցից միակը, որ կասալե-րին համարել է աղուանական ցեղերի միութեան մաս կազմող մի ժողովուրդ, եղել է Ստրաբոնը³⁵:

Պրոֆ. Բարտոլդէ կասալերին հնդեւրոպական ցեղերից չի համարում, այլ նրանց ամնչութեամբ գործածում է յաբեթական անուանումը: Նա այն կարծիքին էր, որ կասալ բառը յոգնակին է եզակի «Կաս» անուան: Խնդիրը պարզաբանելու համար կրկնենք պրոֆ. Բարտոլդի տեսակէտը նոյնութեամբ:

«Կասալեան ցեղերը պատկանում են յաբեթական ցեղերի խմբին, իսկ այս խնդիրը արծարծելու առթիւ ասեմ, որ իմ կարծիքով Կասալ բառը Կաս անուան յոգնակի ձեւն է. այս անունով երբեմն կոչւում էր Կովկասը»³⁶:

Ինչ վերաբերում է Կովկասեան Ալբանիոյ ցեղերի ծագման, պրոֆ. Բարտոլդէ Ալբանիոյ եւ Վրաստանի բնակիչներին եւ Կովկասի լեռնաբնակներին մէկ ժողովուրդ է համարում, եւ այս մասին գրում է.

«Աղուանական ցեղերը, որոնք ապրում էին Կասպից ծովի ափերին, նոյն ծագումը ունէին, ինչպէս վրացական եւ կովկասեան լեռնաբնակների ցեղերը: Սրանք բոլորն էլ ցեղերի այն խմբին են պատկանում, որոնք ճանաչուած են որպէս յաբեթական ցեղեր»³⁷:

Կովկասեան Ալբանիան երկար դարերի ընթացքում դարձել էր զանազան ցեղերի արշաւանքների, տեղաշարժերի ու գաղթերի ճանապարհ: Այնպէս էր թւում, թէ Ալբանիոյ հողային տարածքը անցքի մի յարմար ճանապարհ էր տեսակ-տեսակ ցեղերի համար: Հասանաբար հէնց այս հանգամանքը պատճառ եղաւ, որ տարբեր լեզուներ եւ տարբեր մշակոյթներ ունեցող ցեղեր այդ երկրում բնակութիւն հաստատեն: Ըստ երեւոյթին, դէպի Վրաստան եւ դէպի Իրան արշաւելու համար աւելի դիւրին էր Կովկասեան Ալբանիոյ վրայով անցնել:

Մ. թ. ա. առաջին դարում հիմնուեց Հայաստանի մեծ պետութիւնը: Հռովմէացիք պայքարի մէջ մտան այդ պետութեան հետ եւ իրենց բանակները առաքեցին դէպի Հայաստան: Այդ ժամանակ Հռոմի բանակի զօրավարը Պոմպէոսն էր: Հայաստանը գրաւելուց յետոյ նա եկաւ Ալբանիա եւ աղուանների հետ դաշինք կնքեց, ու այս ճանապարհով հնարաւորութիւն ունեցաւ յարձակուելու Արեւելեան Վրաստանի (Իբերիոյ) վրայ: Այս դէպքերից յետոյ աղուանները ապստամբեցին, եւ Պոմպէոսը պարտաւորուեց Սեւ ծովի ափերով վերադառնալ Ալբանիա եւ խռովութիւնները ճնշել:

Կովկասեան Ալբանիոյ ժողովուրդների մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները շատ սահմանափակ են եւ երբեմն էլ հակասական: Որոշ պատմա-

գիրներ աղուաններին պատկերացնում էին «վայրենի մարդիկ», որոնք «հազնում էին գազանների մորթեր եւ թուաբանութեան եւ թուեր համբելու մէջ հարկւրից անելին ծանօթ չէր նրանց»³⁸:

Միւս կողմից, ոմանք գրել են, թէ «Աղուանները բնակւում էին մի շատ բարեբեր տարածքում եւ իրենց երկիրը ոռոգելու համար նրանց որդեգրած համակարգը անելի կատարեալ էր, քան Եգիպտոսի եւ Բաբելոնի ոռոգման համակարգը»³⁹:

Ենթադրւում է, որ նման հակասական տեսակէտների արտայայտման պատճառը այն էր, որ զանազան վայրի ցեղեր մերթ Եւ մերթ յարձակւում էին աղուանների վրայ, խառնւում նրանց հետ եւ մինչեւ մի որոշ ժամանակ երկրի ժողովրդին պարտադրում էին իրենց յետամնաց տնտեսաձեւերը, որոնք եւ արգելք էին հանդիսանում Ալբանիոյ տնտեսութեան նորմալ զարգացման:

Մեր թուագրութեան առաջին դարում Պարթեւների պետութեան եւ Հռոմէական կայսրութեան միջեւ բախումներ տեղի ունեցան Ալբանիոյ հողային տարածքին տիրանալու համար, սակայն կողմերից ոչ մէկին չլաջողուեց Ալբանիան լիովին ու կատարելապէս իրեն ենթակայ դարձնել: Միաժամանակ, նոյն այդ առաջին դարում, կովկասեան տարածաշրջանը ենթարկուեց նաեւ հիւսիսով եկող քոչուոր ցեղերի յարձակումներին⁴⁰:

Սասանեան թագաւորութեան շրջանում, մ. թ. 461 թուականին, Ալբանիան Սասանեան պետութեան ոստանների մի բաժինը դարձաւ, ու այդ երկրի վրայ մի մարզպան նշանակուեց: Այդ թուականից յետոյ էլ թէ հռոմէացիք, թէ հիւսիսային շրջանների քոչուոր ցեղերը, թէ ալանները, եւ դրանից յետոյ նաեւ խազարները յարձակումներ կատարեցին դէպի Ալբանիա:

Պատմական սկզբնաղբիւրները վկայում են, որ Սասանեան արքայ Յագկերտ II-ը շարունակ զբաղուած էր հոների, քիդարեանների եւ հիւսիսի այլ քոչուոր ցեղերի դէմ պայքարով⁴¹: Այս իսկ պատճառով սկսեց կառուցել Դերբենդի պարիսպը, որին հայերը «ձոր» են անուանում: Այդ քաղաքը Կովկասեան Ալբանիոյ կարեւոր կենտրոններից մէկն էր:

Իրանի տերիտորիայի պաշտպանութիւնը պահանջում էր, որ Կովկասեան Ալբանիան Իրանի դաշնակիցը լինի: Սասանեան արքայ Պերոզը, որ Իրանի հիւսիս-արեւելքում, ինչպէս նաեւ արեւմուտքում հռոմէացիների հետ պայքարի էր բռնուած, հաւանաբար երկրի սահմանները պաշտպանելու համար անհրաժեշտ նկատեց, որ Կովկասեան Ալբանիան կցուի Իրանին:

Խոսքով Անուշիրանի թագաւորութեան օրօք Դերբենդի պարիսպի շինարարութեան աշխատանքը հասաւ իր վախճանին: Սակայն շատ չէր ան-

ցել, երբ Խոսրով II-րդ Ապրվէզի (Փարւիզ) օրով թիւրքերն ու խազարները արշաւեցին Ալբանիոյ վրայ եւ շատ մեծ կոտորած կատարեցին, որի մասին շատ մանրամասն խօսուամ է հայ պատմիչների աշխատութիւններում: Մովսէս Կաղանկատուացին՝ Աղուանից Պատմութիւն գրքի հեղինակը եւ Կովկասեան Ալբանիոյ պատմագիրը, որ մ. թ. 10րդ դարի պատմագիրներից է, թիւրքերի Դերբենդի վրայ կատարած յարձակումի մասին այսպէս է գրել.

«Գայշաքը⁴² տեսաւ, թէ ինչ աղէտների ենթարկուեցին Չոր մեծ քաղաքի պահապանները եւ գումարտակները սքանչելի պարիսպների, որոնց համար պարսկական թագաւորները հսկայական ծախքերով փակել էին իրենց երկիրը՝ հաւաքելով ճարտարապետներ, հնարելով տեսակ-տեսակ շինանիւթեր մեծասքանչ կառուցման համար, որ ներփակեցին Կովկաս լեռան եւ Արեւելեան մեծ ծովի միջեւ⁴³:

Տեսնելով սաստկացած սարսափը ժանտատեսք, յանդուգն երեսով, լայնադէմ, անարտեանունք բազմութեան, որոնք կանացի կերպարանքով, գիսարձակ վրայ էին տալիս յարձակուողների դէմ-դիմաց, սարսափը պատեց նրանց: Մանաւանդ երբ տեսան ուժեղ քաշուած աղեղների նետերը, որոնք կարկուտի նման տեղում էին նրանց վրայ:

Իբրեւ լկտիացած գիշակեր գայլեր յարձակուեցին նրանց վրայ եւ առանց խնայելու կոտորեցին քաղաքի անցուղիներում ու փողոցներում. նրանց աչքը մինչեւ անգամ չէր խնայում գեղեցկատես, պայծառագեղ, պատանի տղայի կամ աղջկայ եւ ոչ էլ անպետքներին ու անօգտակարներին»⁴⁴:

Մեր թուագրութեան 7րդ դ. սկզբներին Ալբանիոյ մէջ գործի անցաւ տեղական մի պետութիւն, որի իշխանը իրանական «Միհրան» տոհմից էր⁴⁵: Այդ իշխանութեան տոհմապետը ուզում էր մ. թ. 590 թուին արշաւել դէպի Կասպից ծովի հիւսիսում բնակուող խազարների երկիրը, սակայն յետոյ հրաժարուեց այդ մտքից⁴⁶: Ըստ պրոֆ. Բարտոլդի՝ Ալբանիոյ իշխանը, թէեւ ինքը Սասանեան տոհմին էր պատկանում, սակայն ընդունել էր Քրիստոսի դաւանանքը⁴⁷:

Որոշ պատմագիրներ քրիստոնեայ կրօնի տարածումը Կովկասեան Ալբանիոյ մէջ համարում են մ. թ. 4րդ դարում իրագործուած⁴⁸: Սակայն պրոֆ. Բարտոլդը համոզուած է, որ Ալբանիոյ մէջ Քրիստոսի դաւանանքի տարածումը համընկնում է Յազկերտ առաջինի (մ. թ. 399-420) թագաւորութեան շրջանին⁴⁹:

Կովկասեան Ալբանիոյ տեղական իշխանների մասին պրոֆ. Բարտոլդը գրում է, որ Սասանեանների ժամանակաշրջանում Միհրանի գերդաստանից

սերող մարդիկ իշխում էին Առանի վրայ, որոնք աղբիւրներում յիշում են «Առանշահ» անունով: Ենակութիւն Առանի պատրիարքին (պատրիքիոս) կամ մեծ եպիսկոպոսին եւս Առանշահ է անուանել⁵⁰:

Կարծում ենք, որ ճշմարտութեան աւելի մօտ է Ենակութիւն վկայութիւնը, որովհետեւ Դերբենդը (Ճոր) եղել է Կովկասեան Ալբանիոյ քրիստոնէական կենտրոններից մէկը եւ նրա գլխաւոր առաջնորդանիստ քաղաքը: Յետագայում յիշեալ առաջնորդանիստ վայրը փոխադրուեց Պարտաւ (Բարդաւ) քաղաքը:

Մ. թ. 7րդ դարում արաբները յարձակուեցին Հայաստանի եւ Ալբանիոյ վրայ: Հայ պատմագիր Սեբեոս եպիսկոպոսը Հայաստանի եւ Ալբանիոյ վրայ եղած արաբական արշաւանքը անուանել է ահարկու եւ ատելութեամբ լեցուն: Նա գրել է.

«Իսմաէլի զաւակները — իմա արաբները, ծ. հ. — շրջապատեցին Կարին քաղաքը, մտան քաղաք, կողոպտեցին ու տարան արծաթները, ոսկիները եւ ժողովրդի ունեցուածքը: Նրանք հայերի եւ աղուանների հարստութիւնը յափշտակեցին եւ եկեղեցիները աւերեցին⁵¹:

Ժամանակի այս նոյն հատուածում, ըստ Մովսէս Կաղանկատուացու գրածի, աղուանների երկրի հարաւային սահմանը Արաքս գետն էր:

Նախքան արաբների յարձակումը, հոները արշաւեցին Ալբանիոյ վրա, եւ Ջիւանշիրը, այն կողմերի տիրակալ իշխանը, որ իրանական ծագում ուներ եւ Միհրանի (մ. թ. 638-670) գերդաստանից էր, պարտաւորուեց մի աղէտալի դաշինք կնքելու, սակայն արաբները նոյն ձեւով շարունակում էին իրենց կողոպուտը: Ջիւանշիրը ճարահատեալ երկու անգամ գնաց մինչեւ Դամասկոս, Մուսուլէի մօտ եւ արաբների հարկատուն դարձաւ: Նրա եղբայր «Վարազ-Տրդատ»ը եւս Օմայեան խալիֆաների հարկատուն էր:

Օմայեանների խալիֆայութեան շրջանում Կովկասը վերածուեց մի առանձին վարչական կենտրոնի, որը ներառում էր Հայաստանն ու Ալբանիան, որին արաբները «Առան» էին անուանում: Այդ վարչական շրջանի գլխաւոր դիրքում գտնւում էր խալիֆայի ներկայացուցիչը⁵²:

Խալիֆայութեան շրջանում Կովկասեան Ալբանիոյ ժողովրդի ցեղագրական դրոյթը շատ խառնաշփոթ էր: Այդ ժամանակներում, աբորիգէնները, — իմա բնիկները — արաբները, հայերը հրէաները, խազարները, թաթերը եւ շատ այլ ցեղերի եւ զանազան ազգերի պատկանող զանգուածներ, աղուանների հետ միասին, ապրում էին Ալբանիոյ հողային տարածքում: Այս դրութիւնը նոյնութեամբ շարունակուեց մինչեւ թիւրքերի գաղթը:

Ինչպէս նախապէս ասուեց, հին ժամանակներից սկսեալ, յաճախ Ալբանիոյ երկրամասում ապրում էին զանազան ու բազմապիսի ցեղեր: Այս նոյն

խնդիրը պատճառ եղաւ նաեւ բնակչութեան լեզուի եւ մշակոյթի խառնաշփոթութեան: Մ. թ. ա. առաջին դարի աշխարհագիր Ստրաբոնը, Կովկասեան Ալբանիոյ ժողովուրդների լեզուի մասին խօսելիս, գրել է. «Կովկասեան Ալբանիոյ տարածքում բնակուող ցեղերը խօսում են 26 բարբառներով»⁵³:

Գուցէ եւ լեզուների բազմաթիւ լինելը պատճառ է եղել Ալբանիոյ ժողովրդի տեղական լեզուի ոչնչացման եւ արգելք է եղել այդ երկրում ազգային գրի եւ գրականութեան զարգացման: Հնագէտները, իրենց պրպտումների ընթացքում, ցայժմ այդ ժողովուրդների հին դարաշրջաններին պատկանող ոչ մի գիր կամ գրուածք չեն յայտնաբերել: Մինչդեռ, գրեթէ մ. թ. ա. առաջին հազարամեակում, Ազարբայջանի տարածքում գրի եւ գրականութեան ուշագրաւ օրինակներ կան:

Երբ Ազարբայջանում, մարերի եւ աքեմենեանների դարաշրջաններում, շրջանառութեան մէջ էին զանգան տեսակի մետաղէ դրամներ, որն ապացոյց էր «դրամը հաւասար է ապրանքին» հասկացութեանը, Կովկասեան Ալբանիոյ մէջ դրամահատման մասին վկայեալ ոչ մի տուեալ չկայ: Սա ինքնին ապացոյց է Կովկասեան Ալբանիոյ յետամնաց տնտեսական պայմանների: Անուանի դրամագէտ պրոֆ. Պախոմովը իր ուսումնասիրութիւններից մէկում գրել է.

«Կովկասեան Ալբանիոյ տարածքում մեր թուագրութիւնից առաջ 3րդ դարից վաղ շրջանին պատկանող ոչ մի դրամանիշ չի գտնուել»⁵⁴:

Ըստ Պախոմովի՝ «Կովկասեան Ալբանիոյ տարածքում յայտնաբերուած հնագոյն դրամը Ալեքսանդր Մակեդոնացու (մ. թ. ա. 336-323) շրջանին է վերաբերում»⁵⁵: Այս փաստը գալիս է հաստատելու, որ աղուանները մինչեւ այդ ժամանակաշրջանը անծանօթ էին դրամ կտրելու արուեստին:

Շարունակելով իր խօսքը, նա գրում է. «Կովկասեան Ալբանիոյ տարածքում գտնուել են մ. թ. ա. երկրորդ դարի դրամներ, որոնք պատկանում են սելեւկեաններին եւ պարթեւներին: Յետագայում այդ երկրում գտնուեցին նաեւ հռովմէական դրամներ»⁵⁶:

Ինչ վերաբերում է պարթեւների դրամներին, Արշակունեաց արքայ Տարիադ III-ին (մ. թ. ա. 70-57) պատկանող պարթեական դրամներ, համեմատաբար աչքառու քանակով, գտնուել են Ալբանիոյ տարածքում»⁵⁷:

Այս գրութիւններից շատ դիրութեամբ կարելի է եզրակացնել, թէ իրենց հարեանների՝ հայերի, վրացիների եւ իրանցիների համեմատութեամբ, Կովկասեան Ալբանիոյ ժողովուրդները ինչպիսի տնտեսական յետամնաց պայմաններում էին ապրում: Անտարակոյս, յետամնաց տնտեսութիւնն էլ,

իր հերթին, աղուանական հասարակութեան մշակութային յառաջադիմութեան արգելք էր հանդիսանում:

Այն ժամանակ, երբ մեր թուագրութիւնից ամաջուայ երկար ու ձիգ դարերում Փոքր Միդիայի (Աթուրփաթգան) ժողովուրդը գիր եւ գրագրութիւն ուներ, Կովկասեան Ալբանիոյ գրութիւնից ոչ մի հետք չկար: Ազարբայջանի ժողովրդի մշակոյթի եւ գրութեան դէպք Կովկասեան Ալբանիա չթափանցելը, ինքնին ապացոյց է, որ այս երկու երկրների ժողովուրդները լեզուով ու կրօնով միմեանցից անջատ էին: Որովհետեւ, եթէ նոյն լեզուն տարածուած լիներ Ազարբայջանում եւ Կովկասեան Ալբանիոյ մէջ, անտարակոյս Աթուրփաթգանում ընդհանրացած հին պարսկերէն եւ միջին պարսկերէն գիրն ու գրութիւնը մուտք կգործէին նաեւ Ալբանիոյ ժողովուրդների մէջ: Պատմական ուսումնասիրութիւնները հաստատում են, որ Կովկասեան Ալբանիոյ լեզուն ոչ միայն տարբեր էր Ազարբայջանի ժողովրդի լեզուից, այլ նաեւ Հայաստանի եւ Վրաստանի ժողովուրդների լեզուներից:

Ինչպէս մատնանշուեց, քրիստոնէութիւնը մ. թ. չորրորդ դարի վերջերին եւ հինգերորդ դարի սկզբին մուտք գործեց Կովկասեան Ալբանիա, եւ այս պարագան պատճառ դարձաւ Հայաստանի եւ Ալբանիոյ մերձեցման: Հայ հոգեւորականները ջանում էին Կովկասեան Ալբանիոյ ժողովրդի համար գիր եւ գրականութիւն ստեղծել: Այս ամնչութեամբ պրոֆ. Բարտողը գրել է.

«Մեր թուագրութեան հինգերորդ դարում հայ հոգեւորականների միջոցով ստեղծուեց աղուանական լեզուի այբուբենը, որովհետեւ աղուանական լեզուի մէջ գոյութիւն ունէին մի շարք հնչիւններ, որոնք հայոց լեզուի մէջ չկային: Այբուբենի ստեղծումից անմիջապէս յետոյ Սուրբ Գրիքը հայերէնից թարգմանուեց աղուաներէնի»⁵⁸.

Այլ պատմաբաններ եւս աղուաներէնի այբուբենի ստեղծումը համարում են իրագործուած հինգերորդ դարում: Ինչպէս երեւում է, յիշեալ այբուբենը բաղկացած էր 52 հնչիւններից⁵⁹:

Որոշ պատմաբաններ համոզուած են, որ գարգարների լեզուն այն լեզուն էր, որի համար աղուանական այբուբենը ծրագրուել եւ հնարուել էր: Թւում է, թէ գարգար ցեղերը մ. թ. հինգերորդ դարում Կովկասեան Ալբանիոյ հողային տարածքում ապրող ցեղերի կարեւորագոյնն էին: Սասանեան շրջանի հայ պատմագիր Մովսէս Խորենացին գարգար ցեղերի լեզուն համարել է Ալբանիոյ երկրամասի կարեւորագոյն լեզուն, եւ այդ ամնչութեամբ գրել է.

«Գարգարների լեզուն (Կովկասեան Ալբանիոյ երկրամասում բնակուող ցեղերից մէկը) հիմքն ու նիւթը եղաւ աղուանների գրական լեզուի երեւան գալու համար»⁶⁰:

Կովկասեան Ալբանիոյ գիրն ու գրականութիւնը դեռ հարկ եղած չափով չէր ձեւաւորուել, երբ սկսուեց արաբների արշաւանքը դէպի այդ երկիրը, եւ, հպատակ դարձած այլ երկրների նման, արաբ գիրն ու գրականութիւնը փոխարինեց բնիկ լեզուի գրին ու գրականութեանը: Որոշ ազգեր, ինչպէս իրանցիները, հայերը եւ ուրիշներ, որոնք ունէին բարձր մակարդակի մշակոյթ, կարողացան հնարաւորին չափ իրենց լեզուի գոյութիւնը եւ իրենց մշակոյթն ու բարքերը պահպանել: Սակայն այն ցեղերը, որոնք մշակոյթի բարձր մակարդակ չունէին, ձուլուեցին նուաճող ազգերի մշակոյթի մէջ: Այս իսկ պատճառով, Կովկասեան Ալբանիոյ ժողովրդի գրից, գրականութիւնից եւ նրանց գրածներից ոչ մի հետք չմնաց, այլ նախ արաբերէնի եւ ապա թուրքերէնի միջոցով ձեւաւորուեց:

Կովկասեան Ալբանիոյ պատմութիւնը եւս տեղացի պատմագիրների եւ հեղինակների կողմից չգրուեց. այն գրի են առել հայ պատմագիրներն ու հեղինակները: Ըստ պրոֆ. Բարտուղի՝ «Ալբանիոյ ժողովրդի այբուբենը մօտ էր հայկական այբուբենին, սակայն այդ երկուսը միանման չէին: Աղուաներէնի մէջ կային որոշ հնչիւններ, որոնք հայերէնի մէջ չկային»⁶¹:

Պրոֆ. Բարտուղը ոչ միայն համոզուած էր Կովկասեան Ալբանիոյ ժողովուրդների եւ ազարբայջանցիների միջեւ եղած լեզուական տարբերութեան, այլ նաեւ ցեղական ու տոհմական զանազանութիւններին: Նա այն կարծիքին էր, որ մինչեւ իսկ արաբների ներխուժումից յետոյ եւ նրանց տիրապետութեան շրջանում էլ այդ տարբերութիւնները չվերացան:

«Ազարբայջանի եւ Կովկասեան Ալբանիոյ միջեւ եղած ցեղական եւ տոհմային տարբերութիւնները,— գրում է Բարտուղը,— մինչեւ իսկ իսլամական դարաշրջանում էլ չվերացուեցին: Ազարբայջանի ժողովրդի իրանական բարբառը (Ազարի) Առանի ժողովրդի լեզուից (Առաներէն, իմա աղուաներէն, ծ. թ.), որը յաբեթական լեզուների խմբին է պատկանում, անջատ եւ տարբեր էր: Միաժամանակ Ազարբայջանի ժողովրդի կրօնն էլ Ալբանիոյ ժողովրդի կրօնից տարբեր էր, Ազարբայջանի ժողովուրդը զրադաշտական կրօնին էր դաանում, իսկ Ալբանիոյ մէջ, ինչպէս Իրանի սահմանամերձ այլ երկրների մէջ, տարածուած էր քրիստոնէական դաւանանքը: Ալբանիոյ տեղական տիրակալ իշխաններն էլ քրիստոնէայ էին»⁶²:

Ընթերցողին ներկայացուած այս նիւթերից շատ դիւրութեամբ կարելի է եզրակացներ հետեւեալ երկու հիմնական կէտերը: Նախ այն, որ Կովկասեան Ալբանիոյ ժողովուրդները, ցեղական եւ տոհմային տեսակետից, անջատ էին Փոքր Միդիայի (Աթուրպաթգան) ժողովուրդներից: Երկրորդը այն, որ Կովկասեան Ալբանիոյ ժողովուրդների լեզուն եւ տարբեր էր Ազարբայջանի ժողովուրդների լեզուից:

Տողերից հեղինակը նաեւ անհրաժեշտ է համարում մի քանի խօսք ասել նախկին Կովկասեան Ալբանիոյ, ներկայիս Ազերբայջանի տարածքում ապրող «Թաթ»երի մասին: Չգիտենք, թե թաթերը, որոնք իրանական լեզուին պատկանող ժողովուրդ են, իր թուականից են բնակուել այդ երկրում: Ինչեւէ, Ապշերոնի թերակղզում եւ Դաղստանում թաթերի գոյութիւնը անվիճելի մի իրականութիւն է: Հակառակ թիւրքերի միմեանց յաջորդող ներխուժումներին, Կովկասի որոշ շրջաններում թաթերի լեզուն դեռեւս չի վերացել: Հաւանաբար Ապշերոնի թերակղզու անմշակելի լինելու պատճառով է, որ արաբներն ու թիւրքերը այդ շրջանի ժողովրդին չեն տեղաշարժել: Այս նոյն գործոնը կարող է թաթերէնի գոյատեւման պատճառ եղած լինի յիշեալ թերակղզում: Կասպից ծովի հարաւ-արեւմտեան ափերին (Աստարա եւ Լենքորան) ապրում են նաեւ որոշ թուով թալիշներ: Այդ շրջանի բնիկ ժողովրդի լեզուն եւս իրանական լեզուների ճիւղերից մէկն է, սակայն այս երկու լեզուներն էլ — թաթերէն եւ թալիշերէն — օրից օր տկարանում են: Այդ ժողովուրդները զուրկ են դպրոցներից, ուր պիտի կարողանան սովորել բնիկ լեզուն կամ փարսին, ուստի հարկադրուած են իրենց ուսումը ստանալ ռուսերէնով կամ թիւրքերէնով: Այս իսկ պատճառով, յիշեալ բնիկ լեզուները ապրում են իրենց աստիճանական վերացման շրջանը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Hecatael, fragmenta, FHG, edit.K.Muller, V. I. fig. 170-183.
- ² Herodoti, Historiae. Ad. recensionem suam recognovit Henricus Stein, Berol. 1884, III, 93, VII, 68.
- ³ Minorsky, Mukan. El, III. P. 758.
- ⁴ Տես ծանօթ. 2, III, 92, VII, 67.
- ⁵ Hermann, Kaspjol. RE, Stuttgart, 1929, s. 2274.
- ⁶ Strabonis, Geographica, rec. Commentario srit. Instr.
- ⁷ G. Kramer, Vol. 1, 1884, XI 4,5.
- ⁸ Исследования по истории культуры Востока, Москва-Ленинград, 1960, стр. 16.
- ⁹ Ի. Մ. Դիակոնով, Մարերի պատմութիւնը, պարսկ. թարգմ. Քարիմ Քեշաարզ, Թեհրան, Բոնգահէ Թարգումէ վա Լաշրէ Քեթաթ, 1966, էջ 143-144:
- ¹⁰ Տես ծանօթ. 2, VII, 68:
- ¹¹ Տես ծանօթ. 8, էջ 144:
- ¹² Լոյն տեղում, էջ 13-14:
- ¹³ Լոյն տեղում, էջ 138:

- 13 Տես ծանոթ. 6, XI, 4, 5:
- 14 Arriani, anabasis, recognovit C. Abicht, Leipsig, 1886-III, 8, 4.
- 15 Նոյն տեղում:
- 16 Plinii C. Secundi, Naturalis Historia, D. Detelfsen recens. ult, vol. 1, Berol. 1866, VI, 29., Ptolemaei, V. 10, 2.
- 17 Տես ծանոթ. 6, vol. I-III, Berol. 1884-1852, XI, 4, 1:
- 18 Նոյն տեղում, 7, 1:
- 19 Նոյն տեղում, 4,1:
- 20 Ammiani Merceolini, rec. C. U. Clark, XIII, 6,61.
- 21 Տես ծանոթ. 6, vol. I-III, Berol. 1844-1852, XI, 7,1, 8,1 5,1.
- 22 Նոյն տեղում:
- 23 Տես ծանոթ. 16, VI, 29, 36, 38.
- 24 Barkhudarian M., Strana Agvanov i ikh sosedy, Tbilisi 1893, str. 76.
- 25 Տես ծանոթ. 2, III, 93 եւ ծանոթ. 6, vol. I-III, II 1,14 XI 8,4. 14,4.
- 26 Аняния Ширакаци, Армянская история, СПб, 1877, стр. 57.
- 27 Моисей Хоренский, История Армении, Москва, 1893, стр. 58.
- 28 Նոյն տեղում, էջ 58:
- 29 «Քարանդէ Քարաւի» ժողովածու Աիմադ Քասրաու 78 յօդուածների եւ զրոյցների, աշխատասիրեց Եահեա Զոքա, Թեհրան 1977, էջ 368-69:
- 30 Տես ծանոթ. 27, էջ 193:
- 31 Տես ծանոթ. 7, էջ 17:
- 32 Տես ծանոթ. 6, vol. I-III, Berol. 1844-1852, XI, 4,5.
- 33 Տես ծանոթ. 16, VI. 29, 38, 39, 42.
- 34 Cl. Ptolemaei, Geograaphie libri octo Graece et latine ad condicum, ed. Dr. Frid. G. Wibberg, V. 11,1. 10,1. 12,1, 8, 7, 11.
- 35 Տես ծանոթ. 6, vol. I-III, Berol. 1844-1852, XI, 4, 5.
- 36 Бартольд В. В., Сочинения, т. II., ч. 1, Москва, 1963, стр. 662.
- 37 Նոյն տեղում, էջ 661-662:
- 38 Նոյն տեղում, էջ 661-662:
- 39 Նոյն տեղում, էջ 667:
- 40 Նոյն տեղում, էջ 668:
- 41 Քրիսթէնսէն, Արթուր, Իրանը Սասանեանների Շրջանում, պարսկ. թարգմ. Ռաշիդ Եասամի, երրորդ տպագրութիւն, Թեհրան 1966, էջ 311-12:
- 42 Գայշաբը պարսից Խոսրով թագաւորի կողմից նշանակուած էր Աղուանքի մարզպան:
- 43 Արեւելքի մեծ ծովը, որն ակնարկում է «Պատմութիւն Աղուանից» գրքի հեղինակը, Նոյն Կասպից ծովն է, քանի որ Դերբենդի պարիսպը գտնւում էր Կովկասի եւ Կասպից ծովի միջեւ:
- 44 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, աշխարհաբար թարգմ. Վ. Առաքելեանի, Երեւան, 1969, էջ 103-104:
- 45 Տես ծանոթ. 36, էջ 673:
- 46 Նոյն տեղում, էջ 673:

- 45 Լոյն տեղով, էջ 673:
- 46 БСЭ, т. I, Москва, 1970, стр. 250.
- 47 Տէս ծանօթ. 36, էջ 672:
- 48 Տէս ծանօթ. 36, том III, Moskva, izdatelstvo «Nauka» 1965, str. 334-335.
- 49 Պատմութիւն Աբեղոսի, աշխ. Գ. Վ Աբգարեանի, Երեւան, 1979, էջ 174:
- 50 Вопросы истории Кавказской Албании, ред. И. Алиев, Баку, 1962, стр. 168.
- 51 Տէս ծանօթ. 7, էջ 18
- 52 Տէս ծանօթ. 52, էջ 106-107:
- 53 Լոյն տեղով, էջ 107:
- 54 Լոյն տեղով, էջ 107:
- 55 Լոյն տեղով, էջ 109:
- 56 Տէս ծանօթ. 36, էջ 672:
- 57 Տէս ծանօթ. 48, էջ 250:
- 58 Տէս ծանօթ. 27, էջ 85:
- 59 Տէս ծանօթ. 36, էջ 663:
- 60 Լոյն տեղով, էջ 777:

1 — Ազարբայջանի ժողովրդի ցեղը

Իրանեան բարձրաւանդակի նախապատմական շրջանի բնակիչների մասին դեռեւս բաւական չափով ծանօթութիւններ ձեռք չեն բերուել: Թէեւ հնագէտները շատ գնահատելի աշխատանքներ են տարել այդ ուղղութեամբ, սակայն, այդուհանդերձ, առկայ տեղեկութիւնները բաւարար չեն թւում:

Գիտնականների եւ ուսումնասիրողների միջեւ տեսակետների զանազանութիւն գոյութիւն ունի նաեւ րիացիների դէպի իրանական բարձրաւանդակը քօչելու շուրջ: Ոմանք այն կարծիքին են, թէ արիացիները Կովկասի ճանապարհով իջել են դէպի Ազարբայջան եւ ապա շարունակել իրենց երթը դէպի Իրանի այլ շրջաններ, իսկ ոմանք կարծում են, թէ արիացիների ուղին անցել է Կասպից ծովի հիւսիս-արեւելքից եւ Միջին Ասիայից: Իսկ մի այլ խումբ գտնում է, որ արիացիները իջել են Կասպից ծովի թէ՛ արեւելքից եւ թէ՛ արեւմուտքից: Ռուս գիտնական պրոֆ. Գրանտովսկին այն կարծիքին է, թէ մ. թ. ա. 2րդ հազարամեակի երկրորդ կեսին արիացիները Կասպից ծովի երկու կողմերից շարժուեցին դէպի իրանական բարձրաւանդակ: Նա գրում է.

«Հնագիտական եւ լեզուաբանական որոշ սկզբնաղբիւրներ կարող են բնորոշել եւ ցոյց տալ Իրանի արեւմուտքում հաստատուած ցեղերի տեղաշարժերի ուղին Կովկասի ճանապարհով: Հաւանական է, որ արիացիները Կասպից ծովի երկու կողմերից դէպի Իրան ճանապարհ ելած լինեն: Սրանք մ.թ.ա. 2րդ հազարամեակի երկրորդ կեսի շուրջ եւ գրեթէ միաժամանակ իրենց բնակավայրերը ընտրել են միմեանց մօտիկ տարածքներում»¹:

Գրանտովսկին գտնում է, որ Իրանի հիւսիս-արեւմտեան շրջաններում արիացիների բոյնը հաստատուել է նախքան ասորիների արշաւանքը եւ նախքան Ուրարտական իշխանութեան հաստատումը: Այս առնչութեամբ նա հետեւեալ կարծիքն է յայտնել.

«Նախքան ասորիների արշաւանքը եւ Ուրարտական իշխանութեան հաստատումից առաջ, իրանական լեզուներին պատկանող մարդիկ իրենց բնակութիւնը հաստատեցին Իրանի հիւսիս-արեւմուտքում: Մենք գիտենք, որ մ.թ.ա. իններորդ դարում Ուրմիոյ լճի շրջակայ վայրերում եւ Դիալայի հիւսիսային հոսքի ափերին տարածուող հարթավայրերում եւ Արեւմտեան

Մարաստանում իրանցիներ կային: Յետագայում, մ.թ.ա. եօթներորդ եւ ութերորդ դարերում, իրանցիները բոլոր դրեցին Մարաստանի հողային տարածքի արեւելեան շրջաններում»²:

Մի շարք այլ հետազոտողներ եւս մարական տոհմի առաջին բնակավայրը համարում են հիւսիս-արեւմտեան Իրանը: Ըստ պրոֆ. Պիգուլեակայայի գրածի, «Իրանական ցեղերի ամենագօրատր տոհմը մարերն էին, որոնք աստիճանաբար Իրանի հիւսիս-արեւմուտքում ընտրեցին իրենց բնակավայրը»³: «Հինատուրք դարերից ի վեր Իրանի բարձրաւանդակում բնակուող ցեղերը, տոհմային ծագման տեսակէտից, պատկանում էին իրանական խմբին, եւ այդ խմբի լեզուներն էլ հնդեւրոպական լեզուների արեւելեան ճիւղի մասն էին կազմում»⁴:

Եթէ հաստատուի արիացիների ճանապարհ ընկնելն ու գաղթը, այդ դէպքում պիտի ընդունել, որ, անտարակոյս, նախքան արիացիների ժամանումը, այդ տարածքում ապրող այլ ժողովուրդներ էլ գոյութիւն են ունեցել: Պրոֆ. Գրանտովսկին համոզուած է, որ «մ.թ.ա. առաջին հազարամեակի սկզբնական դարերում բնիկ ցեղերի մեծ խմբաւորումներ կային, որոնք իրանական լեզուին պատկանող ժողովուրդների հարեւանութեան մէջ էին ապրում: Երկարատեւ գոյակցութիւնը պատճառ եղաւ, որ բնիկները կերպափոխուեն եւ իրանական լեզուի ժողովուրդների հետ նոյնանան»⁵:

Ասորական եւ ուրարտական գրութիւններից պարզւում է, որ մարերը բնակւում էին Ուրմիոյ լճի շրջակայքում: Նրանք մանաւեցիների, ուրարտացիների եւ ուրիշների հետ միասին սկզբում իրենց բնակավայրը ընտրել էին Ազարբայջանում եւ Քիւրդիստանում: Անշուշտ յիշեալ ցեղախմբերի միջեւ տարակարծութիւններ եւ ընդհարումներ եւս տեղի են ունեցել: Ուրարտական իշխան, Իշպուհի արքայի որդու՝ Մենուայի թագաւորութեան օրօք (մ.թ.ա. 778-810) տեղի ունեցաւ մի պատերազմ նրա եւ մանաւեցիների միջեւ: Ուրարտական բեւեռագիր արձանագրութիւններից պարզւում է, որ մանաւեցիները բնակւում էին Ուրմիոյ լճի արեւմտեան եւ հարաւային շրջաններում»⁶: Մ.թ.ա. ութերորդ դարի կեսերի եւ Թգլատպալասար III-ի շրջանի ասորական արձանագրութիւններից պարզւում է, որ մարերը իրենց բնակավայրը հաստատել էին Ուրմիոյ լճի հարաւում, եւ որ «Թգլատպալասարը իր տիրապետութիւնը վերահաստատելով Պարուասի (իմա Պարսուա) եւ մարերի վրայ Ուրմիոյ լճի հարաւում, իր զօրքը տարաւ դէպի հիւսիսային Սուրիա»⁷:

Ասորահադնին պատկանող ասորական մի գուշակագրութեան մէջ նա ասորական չաստուած «Շամշ»ին հարցումներ է տալիս, որոնց ընթացքում յիշում են կիմերների երկիրը Ուրմիոյ լճի արեւմուտքում, մանաւեցիներին՝ հիւսիսում, եւ մարերին՝ հարաւում եւ հարաւ-արեւմուտքում»⁸:

Պէտք է մտաբերենք, որ կիմերներին ուսումնասիրող հետազոտողները նրանց համարում են արիական ցեղերից մէկը: Այդ ցեղը Ասորեստանի արքայ Աշուրբանիպալի օրօք թշուեց դէպի Փոքր Ասիա: Աշուրբանիպալի տարեգրութեան մէջ խօսւում է Լիդիայի իշխան Գուգուի — (Գիգես) — (Gugu եւ Gyges ըստ Ն. Ադոնցի, ծ.թ.) կիմերների վրայ տարած յաղթանակի մասին⁹:

Թգլատպալասար III-ի օրօք, ասորիները, մ.թ.ա. 824-859 թուականների ժամանակաշրջանում, արշաւեցին դէպի Արեւելք: Առաջին անգամը լինելով, դէպքերի ասորական ժամանակագրութիւնների մէջ, մ.թ.ա. 834 թուին Փարս երկիրը յիշում է «Փարսուա» անունով, մ.թ.ա. 827-828 տարիներին Մարաստանը կոչուել է «Մադայ»:

Մ.թ.ա. 616 թուին ասորիներն ու մանաեցիները պարտութեան մատնուեցին Բաբելոնի իշխանութեան կողմից: Այդ թուականից յետոյ Մանան դարձաւ Մարաստանին հպատակ: Մանա անուանումը վերջին անգամ յիշում է Հին կտակարանի մէջ, Երեմիայի գրքում: Հին կտակարանի այս բաժնում Ուրարտու, Մանա եւ Սակա երկրները հերթականօրէն կոչւում են. «Արարատ երկիր, Մեննի¹⁰ եւ Աշքինազ¹¹» ձեւերով¹²: Որոշ պատմաբաններ համոզուած են, որ Հին կտակարանում «Մանա» անուան յիշատակումը եղել է մ.թ.ա. 593 թուին¹³:

Հին կտակարանում բազմիցս խօսւում է մարերի թագաւորների մասին, իսկ ուրարտացի, մանաեցի եւ սակ ցեղերը յիշատակւում են որպէս Մարաստանի արքաների հպատակներ¹⁴:

Մեծն Դարեհի Բեհիսթունի արձանագրութեան մէջ ոչ մի յիշատակութիւն չկայ Մանայի մասին: Ենթադրւում է, որ մինչ այդ յիշեալ ցեղը ձուլուել էր Իրանի արեւմուտքի իրանալեզու ցեղերի մէջ:

Ինչպէս երեւում է, իրանական իշխանութիւնները երեւան են եկել մ.թ.ա. եօթերորդ դարում: Այդ պատմութիւնները սկզբում ենթակայ էին տեղական իշխանութիւններին, սակայն ասորիների տկարանալուց յետոյ առաջին իրանական անկախ պետութիւնը (Մարաստանի թագաւորութիւնը) ծնունդ առաւ: Մարերի ապստամբութիւնը ասորիների դէմ մ.թ.ա. եօթերորդ դարի գուլակագրութեան մէջ յիշատակուած է: Յիշեալ ապստամբութեան մէջ սակերը, կիմերները եւ մանաեցիները դաշնակից էին մարերի հետ¹⁵: Մ.թ.ա. շուրջ 669 թուականին Մարաստանը Ասորական պետութեան կողմից ձանաջուեց որպէս անկախ երկիր¹⁶: Ուրարտու երկիրը, Մանան եւ սակերի երկրի մի մասը, որոնք մինչեւ մ.թ.ա. 593 թուականը մօտաւորապէս ինքնավար էին, այդ թուականից սկսեալ համարուեցին Մարաստանի մի մասը: Կիմերները, Փոքր Ասիոյ հիւսիս-արեւելքում, ինչպէս նաեւ Փարսի իշխանութիւն-

ները, Մարաստանի թագաւորութեան ենթակայ շրջաններից էին, երբ Մարաստանի կենտրոնը յաջորդիւ Ագարբայջանից փոխադրուեց Էքբաթանա (Համադան): Այսպիսով, իրանալեզու ժողովրդի առաջին մեծ պետութիւնը ստեղծուեց Իրանի հիւսիս-արեւմուտքում, ուր մարդիկ զբաղւում էին երկրագործութեամբ եւ անասնապահութեամբ¹⁷:

Մ.թ.ա. ութերորդ դարի վերջերից մինչեւ վեցերորդ դարի սկիզբը, կիմերներն ու սակերը ցեղերին գաղթեցնելու եւ բնակեցնելու գործում, ինչպէս նաեւ միջցեղային կռիւների մէջ կարեւոր դեր ունէին: Իրանական այս ցեղերը իրենց համար բնակավայրեր ընտրեցին Ագարբայջանում եւ Քիւրդիստանում, եւ այդ շրջանների անասնապահութեան մէջ մեծ ազդեցութիւն ունեցան: Հին աղբիւրներում խօսւում է Ագարբայջանում, Քիւրդիստանում, Կասպից ծովի ափերին եւ Զագրոս լեռնաշղթայի շրջաններում ապրող մի ցեղի գոյութեան մասին, որը կոչւում էր ամարոներ (մարդեր): Պրոֆ. Գրանտովսկին այդ խումբը եւս համարել է իրանական լեզուի ցեղերից¹⁸:

Հին կտակարանի մէջ Փարս եւ Մադ անուները յաճախ միասին են յիշատակւում: Աքեմենեան արքայից արքայ Դարեհն էլ Հին կտակարանի մէջ կոչուել է «Մարական Դարեհ»¹⁹: Դանիելի գրքում Իրանի օրէնքն ու կրօնը գրուած են «Մարերի եւ Ֆարսերի կրօնը»²⁰ եւ «Մարերի եւ Ֆարսերի օրէնքը»²¹: Բեհիսթունի ժայռի արձանագրութեան մէջ եւս, շուրջ 30 անգամ, յիշւում է Մադ անունը, եւ շատ անգամներ Ֆարս անուան հետ միատեղ²²: Հին կտակարանի մէջ, Եսթերի գրքում, Իրանի առաջնակարգ անձնաւորութիւնները յիշուած են որպէս «մարական եւ փարսի» անձինք: Յիշեալ գրքի մէջ այսպէս է ասուած.

«Եօթն պարսիկ եւ մարական պետեր կային, որոնք տեսնում էին Արքայի (Քսերքսէս, ծ.թ.) դէմքը եւ երկրում առաջին կարգում էին նստում»²³:

Երեմիայի գրքի մէջ խօսւում է հիւսիսային ցեղերի եւ տոհմերի յարձակումից Բաբելոնի վրայ, որոնց կարետրագոյնը մարերի տոհմն էր, որովհետեւ, ըստ Հին կտակարանի՝ «Աստուած դրդել է մարական արքաների ոգիները եւ նրա մտադրութիւնը Բաբելոնի դէմ է»²⁴:

Մեծն Դարեհի Բեհիսթունի ժայռի արձանագրութեան մէջ կայ մի կէտ, ըստ որի երեւում է, որ Ագարբայջանը Մարաստանի տարածքում էր գտնւում: Բեհիսթունի արձանագրութիւնից պարզւում է, որ Մարաստանը Հայաստանին մերձակայ մի երկրամաս է եղել եւ տարածուած է եղել նրա կողքին: Այդ երկրի սահմանները համապատասխանում են Ագարբայջանի սահմանների հետ:

Բեհիսթունի արձանագրութեան մէջ Դարեհը այսպէս է ասում.

«Իմ ծառաներից մի հայ մարդ, որ կոչւում էր Դադարշիշ, առաքեցի Հայաստան եւ նրան այսպէս ասացի. 'Գնա եւ յաղթիր այն ապստամբների

բանակը, որոնք իրենք իրենց ինձ ենթակայ չեն համարում:՝ Դրանից յետոյ Դադարշիշը ճամփայ ելաւ... Հայաստանում Դադարշիշը ինձ էր սպասում, երբ ես Մարաստան մտայ»²⁵:

Դարեհի այս գրութիւնից պարզ կերպով կարելի է հասկանալ, որ Մարաստանը մերձակայ էր Հայաստանին եւ գտնւում էր նրա կողքին:

Ինչպէս նախապէս ասուեց, հին պատմագիրներն ու աշխարհագրագետները, եւ ի շարս դրանց Ստրաբոնը, Արիանը, Յովսէփ Պլաւիոսը եւ ուրիշներ, Ագարբայջանը համարել են Մարաստանի մի բաժինը եւ անուանել են «Մեդիա-Աթուրփաթեն»: Պրոֆ. Բարտոլոլը եւս Ագարբայջանը համարել է Մարաստանի հողային տարածքի անբաժանելի մէկ մասը²⁶: Որոշ պահլաւերէն բնագրերի մէջ, ի միջի այլոց նաեւ Արտաշիր Բաբականի Կարնամակ-ի մէջ, այս անունը պահուել է իր մարական ձեւով: Ենթադրւում է, որ Սասանեանների օրօք Փոքր Մեդիա կամ Մեդիա-Աթուրփաթզան անունները գրուեցին միմիայն «Աթուրփաթզան» ձեւով, իսկ Մարաստան անունն էլ տրուեց նրա հարաւային շրջաններին — քրդերի երկիրը —: Մենք այս պարագան տեսնում ենք Արտաշիր Բաբականի Կարնամակ-ի մէջ, ուր քրդերի արքան կոչուել է «Մարական»: Կարնամակի մէջ, Արտաշիրի եւ «Քորդանշահ»ի միջեւ եղած կռուի մասին խօսելիս, այսպէս է գրուած.

«Դրանից յետոյ բազում զօրք եւ գնդեր Զաբուլից մէկտեղ հաւաքեց եւ գնաց մարերի Քորդանշահի հետ պատերազմելու»²⁷: Կարնամակի մի այլ տեղում մարական Քորդանշահի բանակը յիշատակուել է որպէս «Սպահ Մադիզան» — մարերի բանակ —²⁸:

Նոյն գրքում Հայաստանի անուանումը եղել է «Արման», եւ Ագարբայջանը յիշուել է առանձին կերպով, որպէս «Աթուրփաթզան»²⁹: Ինչպէս երեւում է, «Մադ» բառը «Աթուրփաթզան» բառի առջեւից վերցուել է կամ պակաս չափով է գործածուել³⁰: Սակայն պրոֆ. Փուրդաուլը համոզուած է, որ պահլաւական հին Մադ անունը փոփոխութեան է ենթարկուել եւ գրուել է «Մահ» ձեւով³¹: Իսլամական շրջանի առաջին դարերի պատմագիրների, աշխարհագրագետների եւ բանաստեղծների գրուածքներում յաճախակի կերպով հանդիպում ենք «Մահ» անուան: Ֆախրէդդին Աւ'ադ Գորզան-ի «Վիս-օ-Ռամին» գրքի մէջ, որը պահլաւերէնից չափածոյ թարգմանուել է պարսկականի, խօսւում է Մահ պետութեան մասին, ինչպէս «Մեծ ու անուանի աշխարհն Մահ-ի», կամ Մահ երկրից, ինչպէս նաեւ «Թէ չէ Մահ երկիրը քէնից կ'աւերուի», կամ Մահ հողից, ինչպէս «Թող ծայրից ծայր աւերուի Մահ-ի հողը», կամ Մահ-աբադ երկրից, ինչպէս «Նրան մի պահիր Մահ-աբադ երկրում», եւ բոլոր այս արտայայտութիւնների նպատակը

«Մահ» կամ «Մադ» երկիրն է: Վիս-օ-Ռամին պատմութեան պարզում է, որ Մարաստան երկրի վրայ թագաւորում էր Կարէն արքան:

Թաբարին Բահրամ Գուրի որսատեղին եւ նրա անյայտանալու վայրը համարում է «Մահ» երկիրը եւ այս մասին այսպէս է գրում.

«Բահրամը իր ժամանակների վերջին գնաց դէպի Մահ ու մի օր որոշեց որսի գնալ: Արշաւեց դէպի մի ցիւռ ու, հետեւելով նրան, հեռացաւ ու ընկաւ մի հորի մէջ ու ընկղմուեց»³².

Բահրամի նախասիրած որսատեղի մասին Թաբարիի գրածից պարզում է, որ «Մահ»ը Ագարբայջանում էր՝ եւ կամ այդ տարածքի մի բաժինն էր, որովհետեւ նա այս նոյն գրքում, ակնարկելով Բահրամի որսատեղին, այսպէս է գրել.

«Բահրամը... գնաց դէպի Ագարբայջան, որպէսզի այնտեղի ատրուշանում երկրպագութիւն կատարի ու այնտեղից գնաց դէպի Էրմիյէ, որպէսզի այնտեղի անտառներում որս անի»³³.

Այս գրութեան յայտնում է, որ Էրմիյէի անտառները «Մահ» կամ «Մադ» երկրում էին գտնւում:

Ահմադ բին Եահեա Բալազարին իր Ֆուրուհ-իլ-Բուլղան գրքի մէջ գրել է, որ «Սա'ադ բին Աբի Վակկասը, երբ Օսման բին Աֆֆանի կողմից նշանակուեց Քուֆէ-ի նահանգապետ, Մահի եւ Համադանի հարկահաւաք նշանակեց Ալա բին Վահբ բին Աբդ բին Վահեանին, որը Բանու Ամէր բին Լեօվի գերդաստանից էր»³⁴.

«Բանու Ամիր» կամ «Բանի Ամիր» կոչումը այն անունն էր, որով իսլամական որոշ հեղինակներ անուանել են քրդերին, իսկ իրանցիներին ու արաբներին նոյն ծագումից են համարել: Սակայն այս գրութիւնները չեն համապատասխանում իրականութեան հետ. Ահմադ Քասրաւին, ժխտելով իսլամական պատմագիրների այդ գրութեանը, այսպէս է մեկնաբանել.

«Անցեալում մարդկանց ծագման եւ ազգութեան մասին ամէն մէկը գրում էր այն, ինչ ենթադրում էր. Հին կտակարանում իրանցիներին եւ արաբներին համարել են նոյն ծագման տէր. Մա'սուդին եւ ուրիշներ քրդերին ներկայացրել են որպէս «Բանի Ամէր»: Սակայն սրանք, բոլորն էլ ժողովրդական արտայայտութիւններ են, եւ ոչ մի արժէք չեն ներկայացնում: Այսօր, ժողովրդի մէկ զանգուածի ազգութեան ճանաչման համար լաւագոյն միջոցը համարում ենք նրանց լեզուն»³⁵:

Բալազորիի գրածից պարզում է, որ Մահն ու Համադանը, գէթ մինչեւ երրորդ Խալիֆայի օրերը, ունեցել են մէկ նահանգապետ: Դա այդպէս չէր լինի, եթէ այդ երկու երկրները մերձաւոր եւ հարակից չլինէին: Ենթադրում է, որ Մադը հին դարերում ընդգրկում էր Մեծ Մարաստանը — Իրանի

արեւմտեան եւ կենտրոնական շրջանները, ի շարս դրանց Ռէյը եւ Իսֆահանը, մինչեւ Քափրի եզրը — եւ Փոքր Մարաստանը — Աթուրփաթզան եւ Քիւրդիստան — իսլամական շրջանի առաջին դարերում դեռեւս նոյնութեամբ պահել էր իր անունը: Ահմադ Քասրաւին այս խնդրի շուրջ իր կարծիքը այսպէս է յայտնել.

«Իր-երը կամ Իր ժողովուրդը, երբ եկան Իրանի լեռնաշխարհը, նրանցից մի մեծ խմբակ, որոնք Մադ էին կոչում, հաստատուեց Իրանի հիւսիս-արեւմուտքում, ուր ներկայիս գտնւում են Ազարբայջանը եւ Համադան, Քերմանշահ, Ղազվին, Իսպահան եւ Թեհրան քաղաքները: Այդ տարածքները նրանց անունով կոչուեց Մարաստան, որից Ազարբայջանը «Փոքր Մարաստանն» էր, իսկ մնացած շրջանները «Մեծ Մարաստանն» էր»³⁶.

Մենք նաեւ հանդիպում ենք երկու Մահեր «Մահէյն» արտայայտութեան, Նահաւանդի Մահը Իսֆահանի մօտակայքում, եւ Դինէարի Մահը Համադանի շրջակայքում՝ յիշատակուած իսլամական շրջանի պատմիչների եւ աշխարհագիրների գրուածքներում: Աբուհանիֆէ, Ահմադ բին Դատուդ Դինէարին, Ախբար-ու-Թաւալ գրքի հեղինակը գրել է, թէ «Բասրայի Մահ»ի վայրը, որ նոյնն է ինչ «Նահաւանդի Մահ»ը, գտնւում էր Իսֆահանի մօտակայքում³⁷:

Իսլամական շրջանի պատմագիրների եւ աշխարհագրագետների գրքերում, բացի «Բասրայի Մահ» անունից, հանդիպում ենք նաեւ մի այլ անուան, որը «Քուֆէյի Մահ»ն է: «Ալբուլդան» գրքի հեղինակ Իբնիֆակիհը, որը անձամբ Մարաստան երկրի ժողովրդից էր, «Բասրայի Մահ» եւ «Քուֆէի Մահ» անուանումների մասին այսպէս է գրել.

«Նահաւանդը այն երկրներից է, որ Քուֆէի մարդկանց ձեռքով է գրաւուել, իսկ Դինէարն էլ մի երկիր է, որ գրաւուեց Բասրացիների ձեռքով: Այս իսկ պատճառով, երբ մահմեդականները Քուֆէում բազմացան, պէտք եղաւ, որ իր բնակիչների կարիքները բաւարարելու համար եւս մի հարկատու շրջան ունենան, որի բնակիչներից գանձուող հարկի դիմաց խաղաղութիւն էր հաստատուել նրանց միջեւ: Այսպէս եղաւ, որ Դինէարը տուին Քուֆէին եւ դրա դիմաց Նահաւանդը յանձնեցին Բասրայի ժողովրդին, որովհետեւ Նահաւանդը մօտ էր Իսֆահանին: Այսպիսով, Դինէարի տուրքի այն մասը, որ առաւել էր Նահաւանդի տուրքից, յատկացուեց Քուֆէին: Այս իսկ պատճառով Նահաւանդը անուանեցին «Մահ-ու-Բասրա», իսկ Դինէարը անուանեցին «Մահ-ու-Քուֆէ». եւ այս կատարուեց Մուալիյէ բին աբի Սաֆեանի օրով³⁸:

Բալազարին եւա, հիմնուելով Աբու Մասուդ Քուֆիի խօսքի վրայ, ակնարկում է այս կետին եւ այսպէս է գրում.

«Նահաւանդը Քուֆէի ժողովրդի նուաճածն էր, իսկ Դինէւարը Բասրայի ժողովրդի ձեռքով էր գրաւուել: Երբ Քուֆէի մուսուլմանների թիւը շատացաւ, կարիք ունեցան այլ տարածքների, որպէսզի նրանց վճարած հարկերը բաժանեն իրենց մէջ: Դինէւարը յանձնեցին նրանց, եւ դրա դիմաց բասրացիք Նահաւանդը վերցրեցին, որովհետեւ այդ քաղաքը Իսֆահանի գործակալութեան մաս էր կազմում: Դինէւարի վճարած հարկի այն մասը, որ աւելի էր Նահաւանդի վճարած հարկից, տրուեց քուֆէցիներին, եւ այդ պատճառով Նահաւանդը կոչուեց Բասրայի Մահ, իսկ Դինէւարը՝ Քուֆէի Մահ: Եւ սա կատարուեց Մուաւիյէի օրով³⁹»:

Ինչպէս երեւում է, արաբների Իրանի վրայ հաստատած տիրապետութեան շրջանում Մարաստանի կամ «Մահ»ի տարածքի շրջագիծը զգալի կերպով փոքրացաւ: Այս ժամանակաշրջանում հանդիպում ենք նաեւ մի այլ դարձումների, որը վերաբերում է «Ջիբալ» անունն եւ որը ներառում էր հին Մարաստանի հողային տարածքի մի ընդարձակ մասը եւ որը, հաւանաբար, արեւմտեան Մարաստանի անունն փոխարէն էր գործածւում: Որոշ գրուածքների մէջ «Ջաբալ» կամ «Ջիբալ» նահանգը գտնւում էր Ազարբայջանի կողքին: Համզաթ բին-Հասան Իսֆահանին «Սիննի Մուլուք ալ-Արզ-վալ-Անբիա» գրքի մէջ այսպէս է գրում.

«Աբդուլլահ բին Թահերին Մա'մունը նշանակել էր Բաբաքի եւ Ազարբայջանի ու Ջիբալի զօրաւարների հետ ճակատամարտելու⁴⁰»:

Նա գրում է նաեւ, թէ Մա'մունը իր մի նամակով Աբդուլլահ բին-Թահերին «Ազարբայջանի եւ Ջիբալի նահանգապետութիւնից» պաշտօնանկ արեց⁴¹:

Այս գրութիւնից պարզւում է, որ Ազարբայջանի եւ Ջիբալի — Մարաստան — իշխանութիւնը տրւում էր մէկ նահանգապետի: Աբուրեյհան Բիրունին իր «Ալջամահիր» գրքի մէջ յիշատակում է Ջաբալի հողը եւ «Մահէյն»ը — Երկու Մահ-եր—: Համզէ Իսֆահանին եւս իր գրքի մէջ բերում է «Մահէյն» անունը⁴²: Իսլամական դարաշրջանի հեղինակների գրութիւններում հանդիպում է նաեւ «Մահաթ» դարձուածքը, որը իրականում «Մահ»ի յոգնակին է եւ նոյնն է ինչ «Մարեր»⁴³:

Հանգուցեալ Ալի-Աբբար Դեհխոդան համոզուած է, որ «Մահ» անուանումը մնացորդն է «Մադ»ի եւ հին «Մայ» անունն, որը Մարական երկրի կենտրոնն է եղել եւ որը պահլաւերէնի եւ պարսկերէնի մէջ փոխուել ու «Մահ» է դարձել⁴⁴:

Ի. Մ. Դիակոնովը Մարաստանը համարում է մի երկրամաս, որ, բառիս լայն իմաստով, հին դարերում տարածւում էր հիւսիսում մինչեւ Արաքս գետը եւ էլքուրզ լեռները, արեւելքում մինչեւ Դաշտէ Քափր, արեւմուտքում եւ հարաւում մինչեւ Ջագրոս լեռները, եւ բաղկացած էր երկու մասերից:

Առաջին կամ արեւմտեան բաժինը «Մադ Աթրուփաթէն» երկիրն էր, որ Արաքս գետից ձգւում էր մինչեւ Ալանդ լեռը: Երկրորդ կամ Ստորին Մարաստանը, որ գտնւում էր Էլբուրգ լեռների եւ Զագրոսի բարձունքների միջեւ⁴⁵:

Այն բոլորից, որ անցեալ էջերում ընթերցողի ուշադրութեան յանձնուեց, կարելի է երկու եզրակացութիւն անել: Առաջինը այն, որ Ազարբայջանը ըստ էութեան Մեծ Մարաստանի մի մասն էր եւ նոյն ինքը «Մադ Ատուրպատգան»ն էր: Երկրորդը այն, որ մարերը իրանական ցեղերից էին: Շատ գիտնականներ եւ ուսումնասիրողներ համաձայն են այն խնդրի շուրջ, որ մարերը փարսերի, սակերի, պարթեւների, սարմատների եւ այլ ցեղերի նման պատկանում էին իրանական տոհմին, եւ որ Մարաստանի եւ Փարսի պետութիւններն էլ համարւում էին շարունակութիւնը իրանական ցեղերի այն երկարատեւ պատմական շրջանի, որը յաջորդել է նրանց Իրանի բարձրաւանդակը մուտք գործելուն: Պրոֆ. Գրանտովսկին, այս կէտը լուսաբանելիս, մարերին, փարսերին, գիլանցիներին, մազանդարանցիներին, լոռերին եւ բելուչներին ներկայացնում է որպէս Իրանի բարձրաւանդակի արեւմուտքում բնակուող իրանական ցեղեր⁴⁶: Նա, իր խօսքը շարունակելով, այսպէս է գրում.

«Մարական պետութեան հաստատումը, ուր պաշտօնական լեզուն իրաներէնն էր, իրանական լեզուի Իրանի զանազան ոստաններում լայն տարածում ստանալու խնդրում մասնաւոր կարեւորութիւն է ունեցել»⁴⁷:

Այն, ինչ բացայայտուեց ընթերցողներին, ցոյց է տալիս, որ «Մադ Ատուրպատգան»ը Իրանի բարձրաւանդակում արիացիների հաստատած առաջին բնակավայրերից է եղել:

Շատ պատմագիրներ Ազարբայջանը համարում են արիացիների մեծ մարգարէ Սպիտաման Զրադաշտի ծննդավայրը եւ համոզուած են, որ նա Ազարբայջանից գնաց մինչեւ Իրանի արեւելքը, Քէյ Գոշտասպի մօտ, եւ տարածեց իր կրօնը նրա երկրում: Պահլաւական գրականութեան ասանդութիւնն էլ Ազարբայջանը ճանաչում է որպէս Սպիտաման Զրադաշտի ծննդավայրը: Համզէ Իսֆահանին այս մասին գրում է.

«Քէյ Գոշտասպը իր թագաւորութեան երեսնամեակին յիսուն տարեկան էր: Զրադաշտը, որ Ազարբայջանից էր գլուխ բարձրացրել, նրա մօտ եկաւ, եւ Քէյ Գոշտասպը նրա կրօնը ընդունեց»⁴⁸:

Իբնի Ֆակիհը գրում է. «Իսկ Ուրմիան մի հին քաղաք է: Սոգերը կարծում են, որ իրենց մարգարէն՝ Զրադաշտը, այդ քաղաքից է»⁴⁹:

Մա'սուդին գրում է. «Լոհրասպից յետոյ նրա որդին Բէշտասպը թագաւոր դարձաւ եւ նրա արապանիստ քաղաքը Բալխն էր: Նրա թագաւորութեան

երեսուներորդ տարում Սպիմանի որդի Ջրադաշտը... և մօտ եկա... և և Ազարբայջանի բնիկներից էր եւ նրա ծագման մասին ամենաընդունուածը այն է, որ Ջրադաշտը Սպիմանի տղան է⁵⁰:

Թաքարին այս տեսակետի հակառակն է արտայայտել եւ գրել է, որ ըստ «Սուրբ գրքի ժողովրդի ենթադրութեան» Ջրադաշտը պաղեստինցի էր, որ «գնաց Ազարբայջան երկիրը եւ հիմնեց մոգերի կրօնը»⁵¹:

Ամէն պարագային, Սպիտաման Ջրադաշտի, որի տեղացի լինելու եւ նրա ծննդավայրի շուրջ տեսակետների զանազանութիւն գոյութիւն ունի: Պրոֆ. Փուրդատուը Իրանի մեծագոյն եւ կարեւորագոյն նահանգ Ազարբայջանն է համարում Ջրադաշտի իրական հայրենիքը⁵²:

Մի այլ կէտ, որ յիշատակութեան արժանի է, «Ատրպատ» կամ «Աթուրփաթ» անունն է, որից ծագել է «Աթուրփաթգան» կամ Ազարբայջան անունը: Ֆարարդին Յաշտ-ի 102րդ պարբերութեան մէջ հանդիպում ենք արիական մի շարք սրբերի անունների, որոնց հրեշտակներին ողջոյն է ուղարկուել: Այդ սրբերից մէկը «Ատրպատ»ն է եւ այդ պարբերութեան մէջ այսպէս է ասուած.

«Մաքրակրօն Ատրպատի հրեշտակին ենք փառաբանում...»⁵³:

Զգիտենք, թէ սա նոյն «Աթուրփաթ»ն է, որի անունով Փոքր Մարաստանը «Աթուրփաթգան», կամ հին պատմագիրների գրածի համաձայն «Մադ Աթրուփաթէն» կոչուեց, թէ սա մի ուրիշ «Աթուրփաթ» է: Եթէ «Յաշտերի» հնութիւնը ճշգրտօրէն Աքեմենեան դարաշրջանից առաջ լինելը յայտնաբերուի, այդ պարագային հաւանակ է, որ «Յաշտերի» մէջ յիշուած «Ատրպատ»ը մեզ հետաքրքրող «Աթուրփաթ»ից տարբեր լինի: Հաւանական է, որ «Աթուրփաթ»ը մի տիտղոս է եղել, որը յետագայում մէկ գերդաստանի անդամներին է պատկանել: Ամէն պարագային, Փոքր Մարաստանի մէջ «Աթուրփաթ»ի գոյութիւն ունենալը եւ «Աթուրփաթգան» անունը մեր ուշադրութիւնը առաջնորդում են դէպի այն երկիրը, որ Ազարբայջան է կոչւում:

Տողերիս հեղինակը աշխատում է հեռու մնալ ենթադրութիւններից, սակայն բոլոր ասուածներից բացի, կայ նաեւ մէկ կէտ, որի շուրջ չկայ ոչ մի տարակոյս, եւ դա արիական տարրի գերակայութիւնն էր Ազարբայջանում, որի շնորհիւ յիշեալ տարածքը վերածուել էր իրանական ցեղերի կայուն եւ մեծ յենակետերից մէկին: Մենք նման մի վիճակի չենք հանդիպում Հայաստանում, Իբերիայում (Վրաստան) եւ Կովկասեան Ալքանիայում: Այդ երկրներում իրանական դասանանքից հրաժարուելը եւ ինքնագլուխ լինելու տրամադրութիւնը բացայայտ էին: Աղուանքում քրիստոնէութիւնն էր տարածուած, մինչ Ազարբայջանը Ջրադաշտի դասանանքի օրրանն էր ու

սրբազան վայրերից էր համարուած: Պրոֆ. Բարտողը համոզուած է, որ Ազարբայջանի եւ Կովկասեան Ալթանիոյ ժողովուրդների միջեւ թէ ցեղական, թէ տոհմական եւ թէ կրօնական հակառակութիւններ գոյութիւն են ունեցել եւ նշում է, որ այդ տարածայնութիւնները մինչեւ անգամ մահմեդականութեան շրջանում էլ չեն վերացել: Շարունակելով իր խօսքը, նա անդադառնում է Ազարբայջանի ժողովրդի եւ աղուանների կրօնների զանազանութեան հարցին եւ այսպէս է գրում.

Ազարբայջանի ժողովրդի կրօնը տարբեր էր աղուանների կրօնից: Ազարբայջանցիք գրադաշտական էին, իսկ Աղուանքում, սահմանամերձ այլ երկրների նման, քրիստոնէութիւնը մեծ տարածում էր ստացել: Աղուանքի իշխաններն էլ քրիստոնեայ էին⁵⁴:

Պրոֆ. Լուկոնինը, Սասանեան արքայից արքայ Շապուհ I-ի արշաւանքի շուրջ խօսելիս, ակնարկելով եղած վիմագրութիւններին, այսպէս է գրում.

«Ջրադաշտական մոզպետները արքայից արքայի զօրքերի հետ գնացին մինչեւ Անտիոք, Ֆարս, Կեսարիա — դէպի հիւսիս մինչեւ Յունաստան —, Հայաստան, Իբերիա ... Բաղասական երկիրը եւ Աղուանքի Դերբենդը, եւ իրենց դաւանանքը ուժով տարածեցին այդ երկրներում⁵⁵»:

Իսկ ինչ վերաբերում է Կովկասեան Ալթանիոյ գրադաշտական չլինելուն, Սասանեանների շրջանից մի վաւերագիր է մնացել, որը միաժամանակ փաստում է, որ Աղուանքը Իրանի հիմնական տարածքներից չէր, եւ որ մի շարք այլ երկրների նման «Ան-էրան» էր համարուած: Մինչ Ազարբայջանը ուղղակի Իրանի մէկ մասն էր կազմում: Մոզպետ Կարտիրի արձանագրութեան մէջ, որ Սասանեան շրջանի սկզբին է պատկանում, այս խնդիրը շատ պարզ կերպով յիշատակուած է: Յիշեալ արձանագրութեան մէջ Կարտիրը յիշատակում է «էրանում» եւ «Ան-էրան»ում հուրը վառելու մասին եւ այսպէս է գրում.

«Իմ ջանքերի եւ չարչարանքների շնորհիւ, երկրի մէկ ծայրից միւսը. ... Միշանում, Աթուրփաթգանում (Ազարբայջան), Սպահանում (Իսֆահան), Ռէյում, Քերմանում, Սակաստանում (Սիստան), եւ Գորգանից մինչեւ Փէշաւար, շատ կրակներ եւ ատրուշաններ սկսեցին փայլատակել. նաեւ Իրանից դուրս (Ան-էրան) չափազանց շատ էին կրակներն ու ատրուշանները, այնտեղ, ուր արքայից արքայ Շապուհի ձիերն ու մարդիկ առաջացան մինչեւ Անտիոք, Սուրիա երկիրն ու քաղաքը, Սուրիայի ոստաններում, Թրակիայում, Կիլիկիայ երկրում ու քաղաքում, Կեսարիայում, Կապադովկիա երկրում եւ քաղաքում, եւ վերը (հիւսիսում) մինչեւ Յունաստան, Հայաստանի, Վրաստանի, եւ Բաղասական երկրի հողային տարածքները, ու յետոյ մինչեւ Աղուանքի դարպասը, այնտեղ, որ Շապուհ արքայից արքան իր ձիերով ու

իր մարդկանցով ... հրդեհեց ու ի սպառ աւերեց: Այդ վայրերում, արքայից արքայի հրամանով — այն ատրուշանները, որ գտնուում էին այդ մասերում — ես կարգի բերեցի»⁵⁶: Քրմապետ Կարտիրի արձանագրութիւնից պարզ երեւում է, որ Ազարբայջանը Իրանի մի մասն էր, իսկ Կովկասեան Ալբանիան Իրանից դուրս գտնուող (Ան-էրան) երկրամասերից էր համարւում: Պրոֆ. Լուկոնինը, վկայակոչելով Արտաշիր Բաբականի թագաւորութեան օրերից մնացած արձանագրութիւնները, գրում է.

«Հայաստանը, Վրաստան եւ Ադիաբենէ ոստանները արեւմուտքում, մինչեւ Արտաշիրի մահուան օրերը դեռեւս Իրանշահի մաս չէին համարւում: Ճիշտ է, որ երկրի արեւելքում, լայնատարած նահանգներում, եւ դրանց շարքին Աբարշահրում, Մարում, Սակաստանում եւ Քերմանում պաշտօնական կերպով ճանաչել էին արքայից արքային, սակայն տեղական թագաւորների գերդաստանները շարունակում էին իշխել այդ երկրների վրայ: Թում է, թէ կենտրոնական պետութիւնը Սուրենեանների, Կարէնեանների, Վարազեանների իշխանութեան տակ գտնուող երկրներում շատ էլ միջատութիւն չունէր: Միմիայն Խուզիստանը եւ Ադարբայջանը արքայից արքայի դաստակերտն էին — Դասթերթ նշանակում է արքայական հողեր եւ կալուածներ, Ծ. Հ. —»⁵⁷:

Կովկասեան Ալբանիայում իշխանները նոյն ինքը քրիստոնեայ եկեղեցու եպիսկոպոսներից էին: Մինչդեռ արքայական կրակը կամ հռչակաւոր «Ազար Գուշասպ» ատրուշանը գտնուում էր Ազարբայջանում եւ այդ երկրամասը վերածում էր Իրանի սրբազան վայրերից մէկին: Իրանի ոչ մէկ ատրուշանը «Ազար Գուշասպ»ի փառքն ու մեծութիւնը չունէր, որովհետեւ Ազար Գուշասպը արքաների հուրն էր, եւ Իրանի արքայից արքաները թագադրութիւնից յետոյ, եւ յաճախ ուղքով, գալիս էին այդ ատրուշանը ուխտագնացութեան: Այս կէտը, ինքն ըստ ինքեան, հաստատում է այն, որ Ազարբայջանը Իրանի ազնուագարմ եւ սրբազան տարածքներից էր: Զադ Սեփարմ-ի 11րդ գլխի 9րդ հատուածում Ազար Գուշասպի վայրը յիշուած է «Աթրուփաթ-գան»ում⁵⁸:

Բազմաթիւ իսլամական հեղինակներ եւ պատմագիրներ եւս մեզ տեղեկացնում են, որ Ազար Գուշասպի ատրուշանը գտնուում էր Ազարբայջանում, շեշտւում էր նաեւ նրա կարեւորութիւնը: Թաբարին խօսել է Բահրամ Գուրի Ազարբայջանի ատրուշանում կատարած երկրպագութիւնից⁵⁹: Իսկ Իբնի Ֆակիհը Ազար Գուշասպ ատրուշանի մասին այսպէս է գրել.

«Ազարբայջանում են Զանգե (Գանձակ), Զաբերւան, Ուրմիա (Զրադաշտի քաղաքը) եւ Շիզ քաղաքները: Այնտեղ էր Ազար Գուշասպ ատրուշանը, որը զրադաշտականների մօտ շատ յարգուած էր»⁶⁰:

Պրոֆ. Փուրղատուղը Ազար Գուշասպ ատրուշանի դիրքը աւելի բարձր է դասում, քան երկու այլ հռչակատր ատրուշաններ՝ Ազար Ֆարանբազը Ֆարսում եւ Ազար Բարզին Միհրը Խորասանում, եւ այս մասին գրում է.

«Ազար Գուշասպը երկնային երեք կայծերից մէկն է, որ երկրայիններին նպաստելու համար իջել է այս երկրային աշխարհը եւ տեղ գտել Ազարբայջանում... Սասանեանների շրջանում Ազար Ֆարուբա ատրուշանը Քարեանում (Ֆարս) եւ Ազար Բարզին Միհր ատրուշանը Ռիւանդում (Խորասան) համեմատութեամբ Ազարբայջանի Ազար Գուշասպին, թէեւ շատ հռչակատր էին եւ ուխտագնացութեան վայր էին համարում, սակայն, ըստ երեւոյթին, Ազար Գուշասպի փառքն ու շքեղութիւնը չունէին, որովհետեւ Ազար Գուշասպը արքայի եւ զօրքի հուրն էր, Ազար Ֆարուբան կամ Ազար Ֆարուբազը կրօնական առաջնորդներին եւ Ազար Բարզին Միհրը հողագործներին էին⁶¹:

Ընթերցողների ուշադրութեան յանձնուած բոլոր նիւթերից կարելի է դիւրութեամբ եզրակացնել հետեւեալ երեք կէտերը: Առաջինը այն, որ Ազարբայջանը միշտ եղել է Իրանի հողային տարածքի մի մասը: Երկրորդը այն, որ Ազարբայջանը Կովկասեան Ալբանիայից անջատ է եղել: Երրորդն էլ այն, որ Ազարբայջանի ժողովուրդը իրանական ցեղին ու տոհմին են պատկանում:

Տողերիս հեղինակը անհրաժեշտ է համարում յիշել այն խնդիրը, որ արիացիները թէ Ազարբայջանում եւ թէ իրենց ազդեցութեան տակ գտնուող այլ երկրամասերում խառնուեցին տեղացի եւ բնիկ ժողովուրդների հետ եւ քիչ-քիչ ոչ-իրանցի տարրերին՝ ձուլեցին իրանցի տարրերի մէջ: Ոչ-իրանցի տարրերի փոխակերպութիւնը իրանական տարրերի մէջ ոչ մի կերպ չի նշանակում, թէ իրանական ցեղն ու տոհմը անաղարտ է: Աշխարհում շատ քիչ ցեղեր կարելի է գտնել, որ գերծ մնացած լինեն այլ ցեղերի հետ խառնուելուց եւ նրանց հետ միաձուլուելուց: Իրանի այլ շրջանի ժողովուրդներն էլ այս խառնումից հեռու չեն մնացել: Այստեղ բուն խնդիրը այդ միաձուլման եւութիւնը չէ, այլ ցեղային մէկ տարրի մի այլ ցեղային տարրի վրայ գերակայելն է: Ա. Քասրապին իր հռչակատր աշխատութեան մէջ, որ կոչւում է «Ազարին կամ Ազարբայջանի հին լեզուն», անդրադառնում է այս խնդրին եւ այսպէս է գրում.

«Նախքան Իյր-երը (արիացիները, ծ. հ.), Ազարբայջանում ապրում էին այլ բնիկ ժողովուրդներ, եւ երբ Իյր-երը (արիացիները) այնտեղ հասան եւ յաղթեցին բնիկներին, երկու ցեղերը իրար խառնուեցին: Սակայն այս երեւոյթը ամէն տեղ է եղել, եւ մենք նպատակ չունենք ասելու, թէ Ազարբայջանի ժողովուրդը կամ Իրանի ժողովուրդը միմիայն Իր-երի տոհմից են սերում, եւ որ նրանք ուրիշների հետ ոչ մի ձեւով չեն խառնուել⁶²:

Շարունակելով իր խօսքը, նա գրում է.

«Երբ հասնենք Աքեմենեանների, ինչպես նաեւ Ալեքսանդրի, Սելեւկեանների, Արշակունիների եւ Սասանեանների ժամանակներին եւ աչքի անցկացնենք նրանց մէկ առ մէկ, կտեսնենք, որ դրանցից ոչ մէկի օրօք Ազարբայջանում որեւէ պատահար տեղի չի ունեցել, որը կարող էր յանգել այնտեղի ժողովրդի այլափոխութեան»⁶³.

Այսպիսով, մեր նպատակն է ասել, որ իրանական տարրը գերակայեց ոչ իրանցի տարրերի վրայ: Ազարբայջանի ժողովրդի լեզուն, ինչպես նաեւ այդ երկրի քաղաքների, գիւղերի, լեռների եւ գետերի անունները ինքն ըստ ինքեան փաստում են, որ Ազարբայջանում իրանական տարրը յաղթել եւ գերակայել է ոչ-իրանցի տարրերի վրայ:

2 - Ազարբայջանի ժողովրդի լեզուն

Տողերիս հեղինակը մասնագիտութեամբ լեզուաբան չէ, ուստի չպիտի փորձի հարցը տեսական առումով քննել, պիտի փորձենք, սակայն, Ազարբայջանի ժողովրդի լեզուն միմիայն պատմական տեսակետից ռառամասիրութեան ենթարկել, կանգ առնելով յատկապէս արիացիների լեզուի այլափոխութեան հարցի վրայ:

Եթէ ընդունենք, որ արիացիները գաղթել են դէպի Կենտրոնական Ասիա եւ դէպի Իրանի լեռները, որից յետոյ անշուշտ այդ ցեղի եւ բնիկ ցեղերի միախառնում է կատարուել, հապա առնուազն պատճառ է եղել, որ պարտուած տարրի որոշ բառեր մուտք գործեն գերակայող տարրի լեզուի մէջ, եւ ընդիակառակը: Արաբների՝ Իրան ներխուժելուց յետոյ, հակառակ շատ սաստիկ մշակութային ճնշման, որ գործ էր դրում յաղթող ցեղի կողմից, պարսկական բառերը գտան իրենց ճամփան մինչեւ Արաբական թերակղզին, եւ այսօր պարսկերէն լեզուին պատկանող մեծաթիւ բառեր կան արաբերէնի մէջ: Իրանցիներն էլ մեծ թուով արաբական բառեր ընդունեցին:

Թիւրքերի՝ Իրան գրոհելուց յետոյ եւս նոյն երեւոյթը տեղի ունեցաւ: Իրանցիք թիւրքերից շատ բառեր վերցրեցին, թիւրքերն էլ պարսկերէնից շատ բառեր մտցրեցին իրենց լեզուի մէջ: Եթէ մի ականարկ նետեք արաբերէն, պարսկերէն եւ թիւրքերէն բառարանների վրայ, կպարզուի այս տեսակետի ճշտութիւնը:

Ճանազան ճանապարհներ կան, որպէսզի մենք հասկանանք, թէ այսինչ ցեղը, որի լեզուն փոփոխութեան է ենթարկուել, անցեալ շրջաններում ինչ լեզուով է խօսել: Յիշեալ միջոցներից մէկը գետերի, լեռների, ծովերի,

լճերի, գիւղերի եւ քաղաքների անուանների ճանաչումն ու ուսումնասիրութիւնն է, որովհետեւ իւրաքանչիւր երկրի ժողովուրդը այդ անուանները ստեղծում է իր լեզուով: Մի այլ միջոց էլ կայ, որը տուեալ ժողովրդի բարբառի ուսումնասիրութիւնն է, ժողովուրդ, որի զբաղեցրած տարածքները կամ չոր ու ցամաք են եղել, կամ բնակութեան անյարմար եւ կամ էլ, ժայռերի ու լեռների սրտի մէջ տեղաւորուած լինելով, օտարների ներխուժումից եւ բնակութիւն հաստատելու վտանգից զերծ են մնացել: Երրորդ միջոցն էլ պատմական արձանագրութիւնների ուսումնասիրութիւնն է, որ կարող է խոշոր ուղեցոյց լինել այս գործում:

Առաջին պարագայի կապակցութեամբ, Ա. Քասրաւին Ազարբայջանի գետերի, լեռների եւ աւանների անուանները բաժանել է երեք խմբի: Առաջին խումբը այն անուաններն են, որ պարզորոշ իմաստ չունեն: Երկրորդ խումբը այն անուաններն են, որոնց իմաստը հնարաւոր է եղել գտնել: Իսկ երրորդ խումբը այն անուաններն են, որոնց իմաստը պարզ է ու յայտնի⁶⁴: Նա, ի միջի այլոց, արժարժում է մի շատ կարեւոր հարց, եւ այդ պարսկերէն եւ թիւրքերէն համանման անուանների գոյութիւնն է: Նա համոզուած է, որ այդ անուանները պարսկերէնից են վերածուել թիւրքերէնի. մենք դրան յետոյ կանդրադառնանք:

Առաջին խմբի մասին, այն անուանների, որոնց իմաստը չի գտնուել, տողերիս հեղինակը կարծում է, որ յիշեալ անուանները պատկանում են շատ հին ժամանակների եւ առնչում են Ազարբայջանի բնիկ լեզուին, արիացիների մուտք գործելուց առաջ: Պէտք է հաշուի առնել նաեւ, որ չպարզաբանուած անուանների մէջ կան նաեւ այնպիսիք, որոնք պատմական ոչ մի հնութիւն չեն ներկայացնում: Ա. Քասրաւին Թաւրիզ, Խոյ, Սալմաստ եւ մի շարք այլ անուաններ համարում է այն խմբից, որի անուանները որեւէ իմաստ չունեն⁶⁵:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ խմբին, քանի որ խնդիրը վերաբերում է լեզուաբանական ուսումնասիրութեանց, ապա տողերիս գրողը այդ առնչութեամբ անելիք չունի եւ, բնականաբար, այդ անուանների շուրջ չպիտի խօսենք:

Երրորդ խումբը բաղկացած է այն անուաններից, որոնք պարզ իմաստ ունեն, եւ հէնց այս կէտը հաստատում է, թէ նախքան թիւրքերէն լեզուի Ազարբայջան թափանցելը, տեղի ժողովուրդը ինչ լեզուով էր խօսում: Ներքեւում յիշուած բոլոր անուանները պարսկերէն են, եւ ընթերցողները պարզ կերպով կարող են անդրադառնալ նրանց պարսկերէն լինելուն: Այդ անուանները հետեւեալներն են. Գարմարուդ, Սարդրուդ, Լահրուդ, Աբհարրուդ, Իջրուդ, Գարմրուդ, Թանգէպ, Դոաբ, Աբգարմ, Միանդոաբ, Արասբարան, Փուլդաշտ, Շահաբադ, Դասթջերդ (Դաստակերդ), Դարեդիզ, Սիահէշ-

մէ, Շաբեսթար, Դինար, Թազէքանդ, Բահարիստան, Գիլանդեհ, Քարւան, Չեհրգան, Դիզաջ, Դիզէ, Գերդաբադ, Ռաշգան, Մահաբադ (Մահ աբադ), Մադ աբադ), Բոստանաբադ, Իրանշահ, Խոշմակամ, Բաբասորխէ, Կալէսորխէ, Հաշթադջոֆթ, Քաջուր, Խորխորէ, Բորէշ, Անգուրան, Մահնշան, Շերլանդեհ, Բահրեման, Շիրին, Ջարրինբադ, Նիմանւար, Խորրամդարէ, Միանէ, Խոդաաֆարին, Բիլէսաւար, Արդաբիլ, Դեհխարկան (Դեհխարգան, Դեհխորգան), Սոհրէվարդ, Ջադէ, Խոշէդարրէ, Ջանջիրան, Դինէւար, Լահիջան, Մէյմանդ, Բանեսթան, Դիլմական (Դիլմագան), Գարմադուզ, Գիլանդուզ, Ջանջան, Մաեան (Մադան), Մահան), Հաշթեսար (Հաշթադսար), Չիչասթ լիճ (Կապուտան, Ուրմիա), Աշգ կղզի, Արզու կղզի, եւ շատ ուրիշներ:

Ինչ վերաբերում է պարսկերէն եւ թիւրքերէն համանման անուններին, Քասրաւին այն կարծիքին է, որ Կըզըլօզան գետի անունը նախապէս եղել է Ջարրինրուդ, եւ Քարարուդ կամ Կարարուդը անցեալում կոչուել է Քալանրուդ, եւ այլ այսպիսիք⁶⁶:

Իսկ թրքական անուններ Իշգասու, Եալկուզադաջ, Իստիբուլադ, Սոգուդլու, Գիրդաքանլու, Կուզլու եւ Կըլջա-ի մասին Քասրաւին այն կարծիքին է, թէ դրանց նախկին հնադարեան անունները հերթականօրէն եղել են Աբբարիք, Եքէդար, Գարմխանի, Բիդաք, Գիրդաքանաք, Ջովզդան եւ Սորխէ⁶⁷:

Այս կապակցութեամբ նա գրում է. «Երբ թիւրքերը բնակութիւն հաստատեցին գիւղերում, եթէ մի աւանի անունը պարզ իմաստ ունէր, թարգմանեցին թիւրքերէնի (ինչպէս նրանցից առաջ այդպէս էին վարուել նաեւ արաբները): Այդ է պատճառը, որ այսօր Ազարբայջանում ունենք մի շարք աւանների անուններ, որոնց նոյնիմաստ պարսկերէն անունները կան նոյն տեղում եւ կամ այլ վայրերում, ինչպէս՝ Իշգասու, Եալկուզադաջ, Իստիբուլադ, Սաքդի (Սաքադլու), Գիրդաքանլու, Կուզլու եւ Կըլջա եւ նման անուններ, որոնց դիմաց ունենք Աբբարիք, Եքէդար, Գարմխանի, Բիդաք, Գիրդաքանաք, Ջովզդան, Սորխէ անունները⁶⁸:

Տողերիս հեղինակը անհրաժեշտ է համարում յիշեցնել այն խնդիրը, որ ներխուժողների եւ կամ գաղթականների կողմից անուշադրութեան մատնուած կամ նրանց համար անձեռնմխելի եղած վայրերում գոյութիւն ունեն հիմաւորց լեզուի մնացորդները. այսպէս՝ ազարի լեզուից եւ տեղական բարբառներից օրինակներ գտնում ենք Հարզանդում, Գալինկիեում, Ջոնուզում, Հանանուում եւ Խալխալում, որոնք, ըստ Դր. Մոհամմադ Ջաւադ Մաշքուրի, «շարունակում են իրենց նուազ գոյութիւնը»⁶⁹:

Ոմանք Ազարբայջանի ժողովրդի ներկայ լեզուն, որ թիւրքերէն է, սխալմամբ անուանում են «Ազարի թիւրքերէն»: Ազարի լեզուն իրանական լեզուներից է եւ ոչ մի առնչութիւն չունի թիւրքերէն լեզուի հետ⁷⁰: Սակայն

թիւրքերը կամ, ասելի ճիշտ կլինի ասել, թրքալեզու խառն ցեղերը, որոնք ապրում էին Միջին Ասիոյ շրջանում եւ որոնք հաւանաբար մի ընդհանուր բարբառ էլ չունէին, երբ սկսեցին քօչել ու գաղթեցին դէպի զանազան երկրամասեր, նրանց լեզուն միախառնուեց տեղական լեզուների հետ: Կիր-գիզերէնը, ուզբեկերէնը, թիւրքմէներէնը, ազարբայջաներէնը, արաներէնը եւ Փոքր Ասիոյ (Ներկայիս Թիւրքիա) ռումերէնը, բացայայտ օրինակներն են թիւրքերէնի եւ տեղական լեզուների միախառնումի, եւ, ինչպէս գիտենք, այդ լեզուները շատ բազմազան են եւ շատ տեսակներ ունեն: Լուրջ կերպով ենթադրում է, որ գոյութիւն ունեցող թիւրքերէն բարբառների մէջ եղած զանազանութիւնը առաջին հերթին կախում ունի թիւրքերէն լեզուն ընդունող տեղական բարբառների մէջ գոյութիւն ունեցող տարբերութիւններից, եւ երկրորդ հերթին թիւրքերի, կամ ասելի ճիշտ Սիրդարիայից այն կողմի եւ Միջին Ասիոյ թրքալեզուների տիրապետութեան տակ գտնուող երկրամասերում տարածում գտած թրքերէն բարբառների անմիատեսակութիւնից: Մենք նոյնանման մի դրութիւն նկատում ենք նաեւ Իրանի ներսում: Ոչ միայն տարբերութիւններ կան Ղազինի, Համադանի, Սաւէի շրջակայքի, Ղամի, Թեհրանի, Քեւիրի եզրի եւ Շիրազի թիւրքական բարբառների եւ Ազարբայջանի թիւրքերէն բարբառների միջեւ, այլ նաեւ Ազարբայջանի զանազան շրջանների թիւրքերէն բարբառների մէջ էլ տարբերութիւններ կան: Միաժամանակ պէտք չէ մոռանալ, որ թրքալեզու ցեղերը, ի շարս դրանց, ղոզերը, կիչակները եւ այլն, մի ընդհանուր բարբառ չունէին: Իսկ եթէ «Ազարի թիւրքերէն» ասելով ուզում են թիւրքերէնի եւ ազարի լեզուների միախառնումից առաջացած լեզուին ակնարկել, այդ պարագային Ազարբայջանի շրջակայքի, Համադանի, Ղազինի, Սաւէի, Ջարանդի, Թեհրանի եւ Քեւիրի եզրի թրքական բարբառները պիտի անջատել «Ազարի թիւրքերէն»ից:

Քանի որ մեր նպատակը Ազարբայջանի հինաւորց լեզուի ճանաչումն ու յայտնաբերումն է, ուստի բաւարարուենք այս համառօտ ակնարկով:

Ազարբայջանի ժողովրդի հին լեզուի մասին կան տարբեր տեսակետներ: Ոմանք կարծում են, որ Աւեստան ստեղծուել է Ազարբայջանում եւ ուստի Աւեստայի լեզուն համարում են Ազարբայջանի ժողովրդի հինաւորց լեզուն: Սակայն այս խնդրի շուրջ տարակարծութիւններ կան ուսումնասիրողների միջեւ: Մեծ թուով հետազօտողներ Աւեստան համարում են Իրանի հիւսիս-արեւելքի եւ արեւելքի տարածքում ստեղծուած: Տողերիս հեղինակի կարծիքով, այս տեսակետը ասելի մօտ է իրականութեան: Եթէ ընդունենք, որ Աւեստայի լեզուն արեւելքին է պատկանում, այդ պարագային Իրանի արեւմտեան շրջանի լեզուի մասին դժուարութիւններ կունենանք: Որովհետեւ մենք Իրանում հանդիպում ենք երկու արիական բարբառների, որոնք

յետագայում, զարգացում ստանալուց յետոյ, ստացան առանձին անուններ, եւ որոնք պատմագիրների մի շարք գրութիւններում յիշատակուած են որպէս Փարսի Դարտ եւ Արշակունեաց պահլաւերէն լեզուներ: Իսլամական շրջանի որոշ հեղինակներ Ազարբայջանի ժողովրդի լեզուն համարել են պահլաւերէն եւ երբեմն կոչել են «Ֆահլաի մաղրեբի», իմա արեւմտեան պահլաւերէն:

Իբն-իլ-Նադիմը իր «Ալֆեհրեսթ» գրքի մէջ Իրանի ժողովրդի լեզուն բաժանել է հինգ խմբի եւ իր գրածի մէջ պահլաւերէնը, դարի լեզուն, պարսկերէնը, խովզին (Խուզիստանի ժողովրդի լեզուն) եւ ասորական լեզուն առանձին է յիշել: Հիմնուելով Ռուզբեհի (Աբդուլլահ բին-Մոկաֆ-ֆա) ասածի վրայ, նա դարի լեզուն համարում է արքունիքի եւ Խորասանի ու արեւելքի, Բաքթրիա (Բալխ) ի ժողովրդի լեզուն, պարսկերէնը՝ մոգպետների, իմաստունների եւ Ֆարս երկրի ժողովրդի լեզուն, խովզին՝ արքաների եւ աւագանի խաւի մեկուսի խրախճանքի լեզուն, ասորերէնը՝ (սորեանի) Իրաքի ժողովրդի լեզուն, եւ պահլաւերէնը՝ Իսֆահանի, Ռէյի, Համադանի, Մահի (Մադ), Նահաւանդի եւ Ազարբայջանի լեզուն, որը իրականութեան մէջ Մեծ Մեդիա եւ Փոքր Մեդիա շրջանների ժողովրդի լեզուն է: Այսու տալիս ենք Իբն-իլ-Նադիմի գրածի պարսկերէն թարգմանութիւնը եւ սրա խիստ կարեւորութեան պատճառով արաբերէն բնագիրն էլ ներկայացնում ենք որպէս ծանօթագրութիւն.

«Աբդուլլահ բին Մոկաֆֆան ասաց. Իրանական լեզուները հետեւեալներն են. պահլաւերէն, դարի, խովզի, ֆարսի եւ սորեանի (ասորերէն): Պահլաւերէնը վերագրում են Փահլէ-ին, որը իր հերթին ներառում է հինգ շրջաններ՝ Իսֆահան, Ռէյ, Համադան, Մահնահաւանդ եւ Ազարբայջան. Դարին Տիգրոնի քաղաքների լեզուն է եւ թագաւորների արքունիքում այդ լեզուով են խօսում: Դարին նոյնպէս առնչում է Դարբար (արքունիք) բառին: Դարին աւելի շատ Խորասանի, Բաքթրիայի եւ արեւելեան շրջանների ժողովրդի լեզուն է: Պարսկերէնը (ֆարսի) մոգպետների, իմաստունների եւ նման մարդկանց լեզուն է. պարսկերէնը ֆարսի ժողովրդի լեզուն է: Խովզին մի լեզու է, որով արքաներն ու աւագանին առանձնութեան մէջ եւ խրախճանքի ու խնճոյքի եւ նման արարքների ժամանակ այդ լեզուով են խօսում: Իսկ սորեանին (ասորերէն) Իրաքի ժողովրդի լեզուն է»⁷¹:

Սորեաներէն լեզուն, խովզի բարբառը եւ մոգպետների, գիտունների ու նման մարդկանց յատուկ խօսուածքները տողերիս հեղինակի ուշադրութեան առարկան չեն: Այսպիսով, ընդհանուր հինգ լեզուներից, որոնք Իբն-ի Նադիմը Իբն-ի Մոկաֆֆա-ի անունից յիշատակել է, միայն երկու լեզուներն են մնում, որոնցից մէկը դարի լեզուն կամ Իրանի արեւելքի եւ Խորասանի ժողովրդի լեզուն է, իսկ միւսը պահլաւերէնն է, որը Իսֆահանի, Ռէյի,

Համադանի, Նահաանդի եւ Ազարբայջանի լեզուն է, որով իրականութեան մէջ խօսում էին Մեծ Մեդիա եւ Փոքր Մեդիա երկրներում:

Եթէ ընդունենք պրոֆ. Գրանտովսկու այն տեսակէտը, ըստ որի արիացիները մ.թ.ա. 2րդ հազարամեակի երկրորդ կէտում հաւանաբար Կասպից ծովի երկու կողմերից ճանապարհ են ելել դէպի ներկայի Իրանի հողային տարածքը եւ գրեթէ միաժամանակ Իրանում բնակութիւն են հաստատել⁷², այդ դէպքում Իրանի արեւելքի եւ արեւմուտքի զոյգ լեզուների խնդիրը որոշ չափով կպարզաբանուի:

Ինչպէս երեւում է, Իրանի արեւելեան եւ արեւմտեան շրջանների բնիկ ցեղերը, Նախքան արիացիների գաղթը, տարբեր լեզուներով էին խօսում: Հաւանական է, որ Կասպից ծովի երկու կողմերից դէպի Իրան քօչող արիացիները ընդհանուր մի բարբառի տէր չէին: Այս արիացիները խառնուեցին տեղի բնիկ ժողովուրդների հետ, ու թէեւ իրանական տարրը գերակայեց ոչ իրանական տարրի վրայ, այդուհանդերձ ի վիճակի չէր լրիւ կերպով ձեռքազատուել տեղական լեզուների ազդեցութիւնից: Այս իսկ պատճառով, հաւանական է, որ արիական լեզուի միախառնումը Իրանի արեւելքում բնակուողների լեզուի հետ արեւելեան բարբառների ստեղծման պատճառ է եղել, եւ արիացիների լեզուի միախառնումը Իրանի արեւմտեան եւ կենտրոնական շրջանների բնակիչների լեզուի հետ պատճառ է եղել, որ առաջանան եւ ձեւ ստանան արեւմտեան բարբառները: Անշուշտ տողերիս հեղինակի ներկայ տեսակէտը դեռեւս ենթադրութեան եւ կարծիքի շրջագծից չի անցել:

Մի այլ կէտ, որի յիշատակումը անհրաժեշտ է թւում, լեզուի տարաբաշխումն է ըստ Արշակունեաց եւ Սասանեան թագաւորական գերդաստանների հետ ունեցած կապակցութեան, մի բան, որ բանականութեան համար անընդունելի է: Որովհետեւ լեզուն պատկանում է մարդկանց եւ հասարակութեան եւ ոչ թէ արքաներին ու իշխաններին: Գրութեան վերաբերեալ գուցէ կարելի լինի մի ինչ-որ չափով նման մի տեսակէտ ընդունելի համարել, իսկ լեզուի կապակցութեամբ, որով խօսում է ժողովուրդը, նման մի տարաբաժանում անընդունելի է:

Նիւթից չշեղուենք. ամէն պարագային, ըստ հեղինակների գրածների, Ազարբայջանի կամ «Փոքր Մեդիա»-ի լեզուն Իրանի արեւմտեան շրջանների եւ կենտրոնական Իրանի, այլ խօսքով «Մեծ Մեդիա»-ի բնակիչները լեզուի նման, պահլաւերէնն է եղել: Իսլամի յայտնութեան առաջին դարաշրջանի հեղինակները Ազարբայջանի ժողովրդի լեզուն երբեմն անուանել են «Ազարի պահլաւերէն» եւ երբեմն էլ «Ազարի», եւ համոզուած են եղել, որ յիշեալ լեզուն Իրանի արեւելեան շրջանների լեզուի հետ զանազանու-

թիւներ ե ունեցել: Սակայն այս տարբերութիւնները այնքան կարեւոր չեն եղել, որ արգելք լինեն միմեանց միտքը ըմբռնելուն: Այս տարբերութիւնների գոյութիւնը կարելի է ըմբռնել Իրանի մեծ բանաստեղծ եւ մտաւորական Նասիր Խոսրով Ալաի Կոբադիանիի, որ անձամբ Բաքորիայի Կոբադեան ժողովրդից էր, «Ճանապարհորդական տպաւորութիւններ» գրքից: Նա յիշեալ գրքում այսպէս է գրում.

«Չորս հարիւր երեսունութ թուի Սաֆար ամսին (1046 թ. օգ. 7 - սեպ. 9) հասայ Թաւրիզ, եւ այդ հին Շահրիւար ամսի հինգն էր... Թաւրիզում Կաթրան անունով մի բանաստեղծ կար: Նա լաւ ոտանատրներ էր գրում, սակայն պարսկերէն լեզուն լաւ չգիտէր: Եկաւ ինձ մօտ եւ իր հետ բերեց Մանջիկի եւ Դակիկի-ի ժողովածուները, եւ իմ ներկայութեան կարդաց, եւ իր համար դժուար հասկացող իմաստները ինձանից հարցրեց. ես նրան ասացի, եւ նա գրեց այդ բացատրութիւնները եւ իր բանաստեղծութիւնները կարդաց ինձ համար»⁷³:

Լրջօրէն ենթադրում է, որ Ֆարսի (պարսկերէն) լեզուն ակնարկելիս Նասիր Խոսրովը մտքում ուներ Ֆարսի դարի լեզուն, որի բառերն ու նրանց իմաստները քաջ ծանօթ էին խորասանցի բանաստեղծին, բայց նրա որոշ բառերը թաւրիզեցի բանաստեղծի աչքին թւում էին հնացած: Այլապէս, Կաթրանի երգած գողտրիկ տաղերից շատ պարզ կերպով կարելի է ըմբռնել, որ նա մեծապէս տիրապետում էր պարսկերէն լեզուին:

Հռչակաւոր գիտնական եւ անուանի իրանագէտ Մարկուարտը համոզուած է, որ «իրական պահլաւերէնը հէնց Ազարբայջանի լեզուն է»⁷⁴:

Եա'ակուբին, որ ապրել է հիջրեթի երրորդ դարում (մ.թ. 9-րդ դ.), իր «Ալբուդան» գրքի մէջ Ազարբայջանի ժողովրդի լեզուն անուանել է «Ազարի պահլաւերէն» եւ Ազարբայջանի ժողովրդին անուանել է իրանցի: Նա իր յիշեալ գրքում այսպէս է գրել.

«Ազարբայջանի քաղաքների մարդիկ եւ նրա նահանգների ժողովուրդը մի խառնուրդ է Ազար իրանցիների եւ հին յաւերժականների, «Բատ» քաղաքի տէրերը, որը Բաբակի (Խորրամի) նստավայրն էր»⁷⁵:

Այն, որ Ազարբայջանի ժողովրդի լեզուն իրանական է եղել, ոչ մի տարակուսանքի առարկայ չի կարող լինել: Անտարակոյս «Ազարի»ն իրանական մի բարբառ է համարուել: Հիջրեթի առաջին դարերի իսլամական բոլոր հեղինակները այս կետի շուրջ համաձայն են: Հիջրեթի 4րդ դարի (10րդ դար) գիտնական եւ անուանի աշխարհաշրջիկ Աբու Աբդուլլահ Բաշշարի Մուկադդասին իր «Ահսան ալ թակասիմ ֆի մա'արեֆաթ իլ ակալիմ» վերտառութիւնը ունեցող գրքի մէջ Իրանը բաժանել է ութ երկրամասի եւ Իրանի ժողովրդի լեզուի մասին այսպէս է գրել.

«Այս ութ երկրամասերի մարդկանց լեզուն պարսկերենն է (իրաներեն): Միմիայն ոմանցը դարի է, իսկ ոմանցն էլ աղաաղուած (խրթին), բայց բոլորն էլ կոչւում են պարսկերեն (փարսի)»⁷⁶։ Յետոյ, խօսելով Ագարբայջանի մասին, այսպէս է ասել. «Նրանց լեզուն լալը չէ. Հայաստանում խօսում են հայերէն, Առանում աղուաներէն. Նրանց պարսկերէնը հասկանալի է եւ որոշ բառերում մօտենում եւ նմանում է Խորասանի բարբառին»⁷⁷։ Մա'սուդին պահլաւերէն, դարի եւ ազարի բարբառները համարում է նոյն արմատից եւ նրանց բառակազմութիւնը գտնում է նոյնը: Նա բոլորին էլ դասում է պարսկական (ֆարսի) լեզուների շարքը⁷⁸։

Այս վկայութիւնները նոյնանում են Նասիր Խոսրովի խօսքերի հետ եւ հաստատում են «Ազարի պահլաւերէն»ի իրանական լեզու լինելը:

Աբու Աբդուլլահ Մոհամմադ բին Ահմադ Խորեզմին, որ հիշքերի 4րդ (10րդ) դարում էր ապրում, իր «Մաֆաթիհ-օլ-Օլում» աշխատութեան մէջ համարեա առաջադրում է Իբն-ի Մուկաֆֆա-ի խօսքը, որ Իբն-իլ-Նադիմը «Ալֆեհրեսթ» գրքի մէջ է բերել: Նա պարսկերէն լեզուն համարում է Ֆարս նահանգի ժողովրդի եւ մոզպետների լեզուն: Նա է, որ դարի լեզուն համարում էր արքունիքի լեզու, որի «բառերի մասը Արեւելքի ժողովուրդների լեզուներից եւ Բաքթրիայի մարդկանց լեզուից էր»⁷⁹: Նա նաեւ պահլաւերէն լեզուի մասին այսպիսի կարծիք է յայտնել.

«Ֆահլաւիյէ — պահլաւերէն —. իրանական լեզուներից մէկն է, որով խօսում էին թագաւորները իրենց հանդէսների ժամանակ: Այս բառը առնչւում է Փահլէ-ին, եւ Փահլէն մի անուն է, որ տրւում էր հինգ քաղաքների (երկրներ, ծ.Է.) իմն Իսֆահան, Ռէյ, Համադան, Մահնահաւանդ, Ագարբէյջան»⁸⁰:

Իսթախրին «Ալմասալէք վալ Մամալէք» գրքում Ագարբայջանի ժողովրդի լեզուն ներկայացրել է «արաբերէն եւ պարսկերէն»⁸¹:

Տողերիս հեղինակի կարծիքով, արաբական տարրը, հակառակ իր խիստ ճնշումին, չյաղթահարեց իրանական տարրին եւ նախ Խորասանում ու յետոյ բովանդակ Իրանում մերժուեց, եւ միմիայն մի շարք բառեր, երկուստեք, թափանցեցին այդ երկու լեզուների մէջ:

Խորիրդային գիտնական պրոֆ. Օրանսկին, այս խնդրի շուրջ իր մանրամասն տեսութեան մէջ, այսպէս է գրել. «Պարսկերէն գրական լեզուն,

Խորասանում եւ Տրանս-Օքսիանայում — Մաւրա-ու-Նահր — քիչ-քիչ արաբերէնին նահանջել տալուց յետոյ, աստիճանաբար Իրանի այլ շրջաններում — բառիս ամենալայն իմաստով — եւս արաբերէն լեզուին փախուստի դատապարտեց»⁸²։

Այս պարտութեան կապակցութեամբ, հարկ է մեր աչքից չհեռացնենք հետեւեալ երկու սկզբունքները։ Առաջինը այն, որ արաբները իրենց տրամադրութեան տակ ունէին մի լայնատարած երկիր, Սիրդարիայից մինչեւ Իսպանիա, ու, հակառակ արաբերէնի կրօնական բնոյթին, արաբների գաղթը դէպի Իրան այնպիսին չէր, որ կարողանար իրանական տարրի վրայ, առնուազն որոշ շրջաններում, գերակայող լինել։ Երկրորդը այն, որ իրանցիների պայքարը արաբների դէմ, մասնաւորաբար երկու ճակատներում՝ քաղաքական-զինուորական եւ գրականութեան ճանապարհով, շատ սաստիկ էր։ Պայքարի վայրերից մէկը Ազարբայջանն էր, որի ժողովուրդը, Խորասանից յետոյ, ոտքի կանգնեց՝ եւ Մա'ամունի, եւ Մո'օթասիմի օրօք, Բաբակ Խորրամիի առաջնորդութեամբ, Աբասեանների խալիֆայութեան սիւները ցնցեց։

Ազարբայջանցիներից յետոյ Թաբարիստանի ժողովուրդը եւս ըմբոստացաւ Մազիարի առաջնորդութեամբ, եւ նրանց ապստամբութեան ալիքը այնպէս սփռուեց Իրանի մէկ ծայրից միւսը, որ Մո'օթասիմը պարտաւորուեց ձեռք պարզել դէպի թիւրքերը։

Այսպիսով, արաբները չկարողացան բաւականաչափ թափանցում ապահովել եւ իրանական տարրին յաղթահարել։ Այս իսկ պատճառով, արաբերէն լեզուն չթափանցեց սովորական մարդկանց մէջ, միմիայն առեւտրականներն ու հարուստներն էին արաբերէն խօսում։ Իբնի Հաուկալը, այս առնչութեամբ, խնդիրը պարզաբանելով՝ այսպէս է գրել.

«Ազարբայջանի ժողովրդի եւ Արմինիայի մարդկանց մեծ մասի լեզուն պարսկերէն է, եւ արաբերէնն էլ տարածուած է նրանց մէջ. առեւտրականներից եւ կալուածատէրերից քչերն են, որ, պարսկերէն խօսելով մէկտեղ, արաբերէնը չըմբռնեն»⁸³։

Այստեղ երկու կետեր ուշադրութեան արժանի են. առաջինը այն, որ Ազարբայջանի մարդկանց լեզուն պարսկերէնն է եւ երկրորդն էլ այն, որ արաբերէնը ընդհանրացում չունէր գիւղերում եւ հասարակ ժողովրդի մէջ։ Հասարակութեան անդամներից սահմանափակ մի շերտ միայն ծանօթ էր արաբերէնին։

Իբնի Հաուկալը, շարունակելով իր խօսքը, ակնարկում է նաեւ Հայաստանի եւ Աղուանքի մարդկանց լեզուներին եւ նրանց լեզուները պարսկերէնից տարբեր է համարում, եւ այս առնչութեամբ այսպէս է գրում.

«... Արմինիայի որոշ ցեղեր եւ սրանց նմանները հայերէնի նմանող մի այլ լեզուով են խօսում, նոյնն է նաեւ պարագան Դաբիլ-ի, Նաշաւա (Նախջեւան) եւ այդ շրջանների մարդկանց, իսկ Բարզաւի (Պարտաւ) մարդկանց լեզուն աղուաներէնն է. յայտնի Կաբակ (Կովկաս) լեռը, որի մասին նախապէս խօսել ենք, նրանցն է, եւ նրա շրջակայքում ապրում են անհաւատներ, որոնք խօսում են զանազան լեզուներով»⁸⁴:

Եակոբ Համալին, որ հիջրեթի ճոգ եւ 7րդ դարերում (13-14 դդ.) էր ապրում, Ազարբայջանի ժողովրդի լեզուի մասին խօսելիս այսպէս է գրում.

«Նրանք մի լեզու ունեն, որը Ազարի է կոչւում, եւ որ իրենցից բացի ուրիշ մէկի համար անըմբռնելի է»⁸⁵:

Մեր ուսումնասիրութեան մէջ կարեւոր խնդիրը Ազարի լեզուի արմատն է: Չնայած Իրանում գոյութիւն ունեն բազմաթիւ բարբառներ, որոնք այլ բարբառով խօսողների համար անհասկանալի են թւում, սակայն նրանց բոլորի արմատը նոյնն է՝ իրանական է: Որպէս օրինակ ասենք, որ Գիլանում Թալիշի բարբառը Գիլաքի բարբառով խօսողի համար անըմբռնելի է թւում:

Համդուլլահ Մուսթոֆին, որ հիջրեթի 7րդ եւ 8րդ դարերում (13-14 դդ.) էր ապրում, Մարաղայի ժողովրդի լեզուի մասին խօսելիս այսպէս է գրում. «Նրանց լեզուն աղաւաղուած պահլաւերէնն է»⁸⁶: Աղաւաղուած ասելով պիտի հասկանալ փոփոխութեան ենթարկուած:

Սրանով պարզւում է, որ մի շարք հեղինակների համար Ազարբայջանի ժողովրդի լեզուն մինչեւ հիջրեթի 8րդ դարը (մ.թ. 14րդ դդ.) պահլաւերէն էր կոչւում:

Համդուլլահ Մուսթոֆին Գիլանի ժողովրդի լեզուի մասին եւ պահլաւերէնի հետ նրա ունեցած մերձաւորութեան մասին էլ ակնարկ է արել: Նկարագրելով Թալիշի ժողովրդին, նա այսպէս է ասել.

«Մարդիկ սպիտակամորթ են եւ Իմամ Շաֆէի-ի դաւանանքի հետեւորդ. նրանց լեզուն պահլաւերէնն է, որ գիլաներէնին է կապուած»⁸⁷:

Տողերիս հեղինակը այն տեսակէտից է Համիդուլլահ Մուսթոֆու այս գրութեան մէջբերումը անհրաժեշտ համարում, որ Ազարի բարբառի եւ Գիլաքի բարբառի միջեւ կարելի է նմանութիւններ գտնել: Ազարի լեզուի եւ քրդերէնի միջեւ եւս նմանութիւններ գոյութիւն ունեն: Զարմանալին այն է, որ Գիլանում Ազարբայջանի արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան եւ Արդաբիլի շրջանից կանայք էին գալիս Գիլան, որոնց Ազարբայջանի թրքական բարբառով «բաջի» էին կոչւում, որ քոյր է նշանակում: Գիլանում այդպիսի կանանց Գիլաքի բարբառով «քիւրդ բաջի» էին կոչւում, որ «քիւրդ քոյր» է նշանակում: Ռեշտում կայ մի թաղ, որը անցեալում Ազարբայջանցի թրքախօսների բնակութեան վայրն է եղել: Գիլանի մարդիկ այդ թաղը «Քիւրդ մահալլէ»

(Քրդերի թաղ) են անուանում: Ներկայումս էլ այդ անունը Ռեշտ քաղաքում պահպանուել է: Նաեւ Գիլաքի բարբառում հանդիպում ենք «Խալխալի քիւրդ», «Արդաբիլի քիւրդ» եւ նման անուանումների: Այս բոլորը Ազարբայջանի եւ Քիւրդիստանի ժողովրդի, այլ խօսքով Մարաստան երկրի ժողովուրդների մերձաւորութեան նշաններն են:

«Ազարի» լեզուի մասին խօսելը այս գրքի նիւթից դուրս է, ուստի կբաւարարուենք միայն մի քանի օրինակների յիշատակումով⁸⁸:

«Ռովզաթ-իլ Ջինան վա Ջինաթ-իլ Ջինան» գրքում, հեղինակութեամբ Հաֆիզ Հիւսէյն Քարբաւայի Թաբրիզի-ի, այսպէս է ասուած, որ հիշրեթի 832 թ. (1429 թ.) Միրզա Շահրուխը Կարա Իսուֆ Կարակոյունլու-ի որդի Միրզա Իսկանդարին պատժելու նպատակով իր զօրքը տարաւ դէպի Թաւրիզ: Թաւրիզում ուխտի գնաց Հազրաթ Փիր (հոգեւոր առաջնորդ, ծ. թ.) Հաջի Հասան Ջեթաբիին, որը այդ օրերի մեծ սուֆիներից էր, եւ նրանից զօրութիւն աղերսեց: Շահրուխի վերադարձից յետոյ Իսկանդարը Թաւրիզ վերադարձաւ եւ Փիր Հաջի Հասանի Շահրուխին հանդիպելու որպէս վրեժ, հրամայեց, որ նրա որդի Աբուբաքրին կախաղան բարձրացնեն: Դահիճները նրա հրամանը գործադրեցին եւ այդ անմեղ մարդուն կախեցին ու յետոյ դիակը ուղարկեցին նրա հօր մենաստանը (խանկահ): Երբ Փիր Հաջի Հասան Ջեթաբիի աչքը ընկաւ իր որդու անշունչ մարմնին, ասաց.

«Իսկանդար, բուդամ րա քոշթի, բուդաթ քոշադ⁸⁹»:

Որի իմաստն է. Ո՛վ Իսկանդար, որդուս սպանեցիր, որդիդ քեզ սպանի:

Ինչպէս ընթերցողը նկատեց, Փիր Հաջի Հասան Ջեթաբիի ասածը ոչ մի առնչութիւն չունի թիւրքերէն լեզուի հետ, եւ անտարակոյս նրա արտայայտութիւնը պարսկերէնի ընդհանրացած բարբառներից է:

Ազարբայջանի անուանի բանաստեղծ Հոմամ Թաբրիզին, որ հիշրեթի 7րդ եւ 8րդ դարերում էր ապրում (մ.թ. 13-14 դդ.), ունի մի շարք ոտանաւորներ, Ազարի պահլաւերէնով գրուած, որոնցից մի քանի օրինակներ պիտի բերենք ստորեւ.

«Վահար օ վիլ օ դիմ-է եար խոշ բի,

Աւի եարան մէի վիլ բի մէի օ հարան»:

Որի իմաստն է.

«Գարունն ու վարդը լաւ են սիրուիու դէմքի հետ,

Առանց սիրուիու ո՛չ վարդ կը լինի, ո՛չ էլ գարուն»⁹⁰:

Այստեղ «դիմ» բառը շատ է մեր ուշադրութիւնը գրաւում: Այս բառը դեռեւս Գիլաքի բարբառում «երես», «կերպարանք» եւ «դէմք» իմաստով պահուել է:

Հոմամը մի այլ տեղում այսպես է ասում.

«Բէ մեհրաթ համ բեշի խոշ գիանամ ազ դասթ,
Լաւանաթ լաւ օ ջեման դիլ օ գիան բասթ⁹¹»:

Որի իմաստն է.

«Քո սիրո համար հոգիս էլ ձեռքից տուի,

Շուրթերիդ խաբկանքը տարաւ իմ սիրտն ու հոգին»:

Այստեղ «գիան» բառը ուշադրութեան արժանի է: Դեռեւս քրդական բարբառի մէջ ջան բառը գիան է արտասանւում: Միւս կարելի էր կէտը «ազ» (իզաֆաթ) կապակցութիւնն է, որ թէ Ազարի եւ թէ Գիլաթի բարբառներում «ջ» կամ «ջէ» ձեւով է արտայայտւում:

Իզգիդին Ադիլ բին Իսէֆ Թաբրիզին, որ ապրում էր հիջրեթի ծրդ եւ 9-րդ դարերում (մ.թ. շուրջ 14-15 դդ.), Ազարի պահլաւերէն բարբառով գրուած ոտանաւորներն ունի, որոնցից մէկ օրինակը հետեւեալն է.

«Սահար գահան քէ դիլամ թաւէ գիրի,

Ջէ ահամ հաֆթ չարիս ալաւէ գիրի⁹²»:

Որի իմաստն է.

«Լուաբացին, երբ սիրտս բռնուած է,

Իմ այս քաշելուց եօթ երկինքներն էլ կրակ ու բոց են դառնում»:

Պարզ երեւում է, որ այս բանաստեղծութիւնների մէջ թիւրքերէնի ամենաշնչին հետքն անգամ չկայ: Երբեմն նրանց մէջ հանդիպում ենք «Ալաւէ»ի նման հաճելի բառերի, որոնք պարսկական ռամիկ արտայայտութիւնների մէջ պահուել են «այլով» ձեւի տակ, որ նշանակում է բոց ու կրակ:

Անտարակոյս, Ազարի պահլաւերէնը մինչեւ Սեֆեւիների դարաշրջանը Ազարբայջանում գոյութիւն է ունեցել, սակայն Սեֆեւիների շրջանի կեսից քիչ-քիչ գիւղերից ու քաղաքներից ջնջուել ու միայն դժուարանանցանելի վայրերում ու նահանգներում է քիչ թէ շատ պահպանուել: Այդ եւս ժամանակի հետ եւ մանաւանդ յարաբերութիւնների եւ հաղորդակցութեան կապերի զարգացումով պիտի վերանայ եւ միմիայն նրա յուշը պիտի մնայ: Այս իսկ պատճառով արժի, որ լեզուաբանները, որոնք մասնագիտացած են իրանական լեզուների մէջ եւ լւատեղեակ են տեղական բարբառներին, յարատեւ կերպով շարունակեն իրենց ուսումնասիրութիւններն ու պրպտումները այս ասպարէզում եւ այդ երկրի հինաւորց պատմութեան եւ մշակոյթի մարզում իրենցից մի մեծ ու արժէքաւոր աւանդ ու գանձարան թողնեն:

- 1 Иванов М. С., История Ирана, 1977, стр.37.
- 2 Լոյն տեղում, էջ 37:
- 3 Ն. Վ. Պիգուլեակայա, Ա. Ի. Եակոբովսկի, Ի. Պ. Պետրովչենսկի, եւ ուրիշներ, «Իրանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչեւ 18րդ դարի վերջը» պարսկ. թարգմ. Քարիմ Բեշաարզ, առաջին հատոր, Թեհրան, 1967, էջ 7:
- 4 Լոյն տեղում, էջ 8:
- 5 Տէս ծանօթ. 1, էջ 38:
- 6 Բ. Բ. Պիտրովսկի, Ուարտու, պարսկ. թարգմ. Ինայթուլլահ Ռիզա, Բոնեադէ Ֆարիանգէ Իրանի հրատարակություն, թեհրան 1969, էջ 33:
- 7 Լոյն տեղում, էջ 38:
- 8 Լոյն տեղում, էջ 54:
- 9 Լոյն տեղում, էջ 54:
- 10 Գրութիւններում Մանա անունը երբեմն գրում է Մաննա (Manna), իսկ Անտա-րանում՝ Միննի (Minni):
- 11 Ըստ ակադեմիկոս Պիտրովսկու, սեպագիր աղբիւրներում Աքշանազը — Աշկե-նազ — գրուած է Աշուզ — Աշուզա — ձեռով: Վիսկլերը բաւարար փաստերով հաստատել է, որ «Աշուզա» եւ «Իշկուզա» անունները նշանակում են «Սկիթ» (Սկիւթ Scythians, Ծ. Թ.), որը նոյն «Սակա»ն է, իմա Սակեր: Տեսնել նաեւ ծանօթ. 6, էջ 55 եւ 57:
- 12 «Սուրբ գիրք», Հին կտակարան եւ Նոր կտակարան, թարգմանուած երրայերէն, ասորերէն եւ յունարէն քննադրերից, 1975, էջ 1183:
- 13 Տէս ծանօթ. 1, էջ 35:
- 14 Տէս ծանօթ. 12, էջ 1183:
- 15 Տէս ծանօթ. 6, էջ 54:
- 16 Տէս ծանօթ. 1, էջ 42:
- 17 Լոյն տեղում, էջ 45:
- 18 Լոյն տեղում, էջ 42:
- 19 Տէս ծանօթ. 12, էջ 1296:
- 20 Լոյն տեղում, էջ 1296-97:
- 21 Լոյն տեղում, էջ 1297:
- 22 Дандамаев М. А., Иран при первых Ахеменидах. Москва, 1963, стр. 262-270:
- 23 Տէս ծանօթ. 12, էջ 772:
- 24 Լոյն տեղում, էջ 1182:
- 25 Տէս ծանօթ. 22, էջ 264-65:
- 26 Бартольд В. В., Сочинения, т. II, ч. 1, Москва, 1963, стр. 776.
- 27 Դր. Բահրամ Ֆարահաշի, «Քարնամէյէ Արդաշիր Բարաքան» պահլաւերէն քննա-րով եւ հնչիւնագրութեամբ, պարսկերէն թարգմանութիւն եւ բառարան, Թեհրանի համալ-սարանի հրատարակութիւն, 1966, էջ 51: (Ծ. Թ. Այս նոյն նախադասութիւնը այսպէս է թարգմանուած Տօթթ. Յ. Թիրեաքեանի «Արտաշիր Բարական - Կարնամակ»ի մէջ,

տպագրուած Փարիզ, 1907, էջ 15. «Յետ այնորիկ բազում զօրք Զաքուլիստանէ՝ ժողովելով Կորդուաց Մարտիկ թագաւորին դէմ պատերազմի ելաւ»:

²⁸ Նոյն տեղում, էջ 53:

²⁹ Նոյն տեղում, էջ 55:

³⁰ Նոյն տեղում, էջ 51:

³¹ «Եաշտիա» երկրորդ հատոր, զեկուցում պրոֆ. Փուրդաւորի, աշխատասիրութիւն Դր. Բահրամ Ֆարահաւշի, Թեհրանի համալսարանի հրատարակութիւն, երրորդ տպագրութիւն, Թեհրան 1977, էջ 216:

³² Թաքարի Մոհամմադ բին Զարիր, Թարիխ-է Թաքարի կամ «Թարիխ ալ Ռասուլ վալ Մուլուք», թարգմ. Աբուլղասիմ Փայանդէ, հ. II, Թեհրան, Բոնեադէ Ֆարհանգէ Իրան-ի հրատարակութիւն, էջ 622:

³³ Նոյն տեղում, էջ 621:

³⁴ Ալ-բալազարի, Ահմադ բին Եահեա, Ֆութուհ օլ Բուլթան, Իրանին վերաբերող մասը, թարգմ. Դր. Ազարթաշ, Բոնեադէ Ֆարհանգէ Իրան-ի հրատարակութիւն, Թեհրան 1967, էջ 131:

³⁵ «Քարանդ-է Քասրաի» ժողովածու Ահմադ Քասրաու 78 յօդուածների եւ զէ կոյցների, աշխատասիրեց Եահեա Զոքա, երկրորդ տպագրութիւն, Թեհրան 1977, էջ 32:

³⁶ Նոյն տեղում, էջ 321:

³⁷ Դիւեարի, Աբու Հանիֆէ Ահմադ բին Դաւուդ, Ախթար-օլ Թաալ, թարգմ. Ալ դիդ-Լեշ'աթ, Բոնեադէ Ֆարհանգէ Իրան-ի հրատարակութիւն, Թեհրան 1967, էջ 354:

³⁸ Իբնի Ֆակիհ, Աբուքաջըր Ահմադ, բին Մուհամմադ, բին Իսհակ, Համադան Ալթուլանի համառօտ թարգմանութիւն, Իրանին վերաբերող մասը, թարգմանէ ՀՄԱ՛տուդ, Բոնեադէ Ֆարհանգէ Իրան-ի հրատարակութիւն, Թեհրան 1970, էջ 93-94:

³⁹ Տէս ծանօթ. 34, էջ 120:

⁴⁰ Համզաթ բին Հասան Իսֆահանի, Արջաների եւ Մարգարէների Պատմութիւնը - Սիննի Մուլուք իլ Արզ վալ Անքիա - թարգմ. Դր. Զա'ֆարշուար, Բոնեադէ Ֆարհանգէ Իրան-ի հրատարակութիւն, Թեհրան 1967, էջ 207:

⁴¹ Նոյն տեղում, էջ 207:

⁴² Նոյն տեղում, էջ 204:

⁴³ Տէս ծանօթ. 38, էջ 201:

⁴⁴ Դեհիսողա, Ալի Աքբար, Նոդաթնամէ, տէս Մահ բառը:

⁴⁵ Դիակոնով Ա.Մ., Մարերի պատմութիւնը, պրսկ. թարգմ. Քարիմ Քէշաւարզ, Բոն-գահէ Թարջոմէ վա Նաշրէ Քէթաթ, Թեհրան 1966, էջ 107 եւ 110:

⁴⁶ История иранского государства и культуры, изд. Б. Г. Гафуров.

⁴⁷ Նոյն տեղում, էջ 287:

⁴⁸ Տէս ծանօթ. 40, էջ 37:

⁴⁹ Տէս ծանօթ. 38, էջ 127:

⁵⁰ Մասուդի, Աբուլհասան Ալի բին Հիաւէյն, Մուրաւէշ ալ զահաթ վա Մա'ադէն ալ Զովիար, թարգմ. Աբուլկասիմ Փայանդէ, առաջին հատոր, Բոնգահէ Թարջոմէ վա Նաշրէ Քէթաթ, Թեհրան 1977, էջ 223-24:

⁵¹ Տէս ծանօթ. 32, էջ 456:

⁵² Տէս ծանօթ. 31, առաջին հատոր, էջ 507:

- ⁵³ Լոյն տեղում, երկրորդ հատոր, էջ 85:
⁵⁴ Տես ծանօթ. 26, էջ 777:
⁵⁵ Լուկոնին, Վ. Գ., «Սասանեան Իրանի քաղաքակրթութիւնը», պրսկ. թարգմ. Ինայաթուլլահ Ռիզա, Բոնգահէ Թարջոմէ վա Նաշրէ Քէթաթ, Թեհրան, 1971, էջ 131:

- ⁵⁶ Լոյն տեղում, էջ 131:
⁵⁷ Լոյն տեղում, էջ 79:
⁵⁸ Տես ծանօթ. 31, երկրորդ հատոր, էջ 241:
⁵⁹ Տես ծանօթ. 32, էջ 621:
⁶⁰ Տես ծանօթ. 38, էջ 128:
⁶¹ Տես ծանօթ. 31, երկրորդ հատոր, էջ 240:
⁶² Տես ծանօթ. 35, էջ 321:
⁶³ Լոյն տեղում, էջ 322:
⁶⁴ Տես ծանօթ. 35, էջ 323:
⁶⁵ Լոյն տեղում, էջ 323:
⁶⁶ Լոյն տեղում, էջ 371:
⁶⁷ Լոյն տեղում, էջ 373-74:
⁶⁸ Լոյն տեղում, էջ 329-380:

⁶⁹ Դր. Մուսամմադ Ջաադ Մաշքուր, Մի ականարկ Ազարբայջանի պատմութեան եւ նրա պատմական կոթողների եւ ժողովրդի ճանաչումին, Անջումանէ Ասարէ Մելլի Հրատարակութիւն, Թեհրան 1970, էջ 224-237:

⁷⁰ Յանելեալ տեղեկութիւնների համար տեսնել Աիմադ Քասրաու՝ «Ազարին, կամ Ազարբայջանի հիւնաւորք լեզուն»։ Դր. Մուսամմադ Ջաադ Մաշքուր, «Մի ականարկ Ազարբայջանի պատմութեան եւ նրա պատմական կոթողներին եւ ժողովրդի ճանաչումին»։ Աբդուլալի Քարանզ «Թաթերէն եւ հարգաներէն»։ Եահեա Ջոքա «Գալին Կիյէ-ի խօսուածքը», եւ «Քարնիգան-ի բարբառը»։ Նասիի Նաթիկ «Ազարբայջանի լեզուն եւ Իրանի միասնութիւնը»։ Ինչպէս նաեւ Թաւրիգի Գրականութեան ֆակուլտետի Հանդէսի մէջ Դր. Մահեար Նաաթի եւ Ադիթ Թուսի-ի յօդուածները, Թամաշա պարբերականի մէջ Ֆրեյդուն Ջոնէյդի-ի յօդուածը, գրուած 1356 (1977), «Ազարբայջանցիների լեզուն - մի ուսումնասիրութիւն Մովլանա Ռուսի Անարջանի-ի անծանօթ գրքի շուրջ» վերտառութեամբ։ Ռահիմզադէ Մալէքի «Ազարի բարբառը, Ռուսի Անարջանի-ի գրքովի բնագիրը, թարգմանութիւնը եւ բառգիրքը»։ Դր. Մահեար Նաաթի-ի «Ազարբայջանի ներկայ լեզուն» եւ Դր. Սադէկ Քիա-ի «Ազարիգան» յօդուածները:

⁷¹ Իբն-ալ-Նադիմ, Մուսամմադ բին Իսհակ Ալվարրակ, Քիթաբ-իլ Ֆիհրիսթ լիլ-Նադիմ, սրբագրեց Ռիզա Թաջադդուր, աշխատասիրեց Մոջթաթա Մինաւի, արաբերէն տեքստ, Թեհրան 1971, էջ 15:

Լոյնի արաբերէն տեքստը.

⁷² Տես ծանոթ. 1, էջ 37:

⁷³ Լասիր Խոսրով - Հաքիմ Լասիր բին Խոսրով Կորնդիանի Մարագի - ճանապարհորդական տպաշրջութիւններ Լասիր Խոսրովի, աշխատասիրեց Դր. Լադիր Վազինիով, երրորդ տպագրութիւն, Թեհրան 1977, էջ 7-8:

⁷⁴ Marquart J., Eranshahr nach der Geographie des ps. Moses Xorenaç'i, Berlin, 1901, s. 132.

⁷⁵ Ալ Եա'ակուբի, Ահմադ բին Աբի-Եա'ակուբ, Քիթաբ օլ Բուլդան, Լէյդեն, 1897, էջ 38:

⁷⁶ Ալ-Մուքադդասի, Շամս-իդ-դին Աբու-Աբդալլահ, Մոհամմադ բին Ահմադ ... Ալ-մա'րուֆ բիլ-Բաշշարի, Ահսան ալ Թակասիմ ֆի Մա'րիֆաթ իլ Աղալիմ, Լէյդեն, 1906, էջ 259 եւ 375:

⁷⁷ Լոյն տեղում, էջ 378:

⁷⁸ Մա'սուդի, Աբուլիասան Ալի բին Հիւսէյն, Ալթանքիի վալ Աշրաֆ, պոսկ. թարգմ. Աբուլկասիմ Փայանդէ, Թեհրան Բոնգահէ Թարջումէ վա Լաշրէ Քեթաբ, 1970, էջ 73-74:

⁷⁹ Խարազմի, Աբու Աբդալլահ Մոհամմադ բին Ահմադ բին Իսուֆ Քաթիբ, Մաֆաթիի ուլ-Ուլում, պոսկ. թարգմ. Հիւսէյն Խադիւ Ջամ, Բոնեդադ Ֆարհանգէ Իրան-ի հրատարակութիւն, Թեհրան 1968, էջ 112:

⁸⁰ Լոյն տեղում, էջ 112:

⁸¹ Իսթարխի, Աբու Իսհակ Իբրահիմ, Մասալէբ վա Մամալէբ, «Ալ-Մասալիբ վալ Մամալիբ»-ի պարսկերէն թարգմանութիւնը, հիշքոյի 5-6րդ դդ. (12-13րդ դդ.), աշխատասիրեց Իրաշ Աֆշար, Թեհրան Բոնգահէ Թարջումէ վա Լաշրէ Քեթաբ, 1968, էջ 160:

⁸² Օրանսկի Ի. Մ., Մուկադդամէյէ Ֆիկի ուլ-լոդէյէ Իրանի, պարսկ. թարգմ. Քարիմ Քեշաւարզ, Փիալ հրատարակութիւն, Թեհրան 1979, էջ 267:

⁸³ Իբն-ի Հաուկալ, Սուրաթ-իլ Արզ, պոսկ. թարգմ. Դր. Ջա'ֆար Շուար, Բոնեդադ Ֆարհանգէ Իրան-ի հրատարակութիւն, Թեհրան էջ 96:

⁸⁴ Լոյն տեղում, էջ 96:

⁸⁵ Եակուբ Համաշի, Աբու Աբդալլահ Եակուբ բին Աբդալլահ, Մօ'ջամալ-Բուլդան, առաջին հատոր, Լայպցիգ 1866, էջ 172:

⁸⁶ Համդուլլահ Մուաթթֆի, Նիզհաթ-ուլ Դուլուբ, աշխատասիրեց Դր. Մոհամմադ Դաբիր-Սիակի, Թեհրան 1957, էջ 100:

⁸⁷ Լոյն տեղում, էջ 107:

⁸⁸ Տես ծանոթ. 70:

⁸⁹ Հաֆիզ, Հիւսէյն Քարալայի, Ռովգաթ-իլ Ջիհան վա Ջիհաթ-իլ Ջիհան, աշխատասիրութեամբ Ջա'ֆար Սուլթան-իլ Կարայի, առաջին հատոր, Թեհրան, 1965, էջ 390:

⁹⁰ Տես ծանոթ. 69, էջ 213:

⁹¹ Լոյն տեղում, էջ 214:

⁹² Լոյն տեղում, էջ 217:

ԹԻՒՐԶԵՐԻ ԳԱՂԹԸ ԵՎ ԹԻՒՐԶԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ ԱԶԱՐԲԱՅԱՆ ԹԱՓԱՆՑՈՒՄԸ

Աշխարհի պատմաբանները թիւրքերի պատմութեան սկիզբը համարում են մ.թ. 545 թիւը, որովհետեւ այդ տարուայ շեմին չինացիների եւ Չինաստանի հիւսիսային տարածութիւններում բնակուող թիւրքերի միջեւ ծաւալուող կռիւները սաստկացան¹:

Մեր թուագրութեան 552 թուին թիւրք բոշուորները Չինաստանի հիւսիսում բնակուող «ժուժան»ների վրայ յարձակուեցին եւ մի տարի յետոյ նրանց պարտութեան մատնեցին: Այդ թուականից թիւրքերը իրենց ձեռքն անցկացրին Չինաստանի հիւսիս-արեւելքում տարածուող տափաստանները, մինչեւ Կորէայի սահմանները, եւ, 554 թուին «թաթաք» եւ «քիդան» ցեղերին էլ պարտութեան մատնելով, տիրացան Չինաստանի հիւսիսային սահմանների մէկ ծայրից միւսը²:

Դրանից յետոյ թիւրքերը ուղեւորուեցին դէպի արեւմտեան տափաստանները, այլ խօսքով Իրանի հիւսիս-արեւմտեան եւ հիւսիսային սահմանների, Արալ լճի ափերի եւ Սիր-Դարիա — Սեյիուս — գետի շրջակայքում եղած դաշտերը:

Թիւրքերից մնացած հնագոյն գրութիւնը մ.թ. 8րդ դարին պատկանող «Օրխոն» Orkhon արձանագրութիւնն է: Այդ արձանագրութիւնը պատկանում է այն ցեղին, որը ինքն իրեն «թիւրք» է անուանում: Մ. թ. 6րդ դարում թիւրքերը գրաւեցին Չինաստանի հիւսիսային սահմանների եւ Իրանի հիւսիսից մինչեւ Արեւելեան Բիւզանդիոյ սահմանները տարածուող բովանդակ տափաստանները³: Մ.թ. 567-571 տարիներին թիւրքերը գրաւեցին Կասպից ծովի հիւսիսային տարածքները եւ շարժուեցին դէպի Սեւ ծովի հիւսիսային ափերը:

Մ.թ. 558 թ. Կովկասի հիւսիսային շրջանում բնակուող աւարները թիւրքերի կողմից պարտուեցին: Նուաճողները այս յաղթանակից յետոյ հասան մինչեւ Վոլգա գետի ափերը: Նոյն տարում Խոսրով Անուշիրւանը աւարների հետ դաշինք կնքեց: Այդ դաշինքը տեւեց մինչեւ մ.թ. 628 թիւը: Աւարների եւ Իրանի դաշինքը թիւրքերի մտահոգութեան պատճառ դարձաւ, եւ Խոսրով խանը՝ թիւրքերի իշխանը, հարկադրուած էր Սասանեան արքայի հետ բարեկամանալ: Թուսի մեծ իմաստասէր եւ մեծահամբաւ բանաստեղծ Ֆիրդուսին եւս ակնարկում է այս խնդրին, եւ այսպէս է գրում.

Այդ օրերին, Խականի իմաստունը,
Միշտ փնտրում էր Արքայի բարեկամութիւնը.
Քանիցս մեծամեծները եկան ժողովի,
Բարեկամութեան ճամփաները որոնեց,
Խորհուրդ հայցեց քաջերից ու մոգերից⁴:

Խոսքով Անուշիրանն էլ, օգտուելով ստեղծուած խաղաղութիւնից, իր պապ՝ Սասանեան արքայից արքայ Պերոզ-ի արեան վրէժը լուծելու համար հեփթաղների հետ պատերազմ սկսեց: 562 թ. հեփթաղների ամառին պարտութիւնը տեղի ունեցաւ⁵: Ըստ Թաբարի-ի, Խոսքով Անուշիրանը «այն նահանգները, որ պարսից երկրի տիրապետութեան տակ էին եղել ... ինչպէս Սինդն ու Բասթը եւ Բախշը, Ջաբուլիստանը, Թախարիստանը, Դեհիստանն ու Քաբուլիստանը», յետ վերցրեց⁶:

Այս իրադարձութիւններից յետոյ թիւրքերը հիւսիսից յարձակման անցան եւ ամառացան մինչեւ Դերբենդի ամրութիւնները: Սակայն Դերբենդի բերդերն ու ամրոցները շատ կայուն էին, ուստի թիւրքերը յուսահատուեցին եւ ճարահատեալ նահանջեցին: Գորգանի դէմյանդիման էլ բերդեր կային, ուստի այնտեղ եւս թիւրքերը չկարողացան մուտք գործել եւ վերադարձան⁷:

Խոսքով Անուշիրանի թագաւորութեան բովանդակ շրջանում Կովկասում եւ Իրանի արքայից արքայի տիրապետութեան տակ եղող տարածքներում թիւրքերից ոչ մի հետք չենք տեսնում:

584 թուին թիւրք ցեղերի միջեւ սկսուեց ներքին կռիւներ: Հռովմէացիք էլ 588 թուին Բոսֆորի նեղուցի շրջակայքից թիւրքերին հեռու մղեցին: Թիւրք ցեղերի միջեւ տեղի ունեցող ներքին կռիւները շարունակուեցին մինչեւ 593⁸:

Խոսքով Անուշիրանին յաջորդող Հորմիզդ IV-ի թագաւորութեան օրօք թիւրքերը արեւելքից սկսեցին իրենց յարձակումը, բայց Վահրամ Չուբինի հրամանատարութեան տակ գտնուող իրանեան բանակից խիստ պարտութիւն կրելով՝ փախուատ տուեցին⁹: Այս դէպքից յետոյ Չինական կայսերական պետութիւնը, օգտուելով թիւրքերի պարտութիւնից ու նրանց տկարութիւնից, մի քանի անգամ յարձակուեց փախստական այդ ցեղի մնացորդի վրայ եւ, ի վերջոյ, 690թ. այդ կռիւներն աւարտուեցին Չինաց կայսերական բանակի յաղթանակով եւ թիւրքերի չարաչար պարտութեամբ¹⁰:

Թիւրքերը, համալրելով եւ ի մի բերելով իրենց ուժերը, մ. թ. 7րդ դ. երրորդ տասնամեակին ճանապարհուեցին դէպի Եւրոպայի հարաւ-արեւելեան դաշտերը: 626 թուին սկսուեց թիւրքերի, խազարների եւ հռովմէացիների միացեալ յարձակումը Իրանի վրայ: Հռովմէացիք Փոքր Ասիայից յարձակուեցին Հայաստանի եւ Ազարբայջանի վրայ: Թիւրքերն ու խազարները սկսեցին իրենց յարձակումը հիւսիսից դէպի Կովկասեան Ալքանիայ եւ

դեպի Կրաստան: Յետագայում, Արեւելեան Բիւզանդիոյ կայսր Հերակլիոսի զօրքերը միացան իրենց դաշնակից թիւրքերին եւ խազարներին, շրջապատեցին Թիֆլիս քաղաքը եւ շատ սոսկալի կոտորածներ կատարեցին¹¹:

629 եւ 630 թուերին Արեւելեան խականութեան երկրամասի թիւրքերի եւ Չինական կայսրութեան միջեւ երկու անգամ կռիւ ծագեց, որը աւարտուեց Արեւելեան խականութեան անկումով: Այս անկումը պատճառ դարձաւ, որ Չինական կայսրութիւնը Արեւմտեան խականութեան հետ սահմանակից դառնայ, այսպիսով պատճառ հանդիսանալով թէ՛ թիւրքերի արագ կերպով տկարանալուն եւ թէ՛ տեղական իշխանների վերստին զօրանալուն¹²:

631-634 տարիների ընթացքում, թէեւ Սասանեան թագաւորութիւնը սկսել էր տկարանալ, Արեւմտեան խականութիւնն էլ, ներքին անհամաձայնութիւնների ծագումով եւ սաստկացումով, օրից օր թուլացաւ, եւ ի վերջոյ աւարտուեց թիւրքերի պետութեան անկումով եւ ոչնչացումով: Այնպէս որ 648 թուին թրքական երեք մեծ ցեղախմբեր հանդուրժեցին Չինական կայսրութեան հպատակ դառնալուն, իսկ մի այլ մեծ ցեղախումբ, որ «Տոդան» էր կոչւում, Թիբեթի բանակի կողմից յարձակման ենթարկուեց եւ իսպառ բնաջնջուեց: Թիւրքական ցեղերից մի այլ խումբ էլ կիրգիզների կողմից յարձակման եւ բնաջնջման ենթարկուեց¹³:

Այդ ժամանակաշրջանում ոչ միայն Սասանեան թագաւորութիւնը, այլ նաեւ թիւրքերի պետութիւնն էլ անկման ու կործանումի ենթարկուեցին: Խազարներն էլ մ.թ. 7րդ դարի երկրորդ կեսին թիւրքերին իրենց երկրից դուրս մղեցին եւ վերականգնեցին իրենց նախկին անկախութիւնը¹⁴: Այսպիսով, ճանապարհը հարթուեց արաբների իշխանութեան եւ տիրապետութեան համար:

654 թուին, Յազկերտ III-ի սպանութիւնից շուրջ երեք տարի յետոյ, Չինաստանի կայսրը ոչնչացրեց թիւրքերի բանակի վերջին մնացորդները: 656 թ. որոշ թիւրքական խմբաւորումներ յարձակուեցին Խորասանի սահմանների վրայ, սակայն այդ յարձակումը յաջողութիւն չունեցաւ Արեւմտեան խականութեան արեւելեան սահմանների շրջանում ծագած խռովութիւնների պատճառով¹⁵:

Դրանից յետոյ թիւրքերից եւ տեղական իշխաններից կազմուած խառն եւ փոքր պետութիւններ ստեղծուեցին Միջին Ասիոյ տափաստաններում, որոնք շուտով պիտի ենթարկուէին արաբների տիրապետութեան:

660 թ. սկսեալ, Արեւմտեան խականութիւնը իր անկախութիւնը լրիւ ու բացարձակ կերպով կորցրեց ու դրանից յետոյ երբեք չկարողացաւ վերագտնել: Արեւմտեան խականութեան մէջ թիւրքերի գրաւած հողերն էլ բաժանուեցին փոքր կտորների: 662 թուին Քաբուլը, եւ երկու տարի յետոյ Փուշաքը արաբների կողմից գրաւուեցին, եւ, Իրանից բացի, արաբները տիրացան նաեւ Հնդկաստանի մի մեծ մասին¹⁶:

Այս բոլորը, որ հերթականօրէն ներկայացուեց ընթերցողի ուշադրութեան, պարզօրէն բացայայտում են, որ թիւրքերը, հակառակ իրանցիների դէմ մղած կռիւների, բացի Միջին Ասիոյ մի քանի տեղերից, ինչպէս Սագոն ու Թախարիստանը, չկարողացան ձեռք բերել Իրանի թագաւորութեան ենթակայ տարածքները, ի շարս դրանց Կովկասը, այնպէս որ մինչեւ Սասանեան թագաւորութեան վախճանը, թիւրքերի ոտքը դեռ Ազարբայջան մուտք չէր գործել: Նրանց միայն յաջողուեց կարճ ժամանակով հռովմէացիների ու խազարների գործակցութեամբ, Կովկասեան Ալբանիոյ մի քանի նահանգներ, Կրաստանը եւ Հայաստանը յարձակման ենթարկել, կողոպտել եւ կոտորածներ կատարել, ու յետոյ ներքին դժուարութիւնների պատճառով յետ վերադառնալ: Արաբների՝ այդ երկրների վրայ խուժելուց յետոյ, թիւրքերը շատ երկար ժամանակ չէին համարձակուիմ յարձակման անցնել: Թէեւ Միջին Ասիոյ մէջ մի քանի փոքրիկ բախումներ տեղի ունեցան թիւրքական որոշ ուժերի եւ արաբների միջեւ, սակայն ի վերջոյ Օմայյադների խալիֆայութեան օրօք նրանք ջախջախուեցին Կութայբաթ բին-Մուսլիմ Բահելի-ի ձեռքով եւ ենթարկուեցին արաբների գերակայութեան:

Որոշ բիւզանդական պատմագիրներ մեզ տեղեկութիւններ են տալիս Փռիւգիայում եւ Միջին Ասիայում հոների երեւալու մասին մ.թ. 4րդ եւ 5րդ դարերում¹⁷: Վեցերորդ դարից սկսեալ, խազարների անուսն է յիշուում¹⁸: Սակայն երբեք Միջին Ասիայում, Ազարբայջանում եւ Կովկասում ոչ մի հետք չի եղել թիւրքերի բնակավայրի եւ կամ բնակութիւն հաստատելու մասին:

Հաւանական է, որ ոմանք հոների գոյութիւնը Միջին Ասիոյ մէջ շաղկապուած համարեն թիւրքերի գաղթի հետ: Գիտենք, որ մ.թ. 5րդ դարի սկզբում անապատաբնակ ցեղերի ու տոհմերի մի նոր խմբաւորում ստեղծուեց Միջին Ասիոյ մէջ, որը պատմութեան մէջ ճանաչուած է «հոներ» անունով: Այդ խմբակցութեան մէջ ի մի եկած բոլոր ցեղերն ու տոհմերը թիւրքեր չէին: Քահանը համոզուած է, որ յիշեալ ցեղերի մէջ» կային նաեւ այլ ցեղային տարրեր, ինչպէս ուգրո-ֆիններ, մաչարներ (մաջարներ) եւ այլն»¹⁹: Նա հեփթաղներին երբեք թրքական ցեղերից չի համարում: Քահանը այն կարծիքին է, որ «հեփթաղները հնդեւրոպական ցեղախմբերից էին եւ իրանական տոհմին էին պատկանում»²⁰:

Մանաւանդ որ թիւրքերից գրաւոր ոչինչ չկայ, որպէսզի կարելի լինի դրա հիման վրայ դատել: Թիւրքերի մշակոյթի մասին Քահանը գրում է, որ մինչեւ մ.թ. 10րդ եւ 11րդ դարերը, «հնչ փիլիսոփայական ուսուցմունքներ ունէին եւ ոչ էլ գրական կամ գեղարուեստական որեւէ ուշագրաւ գործ ի յայտ բերեցին»²¹:

Ըստ պրոֆ. Զուլալեանի, «Ճայժմ թիւրքերի պատմութիւնը առաջադրուել է չինական, պարսկական, հայկական եւ բիւզանդական աղբիւրների հիման վրայ, իսկ թիւրքերից ոչ մի գործ չի մնացել: Սա մի իրականութիւն է, որ մինչեւ անգամ թիւրք պատմաբաններն էլ պարտաւորուած են եղել խոստովանել»²²:

Իսլամական շրջանի աղբիւրներից էլ կարելի է պարզ կերպով եզրակացնել, որ Իսլամի յայտնութիւնից դեռ մի քանի դար յետոյ էլ թիւրքերը Միջին Ասիոյ մէջ, Ազարբայջանում եւ Կովկասում բնակավայր չեն ունեցել: Մինչեւիսկ հիշրեթի Յրդ դ. (մ.թ. 9րդ դար) եւ Մո'օթասիմի խալիֆայութեան շրջանից յետոյ, երբ նա իրանական տարրի հանդէպ ունեցած իր ոխի եւ թշնամութեան պատճառով թիւրքերին զօրութիւն շնորհեց, եւ քիչ-քիչ Աբասեանների խալիֆայութիւնը սկսեց թիւրքերի ծառայութեան լծուել, այսուամենայնիւ թիւրքերի ներթափանցումն ու բնակութիւն հաստատելը դանդաղ կերպով եւ աստիճանական կարգով կատարուեց: Թիւրք ամիրաների մասնակցութիւնը խալիֆայութեան վարչակարգում դեռ չի նշանակում, որ կար նաեւ թուրք բնակչութիւն: Սա մի ճշմարտութիւն է, որ մինչեւ անգամ մոլեռանդ թիւրք պատմաբան Թողանը եւս խոստովանել եւ այսպէս է գրել.

«Ինչպէս յայտնի է, մի շարք թիւրք ամիրաներ ծառայում էին Ազարբայջանում եւ Անատոլիայում, եւ բանակի հրամանատարութիւնը նրանց էր յանձնուած: Սակայն մեր տեղեկութիւնները թիւրքերի այդ վայրերում բնակութիւն հաստատելու մասին շատ չնչին են»²³

«Միայն ու միայն սելջուկ թիւրքերի տիրապետութեան ժամանակ էր, որ առաջին անգամ թիւրքերը այս երկրում սկսեցին բնակուել»²⁴:

Պրոֆ. Զուլալեանը թիւրքերի դէպի Իրան քոչելու սկիզբը համարում է մ. թ. 11րդ դարից սկսեալ, եւ համոզուած է, որ նախքան մ.թ. 11րդ դարը «Արեւելեան Կովկասի»²⁵ թրքացման մասին ոչ մի խօսք չի կարող լինել»²⁶:

Մ.թ. 11րդ դարից սկսեալ, դէպի Իրան եւ Փոքր Ասիա ներխուժող թիւրքական եթնիկական զանգուածների մասին խօսելիս անհրաժեշտ է նշել, որ Սասանեան թագաւորութեան վերջին տասնամեակներին էր, որ թիւրք ցեղախմբերը Չինական կայսրութեան բանակների կողմից բնաջնջուեցին եւ ոչնչացան: Սակայն երբ նրանք տարածուեցին Արեւելեան խալիֆութեան եւ Արեւմտեան խալիֆութեան տարածքներում, նրանք միախառնուեցին Հիւսիսային Չինաստանի եւ Միջին Ասիոյ այլ ցեղերի հետ: Այս խառնումից ստեղծուեցին նոր խմբաւորումներ, որոնք այլեւ նախկին թիւրքերը չէին: Այդ խմբաւորումները տեղական ցեղերի եւ ներխուժող թիւրքերի համաձուլումի եւ միախառնումի արդիւնքն էին, սակայն պատմութեան մէջ յիշեալ ցեղերը «թիւրք» են կոչուել: Այս խնդրին անդրադարձել է Րաշիդ-է-Էդդին Ֆազլուլլահ Համադանին իր Զամե-ուլ-Թաւարիխ գրքի մէջ:

խօսելով թիրքմեն ցեղի մասին, որը Ղուզերի սերունդին է պատկանում, այսպես է գրել.

«Օղուզի զաակներից 24 ճիւղ ամաջացաւ, ինչպէս որ գրուել է մանրամասն ցուցակի մէջ: Իրանքաչիւրը ունեցաւ իր անունն ու տիտղոսը, եւ աշխարհում գտնուող բոլոր թիրքմենները այդ ցեղի սերունդն են եւ Օղուզի 24 որդիներից են սերում: Անցեալով թիրքմեն անունը գոյութիւն չի ունեցել եւ անապատաբնակ թրքանման բոլոր ցեղերին պարզապէս թիրք էին կոչում»²⁷:

Յետագայում այդ խառնուած ցեղերն էլ խառնուեցին այլ ցեղերի հետ, եւ այդ խառնումից նոր ցեղախմբեր ամաջացան, որոնք թիրք անունով ճանաչուեցին: Սակայն իրականութեան մէջ չի կարելի նրանց թիրք անուանել: Տողերիս հեղինակն էլ թիրք արտայայտութիւնը գործածել է նրանց նկատմամբ, բայց դրա պատճառն այն է, որ յիշեալ ցեղերը այդ անունով են հռչակուած: Իրականութեան մէջ, այն խմբերը, որ ուղղուեցին դէպի Իրան, Փոքր Ասիա եւ Կովկաս, եւ բնակութիւն հաստատեցին այդ երկրներում, ղուզ կամ օղուզ ցեղերից էին:

Ղուզերը մի ցեղ էին, որ արաբական խալիֆայութեան ենթակայ երկրամասի հարեանութեան մէջ էին ապրում, եւ ղուզերի երկրի հարաւային սահմանը «Հիմ քենդ»-ի շրջակայքում էր: Իբն-ի Ֆազլանը, որ ապրում էր հիշրեթի Յրդ դարի վերջերին եւ 4րդ դարի սկզբներին (10րդ դ.), Խորեզմից դէպի Բալքարների (Բուլղար) երկիրը կատարած ճամփորդութեան ժամանակ «Ութ իւրթ» նահանգում հանդիպել է ղուզերին²⁸:

Ղուզերը բնակում էին Սիր-Դարիայի — Սեյիուն գետ — ակերից մինչեւ Արալ լիճն ու Կասպից ծովը տարածուող հողերում: Ղուզերը եւ նրանց դաշնակիցներն ու ազգականները իրենց մէջ ներառում էին բազմաթիւ ցեղեր, որոնց շարքին էին՝ Ուլղուրները, Կաչակները, Կարլուկները, Կէլէշները, Բայեաթ, Բիգդելի, Բայեանդուր, Սալուր եւ այլն, որոնք էլ իրենց հերթին բաժանւում էին ամանձին տոհմերի²⁹. Ներկայումս էլ յիշեալ ցեղերի մնացորդներից մեր երկրում գոյութիւն ունեն:

Ղուզերը, հակառակ թիրքերին եւ խազարներին, խաներ կամ խականներ չունէին: Ըստ Իբն-ի Ֆազլանի գրածի, ղուզերի իշխանները «Եաբաղու» էին կոչւում³⁰:

«Եաբաղու»-ն նոյն ինքը «Ջաբաղու» տիտղոսն է, որով թիրք պարագլուխներն էլ երբեմն կոչւում էին: Թիրքական զանազան բարբառների մէջ շատ յաճախ է նկատւում, որ «ջ» տառը «ե» ի փոխուի: Մենք այս փոփոխութեան այլ նմանակը տեսնում ենք թիրքերէն «եադէ» եւ «ջադէ» բառերի մէջ, որը պարսկերէն գրուածքների մէջ էլ հանդիպում է «եադէ քարդան» (եադէ անել իմն կախարդել, ծ. թ.) ձեւով, որ մի ինչ-որ տեսակի կախարդութեան եւ հմայութեան իմաստն ունի:

Նարշախին Բուխարայի Պատմութիւնը գրքի մէջ այս տիտղոսը «բիա-
ղու» ձեւի տակ է գործածել, բայց չենք կարծում, որ կասկածից զերծ
լինի³¹:

Ղուզերի իշխանների — եաբաղու — ձմեռանոցը Սիր-Ղարիայի հունի
վերին հոսանքի մի շրջանում էր գտնուում, որ «Սուրան» էր կոչւում, որը
նոյնպէս պարսկական անուն է:

Մ. թ. 10րդ դարում, ղուզերը, առանց Սամանեան իշխանների կողմից
որեւէ դիմադրութեան հանդիպելու, տարածուեցին Սիրդարիայի երկու կող-
մերում եւ այդ երկրամասի մի քանի վայրերում բնակութիւն հաստատեցին,
որոնցից կարելորագոյնը «Ղեհ Նով»-ն էր (իմա Նոր Գիւղ, Ճ. թ.), որի
անունը թիւրքերէնի դարձնելով՝ «Ենգի Քեաթ» կամ Ենի Քենթ (իմա Նոր
Գիւղ, Ճ. թ.) կոչեցին: Այդ շրջանից մինչեւ Արալ լիճը երկու օրուայ
ճանապարհ էր, մինչեւ Խորեզմ՝ 10 օրուայ եւ մինչեւ Ֆարիաբ՝ 20 օրուայ:
Այդ շրջանը ղուզերի իշխանների՝ եաբաղու-ի ձմեռանոցն էր:

Սամանեանների ազդեցութեան գոտում թիւրքեր էլ կային, որոնք Սամա-
նեանների հպատակութիւնը ընդունել եւ մահմեդական էին դարձել: Սակայն
այնպէս է թւում, որ մինչեւ մ.թ. 10րդ դարը մահմեդականութիւնը չթափան-
ցեց ղուզերի մէջ, միմիայն 10րդ դարից սկսեալ էր, որ նրանք ծանօթացան
Իսլամի հետ: Իբն-ի Ֆազլանը թիւրքերին կռապաշտ է անուանել եւ նրանց
կրօնի ու դասանանքի մասին ուշագրաւ խնդիրներ է արծարծել³²:

Պրոֆ. Բարտոլդը գրում է, որ «Սիրդարիայի երկու կողմերում թիւրքերի
հազար վրաններ եւ տաղաարներ (իւրդեր) էին հաստատուած»³³:

Ենթակայութիւն ընդունած թիւրքերը արօտավայրերից օգտուելու նպա-
տակով էին մահմեդական դարձել եւ յանձնառու էին եղել, որ Սամանեան-
ների տիրապետութեան ներքոյ գտնուող երկրամասը զերծ պահեն այլ
ցեղերի յարձակումներից: Այն օրերին Սիրդարիայի հարաւում գտնուող
քաղաքների մասին կան որոշ տեղեկութիւններ: Ինչպէս պարզում է, ղու-
զերի մի մասը գերադասում էր քաղաքում բնակուել: Որքան որ քաղաքակր-
թութիւնն ու մշակոյթը հարաւից դէպի հիւսիս էր թափանցում, քօչուորների
դէմ տարուող պայքարը էլ աւելի էր տարածում:

Արաբները սկզբում հիւսիսի քօչուորների հանդէպ ինքնապաշտպանու-
թեան քաղաքականութիւն էին վարում եւ իրենց կայազօրը հաստատել էին
Չաշ-ի (Ներկայի Թաշքենդը) շրջակայքում: Սեյիունի ափերից մինչեւ լեռ-
ների փեշերը կար մի հաստատուն պատ՝ քօչուորների դիմաց պաշտպանու-
ելու համար: Պարզում է, որ քօչուորները համախոմբ չէին, այլ իւրաքան-
չիւր ցեղախումբ մասնաւոր մի իշխան ունէր: Ղուզերը անհամար ոչխարների
եւ չորքոտանիների տէր էին, եւ դրա պատճառով էր, որ հարաւի մահմեդա-

կաններով բնակուած շրջանների կանաչագեղ ու փարթամ արօտատեղիներին շատ խիստ կարիք ունեին:

Ղուզերը երբեմն, իրենց ոչխարները այլ ապրանքների հետ փոխանակելու նպատակով, գնում էին Ամու-Դարիայի մօտակայքում գտնուող Ուրգանջ (քաղաք), ու այսպիսով քօչուորների եւ քաղաքաբնակների միջեւ առեւտուրը տարածում էր: Այս շփումները պատճառ եղան, որ մահմեդականութիւնը քիչ-քիչ թափանցի ղուզերի մէջ: Սակայն մինչեւ մ. թ. 10րդ դարը ղուզերը դեռեւս կռապաշտ էին:

Իբն-ի Ֆազլանը պատմել է թիւրքերի թաղման արարողութիւնների մասին, որը ցոյց է տալիս, որ Մոնգոլիայի հիւսիսում ապրող թիւրքերի թաղման ծէսերը դեռեւս ընդհանրացած էին ղուզերի մօտ: Ղուզերի թաղման արարողութիւնների մասին Իբն-ի Ֆազլանը այսպէս է գրել.

«Եթէ նա իր կենդանութեան ժամանակ մարդ էր սպանել, եւ արի մարդ էր եղել, նրա ձեռքով սպանուած մարդկանց թուին հաւասար փայտէ ինչ-որ ձեւեր էին տաշում եւ դնում էին նրա գերեզմանի մէջ եւ ասում. Սրանք նրա ծառաներն են եւ արքայութիւնում պիտի ծառայութիւն մատուցեն նրան»³⁴:

Թիւրքերը հիւանդին չէին մօտենում եւ հարուստ հիւանդների համար մասնատր տեղեր եւ վրաններ էին պատրաստում ու հիւանդին փոխադրում էին այնտեղ, ուր կամ կմեռներ եւ կամ կ'ապաքինուէր: Ծառաներին եւ չքաւորներին ազատ արձակում էին անապատում³⁵:

Իբն-ի Ֆազլանը ակնարկել է նաեւ ղուզերի թագաւորներից մէկի՝ «Եան-նալ Քուչիք», իմն Փոքր Եաննալ կամ Քիւչիք Եաննալի մասին, որը սկզբում ընդունեց Իսլամը, բայց յետագայում վերադարձաւ իր հին դաւանանքին³⁶:

Սելջուկը ղուզերի իշխաններից էր, որ իշխում էր նրանց մի ճիւղի վրայ: Նրա հայրը՝ «Թակակ» կամ «Դակակ»ը, մահմեդականութիւն ընդունած ղուզերից էր: Նա մի անգամ պայքարի մէջ մտաւ Եաբաղու-ի հետ, բայց կռւում պարտուեց եւ կրկին անգամ ընդունեց հպատակ լինել Եաբաղու-ին, եւ իր որդի Սելջուկին ուղարկեց նրա մօտ: Մի-առ ժամանակ յետոյ Սելջուկը իր ընկերների եւ զօրքի հետ միասին գնաց դէպի իսլամական աշխարհը եւ մահմեդականութիւն ընդունեց: Որոշ ժամանակից յետոյ Իսլամի դաշնակիցների շարքում նա էլ յարձակուեց Եաբաղու-ի բանակի վրայ, եւ մահմեդականները Եաբաղուին տուրք վճարելուց ազատ արձակուեցին: Այդ շրջանում Իլաք-ի որդի Բադրախանը ներխուժեց Սամանեանների երկիրը եւ գրաւեց նրա մի մասը: Սամանեանները Սելջուկից օգնութիւն խնդրեցին, Սելջուկը իր որդի Ալփասլանին նրանց մօտ ուղարկեց եւ Սամանեաններին յաջողութեց Ալփասլանի օգնութեամբ կորցրած հողերը յետ վերցնել: Այս իրադարձու-

թիւներէից յետոյ Ալիասլանը վերադարձաւ իր հօր մօտ³⁷։ Բաղրախանի յարձակման եւ Բուխարայի թիւրքերի ձեռքով գրաւուելը տեղի է ունեցել Սամանեան թագաւոր Նուի բին-Մանսուրի օրով³⁸։

Սամանեանների անկումից յետոյ նրանց երկրամասի մի բաժինը ընկաւ թիւրքերի մի խմբի տիրապետութեան տակ, որոնք պատմութեան մէջ ճանաչուած են Կարախանեաններ անունով։ Կարախանեանների իշխանի ընտանեկան ծագումը, որի ծառայութեան մէջ կար Սելջուկի սերնդից մէկը՝ Ալի Թագինը, այնքան էլ պարզ ու որոշ չէ։

Սամանեանների շրջանի վերջերին երկրի կառավարման գործը աստիճանաբար դուրս էր եկել այդ գերդաստանի իշխանատոնների ձեռքից։ Ինչպէս պարզուամ է, Ղուզ ցեղերից որոշ խմբակցութիւններ թափանցեցին Սամանեանների արքունիք։ Պատմագիրների գրութիւններում դազնաւիները յիշատակուել են որպէս կաչակ ծառաներ։ Սրանք, Ալ-Բուլէ թագաւորների Խորասանի վրայ ներգործած շարունակական ճնշումների եւ երբեմն էլ Սամանեան իշխանների մանուկ կամ անչափահաս լինելու պատճառով, օրից օր աւելի զօրաւոր էին դառնում, այնպէս որ Ալի-Թագինը հասաւ Խորասանի սպարապետի դիրքին։

Հիջրեթի 4րդ դարի կեսերին (10րդ դարի վերջերը) Մանսուր Բին-Նուի Սաման-ի եւ Ալի-Թագինի յարաբերութիւնը սառեց, եւ նա, ճարահատեալ, վերցնելով իր բանակի մի մասը, լքեց Խորասանը, եւ, հիջրեթի 351 թ. (962 թ.) Սամանեանների տիրապետութիւնից դուրս գտնուող Ղազնի քաղաքում հիմնեց մի նոր իշխանութիւն։ Քիչ ժամանակ յետոյ վախճանուեց Ալի-Թագինը, եւ նրա փեսան՝ Սաբուկ-Թագինը, դարձաւ Ղազնի-ի իշխան։ Ալ-Սիմջուրտ եւ Ֆայիկի Խորասանում ստեղծած խռովութեան ժամանակ նա Մանսուր Բին-Նուիի խնդրանքով գնաց նրան օգնելու եւ Խորասանը գրաւելուց յետոյ այդ երկրամասի սպարապետութիւնը Սամանեան իշխանից ստացաւ իր որդու՝ Մահմուդի համար։ Հիջրեթի շուրջ 389 թ. (990 թ.) Ալ-Աֆրասիաբի իշխանները Մակարա-օլ-Նահրում տապալեցին Սամանեան իշխանութիւնը։ Մահմուդն էլ այդ տարուայ ընթացքում մերժեց ենթարկուել Սամանեան իշխաններին եւ Խորասանն ու Խորեզմը ենթարկեց իրեն։ Խորեզմի գրաման համար մղուած կռուի մէջ Մահմուդը դէմ դուրս եկաւ Ալի Թագինի գլխավորութեան տակ գտնուող ղուզերի բանակին, որի հրամանատարութիւնը Սելջուկի որդի Ալիասլանին էր յանձնուած։ Ալիասլանը այդ կռուի ընթացքին գերի ընկաւ։ Մահմուդի ձեռքը եւ արտաքսուեց Հնդկաստան³⁹։ Այս յաղթանակից յետոյ Մահմուդը ղուզերի մի մեծ բաժինը գրաւեց եւ ղուզերից մի մասին բնակեցրեց Խորասանի զանազան շրջաններում⁴⁰։ Այս ժամանակից սկսեալ, ղուզերը սկսեցին թափանցել դէպի Իրանի խորքե-

որ, իրենց վրաններն ու տաղաւարները (իւրդ) հաստատեցին Սարախսում, Աբիվարդում եւ Ֆարիաբում⁴¹։ Ինչպէս պարզւում է, այդ ղուզերի խումբը թուով շուրջ յիսուն հազար հոգուց էր բաղկացած, եւ դրանք այն առաջին խմբերն էին, որ թափանցեցին մինչեւ Ագարբայջան։ Այս մասին Քասրաւին գրում է.

«Երբ սուլթան Մահմուդը գնաց Մաւրա-ու-Նահր, թիւրքերից մի խումբ էլ, մօտաւորապէս յիսուն հազար հոգի, իր հետ Իրան բերեց եւ նրանց բնակեցրեց Խորասանում։ Սրանք մի առ ժամանակ այնտեղ մնացին, եւ յետոյ մի խումբ բաժանուեց նրանցից եւ Քիրմանի ճանապարհով գնաց դէպի Իսպահան։ Քանի որ Մահմուդը Իսպահանի տիրոջ Ալա-ու-դովլէին նամակ էր գրել եւ պահանջել, որ նրանց կամ վերադարձնի, կամ սպանի, եւ գլուխները ուղարկի, իսկ Ալն-ու-դովլէն միտում ուներ դաւադրութեամբ այդ խնդրանքը իրագործել, թիւրքերը հասկացան եւ իրենք իրենց թակարդից փրկեցին։ Նրանք Իսպահանից դուրս եկան եւ, իրենց ճամփի վրայ ամէն տեղ կողոպուտ անելով, իրենց հասցրին Ագարբայջան. կարելի է ասել, որ սա թիւրքերի առաջին խումբն էր, որ այդ երկիրը մուտք գործեց։ Այս իրադարձութիւնները հիջրեթի 411 թուից առաջ (1020 թ.) տեղի ունեցան, եւ թիւրքերը կամ ղուզերը մօտաւորապէս երկու հազար տաղաւար ունէին։ Իրաքանչիւր տաղաւարը միջին հաշուով եօթ կամ ութ հոգի կարելի է հաշուել։ Ագարբայջանի այդ օրերի տիրակալը Մուհամմադ Ռաւդի-ի որդի Վեհսուդանն էր, որը, իրեն մօտիկ երկրների իշխանների եւ Առանի Շադրադեանների եւ այլոց հանդէպ թշնամանք եւ մրցակցութիւն ունենալով, տեսաւ սրանց գալը ու, քանի որ բոլորն էլ կռուող տղամարդիկ եւ լաւ նետաձիգներ էին, շատ ուրախացաւ եւ նրանց բնակավայր տուեց Ագարբայջանում։ Բայց սրանք հանգիստ չնստեցին, շարունակաբար խուժեցին եւ ասպատակեցին Հայաստանն ու այլ վայրեր եւ չզլացան կողոպուտներ եւ աւերներ կատարելու⁴²։

Իբն-ի Ասիրի եւ Գարդիզիի գրքերում ղուզերը նաեւ կոչւում են թիւրքմէններ։ Գրեթէ հէնց այս գրութիւններից է տարածուել «թիւրքմէն» անունը, որովհետեւ դրանից առաջ նախընթաց չկար ղուզերին թիւրքմէն կոչելու։ Անտարալոյս, «թիւրքմէն»ը աւելի ուշ շրջանի անուանում է, որ զուրկ է պատմական անցեալից։

Ղուզերի երկրորդ խմբակը հիջրեթի շուրջ 429 թ. (1038 թ.), երբ սուլթան Մասուդ Ղազնեւին թագաւորում էր Խորասանում, իսկ Ագարբայջանում տիրում էր Վեհսուդանը, գաղթեց այդ երկիրը, եւ Վեհսուդանն էլ ընդունեց նրանց։ Բայց ղուզերը, իրենց բնութեան ու վարքի համաձայն, թալանից ու կողոպուտից չհրաժարուեցին եւ շարունակում էին կողոպուտել ու կոտորել Ագարբայջանի ժողովրդին եւ Հայաստանի բնակիչներին։ Նոյն թուականին նրանք մտան Մարաղա ու մեծ թուով քրդերի կոտորեցին եւ

քաղաքի ուրբաթօրեայ մզկիթը հրկիզեցին: Ուրմիայում գտնուող ղուզերի մի խումբ էլ արշաւեց Քիւրդիստան եւ Հայաստան՝ շարունակելով կողոպտել եւ կոտորել բնակչութեանը⁴³:

Նոյն տարիներին ղուզերը նաեւ տիրացան Ռէյ-ին, եւ նրանց իշխանը, որ «Ղուզերի Ամիր» կոչումով էր հռչակուած⁴⁴, Կըզըլ էր կոչւում: Հիշրեթի 432թ. (1040-1041 թթ.) Կըզըլը վախճանուեց, եւ Թուրքուլի եղբայր Իբրահիմ եանալը ուղեւորուեց դէպի Ռէյ: Ղուզերը վախից լքեցին Ռէյը եւ շարժուեցին դէպի Ազարբայջան եւ, մէկ տարի յետոյ, Հայաստանի վրայով անցան մինչեւ Դիարբեքիր եւ Փոքր Ասիա⁴⁵: Սա թիւրքերի երրորդ գաղթն էր դէպի Ազարբայջան, որը զուգահէյտում է Մա'սուդ Ղազնեւեանի սպանութեան տարուան:

Ազարբայջանի հռչակաւոր բանաստեղծ Կաթրան Թաբրիզին պատմում է թիւրքերի դաւերից եւ նենգութիւններից, Ջանջանի, Գորգանի, Ամօլի եւ Սարիի մարդկանց ցիրուցան լինելուց եւ Սարաբում ղուզերի կատարած կոտորածների եւ չարիքների մասին: Նա մի ցաւալի պատկերով է ներկայացնում ղուզերի արշաւանքը, որ մէկ ժամում մինչեւ երկինք հասնող բերդը այնպէս էին աներում եւ հողին հաւասարեցնում, որ ասես երբեք չի եղել: Ահա մի քանի տուն Կաթրանի չափածոյ նկարագրութիւնից.

«Կրէժի մտադրութեամբ Շահի քէնից, ռազմատենչ թիւրքերը,
Բոլորն էլ արիւնարբու, բոլորն էլ լաւ զինուած:

Ո՛վ Աստուած, միմեանցից անջատեցին ու ցրեցին մարդկանց,
Թէ Ջանգանից, թէ Գորգանից, թէ Ամօլից, թէ Սարիից,
Սարաբի դաշտում նրանց դիակներից բլուրներ կերտեցին,
Բլուրների միջեւ նրանց արիւնից գետակներ հոսեցրին,
Երկնքին հասնող բերդը այնպէս հողին հաւասարեցրին,
Որ մէկ ժամ յետոյ կասէիր, թէ երբեք չի եղել,

Բերդի ամիրը այս աշխարհում, դեւերի պէս, թափառական դարձաւ, մերթ լեռներումն է, մերթ քարանձաւներում»⁴⁶:

Հիշրեթի 435թ. (1043-1044 թթ.) ղուզերը, չորրորդ անգամը լինելով, խուժեցին դէպի Ազարբայջան, եւ ոչ միայն գրաւեցին Ազարբայջանը, այլ նաեւ Հայաստանում ու բովանդակ Փոքր Ասիայում կոտորածներ ու կողոպուտներ կատարեցին եւ, առաջանալով մինչեւ Մուսուլ, այնտեղ եւս շատ ջարդեր եւ թալաններ կազմակերպեցին⁴⁷:

Շատ պատմաբաններ այն կարծիքին են, որ թիւրքերի մուտքը Ազարբայջան եւ Կովկաս հիշրեթի 5րդ դարից (11րդ դար) առաջ տեղի չի ունեցել: Պրոֆ. Զուլալեանը դէպի Կովկաս թիւրքական գաղթը համարում է 11րդ դարում, եւ ղուզ ցեղերի գաղթի մասին հետեւեալ կարծիքն է յայտնում.

Ագարբայջանի, Ամանի, Հայաստանի, Սարիրի եւ Խազարի քաղաքների քարտեզը, արտատպուած Նիւզհատ ուլ-Մուշթակ գրքից, հեղինակ Աբու Աբդուլլահ Մուհամմադ Ալ-Իդրիսի, Հիջրեթի 6-րդ դար (մ.թ. 12-րդ դար), վերցուած Լենինգրադի Սալթիկով Շչեդրին գրադարանում գտնուող ձեռագրից:

«Թիւրք քօչուոր ցեղերը, որոնք կոչւում էին ղուզ կամ օղուզ անուններով, հին դարերից ապրում էին Սէյիուն գետի ափերին եւ սրա ու Արալ լճի ու Կասպից ծովի միջեւ ընկած տարածութիւնում: Մեր թուագրութեան 10րդ դարի երկրորդ կեսին ղուզերը դաշն կնքեցին Միջին Ասիոյ քօչուոր այլ ցեղերի հետ եւ ստեղծեցին մի իշխանութիւն: Այս միութեան մէջ սելջուկ ղուզերը կարեւորագոյններն էին, որ սելջուկ ցեղից «Քինին Օղուզ» անունը դրեցին իրենց վրայ: 10րդ դարի երկրորդ կեսին ղուզերը մահմեդական դարձան ու քանի որ ղուզերը բաականաչափ արօտատեղիներ չունէին իրենց տրամադրութեան տակ, ուստի սկսեցին ոտնձգութիւններ անել հարեւան երկրներում, մանաւանդ այն երկրներում, ուր արօտատեղիներ կային»⁴⁸:

Քասրաւին, իր հռչակատր աշխատութիւն «Ազարին կամ Ազարբայջանի հինաւորց լեզուն» գրքում, նոյնանման մի տեսակետ է արտայայտել: Քասրաւին, խօսելով սելջուկների, Թուղթուլ բէկի իշխանութեան եւ Վեհսուդանի վախճանի մասին, այսպէս է գրում.

«Սրանք երկար չդիմացան, եւ Ազարբայջանը ամբողջովին ընկաւ սելջուկների ձեռքը, եւ, ինչպէս ասել ենք, սրանց զօրքն էլ լիովին թիրաքերից էր կազմուած, ու երբ մէկին մի քաղաքի տիրակալ էին նշանակում, նրանցից մի քանի խմբակներ էլ դնում էին որպէս ուղեկից: Ազարբայջանի հետ էլ նոյն ձեւով վարուեցին: Բացի սելջուկների յետեւից Թիրքիստանից եկող ցեղախմբերից, որոնք տարածուեցին ամէն տեղ, քանի որ Ազարբայջանը շատ առատ արօտատեղեր ու մարգագետիններ ունէր եւ այլ տեղերից աւելի յարմար էր խաշնարածութեան կենցաղի համար, թիրք ցեղախմբերը այստեղ աւելի շատ ու առաւել մեծաթիւ դարձան»⁴⁹:

Ինչ վերաբերում է ղուզերի ներթափանցումին, հարկ է ասել, որ այն կատարուեց երկու ուղղութեամբ, որովհետեւ, ինչպէս տեսնում ենք, ղուզերը Բոսֆորի նեղուցի կողմից էլ դէպի Կովկաս ուղեւորուեցին եւ, Ալփասլանի իշխանութեան օրով, որը Թուղթուլի եղբայր Չաղիր բէկի որդին էր, Կովկասի հողային տարածքները, Հայաստանի հիախսային եւ կենտրոնական մասերը եւ Փոքր Ասիոյ նահանգները իրենց ենթարկեցին: Զուպլեանը ղուզերի Կովկասի վրայ յարձակուելու մասին այսպէս է գրում.

«1048 թ. (Հիշրեթի 440 թ.) սելջուկ թիրաքերի իշխան Թուղթուլ բէկը, Իրանը գրաւելուց յետոյ, սկսեց իր մեծ յարձակումները դէպի այլ երկրամասեր եւ դրանց շարքին Հայաստան: Նոյն այդ տարում, այլ սելջուկ իշխաններ, ինչպէս Իբրահիմ Եաննալը եւ Գթլիմիշը, Բոսֆորի ճանապարհով յարձակուեցին Կովկասի եւ Հայաստանի վրայ ու դրանից յետոյ խուժեցին դէպի Էրզրում»⁵⁰:

Հայաստանի գրաւման մասին նա այսպէս է գրում.

«Հայաստանի կենտրոնական եւ հիւսիսային հողերի գրաւումը թիւրքերի կողմից առաջին անգամ տեղի ունեցաւ Ալիասլանի իշխանութեան օրով (1063-1073): 1064 թուին «Անի» քաղաքը գրաւուեց Ալիասլանի կողմից եւ հողին հաւասարեցուց⁵¹:

Այս գրուածքից պարզւում է, որ թիւրքերը երկու կողմից են թափանցել: Նոյն ժամանակ Մեծ Խորասանը, Մաւրա-ու-Նահիրը, Բալխը, Գորգանը, Թաբրիստանը, Խորեզմը, Ջաբալը — Մեծ Մարաստան երկիրը — Համադանը, Դինէարը, Հալանը, Ռէյը, Իսֆահանը, Ազարբայջանը, Փոքր Ասիան եւ դրանից յետոյ Իրաքը, Ռումը (Բիւզանդիան, Մ. Թ.) եւ Շամը (Սուրիան, Մ. Թ.), Քիրմանը եւ Ֆարսը սելջուկ ղուզերի ձեռքով գրաւուեցին, եւ նրանք, կարճ ժամանակամիջոցում, իրենց տիրապետութեան տակ ունեցան մի լայնատարած բնակավայր՝ Աֆղանիստանից մինչեւ Միջերկրականի ափերը, Սելյուկի ափերից եւ Կովկասի հիւսիսից մինչեւ Բասրա եւ Պարսից ծոցի շրջանները:

Այդ թուից յետոյ թիւրքական ցեղախմբերը էլ անելի զօրութեամբ էին գաղթում դէպի իրենց նախընտրած վայրերը: Որովհետեւ երկրի գործերը վարելու եւ իշխանութեան ոյժը այլեւս թիւրքերի ձեռքերում էր: Թիւրքերը իրենց տաղաւարները նախ հաստատեցին գիւղերում եւ այն ջրառատ շրջաններում, ուր ընդարձակ արօտավայրեր կային: Եւ որովհետեւ գիւղերում, քաղաքների համեմատութեամբ, անելի փոքրաթիւ մարդիկ էին ապրում, եւ գիւղացիները բաւականաչափ բարձր մշակոյթ չունէին, որպէսզի իրենց լեզուն պաշտպանեն, ու յաճախ գուցէ միայն իրենց տեղական բարբառներով էին խօսում, այս իսկ պատճառով քաղաքներից անելի շուտ ձուլուեցին յաղթողների մէջ եւ աստիճանաբար մոռացան իրենց լեզուն ու բարբառը: Այս ընթացքը անելի արագացաւ յաղթողների եւ պարտուածների շփումներով ու խառն ամուսնութիւններով:

Տողերիս հեղինակը այն կարծիքին է, որ թիւրքերէն լեզուն նախ գիւղերում է գերիշխել տեղական լեզուի վրայ եւ յետոյ միայն տարածուել դէպի քաղաքներն ու առեւտրական կենտրոնները: Անշուշտ այս խնդրում բացառութիւն են կազմում դժուարանցանելի վայրերը, քանի որ, կամ ճանապարհի դժուարութեան եւ կամ ջրի ու կենցաղի նպաստաւոր պայմանների չգոյութեան պատճառով, թիւրքերը չգնացին դէպի այդ վայրերը եւ հէնց այդ տեղերում է, որ դեռեւս կարելի է տեսնել տեղական լեզուի կամ բարբառների մնացորդները:

Քասրաւին այն կարծիքին էր, որ հիշրեթի Տրդ դարում (11րդ դ.) եւ սելջուկների օրով, «Որոշ շէների ու աւանների անունները թիւրքերէնի

վերածուեցին եւ այն գիւղերում, ուր թիւրքերը բնակավայր էին ընտրել, եթէ ամանի անունը պարզ իմաստ ունէր, թարգմանում եւ թիւրքական անունն էին դնում վրան»⁵²:

Խորեզմշահեաններից ստացած պարտութիւնից յետոյ սելջուկները բաւարարուեցին միայն Փոքր Ասիոյ եւ Ռումի (Քիւզանդիոյ, Մ. Թ.) տարածքներով, եւ հիմնեցին Ռումի Սելջուկեան իշխանութիւնը, որը կայուն մնաց մինչեւ Օսմանեան կայսրութեան սկիզբը:

Խորեզմշահեաններից յետոյ Իրանը դարձաւ մոնղոլների ասպատականութիւնների եւ արշաւանքների ասպարէզ, եւ մոնղոլներին ուղեկցում էին նաեւ անապատաբնակ ցեղերից թաթարական տոհմին պատկանող խմբեր:

Հիջրեթի 6րդ դ. (12րդ դար) պատմութիւնը ակնառտեա եղաւ Ազարբայջանում եւ Կովկասում Աթաբէկների իշխանութեան, որոնք կաշակ ցեղերին էին պատկանում: Հիջրեթի 7րդ դարի սկզբներից (13րդ դ.) մոնղոլները արշաւեցին դէպի Ազարբայջան եւ հիջրեթի 628 (1231) թ. գրաւեցին այդ երկիրը ծայրից ծայր: Մի քանի տարի Մարաղան Հուլատի պետութեան մայրաքաղաքն էր:

Դրանից յետոյ էլ Թաւրիզը դարձաւ Իլխանների մայրաքաղաքը, որոնք իշխում էին Ազարբայջանում եւ Առանում: Իլխանների վերջին զօրաւոր թագաւորը Աբու-Սաիդն էր, որ հիջրեթի 736 (1335-1336) թ. Առանում հիւանդացաւ եւ Շիրանի շրջակայքում վախճանուեց: Այդ իրադարձութիւնից յետոյ, մինչեւ քսան տարի Ազարբայջանը վերածուեց երկու գերդաստանների՝ Ջելայիրեան եւ Չոբանեան էմիրների պայքարի ասպարէզի:

Որոշ ժամանակ էլ Թեմուրն իշխեց Իրանի, ինչպէս նաեւ Ազարբայջանի ու Կովկասի վրայ, որից յետոյ Կարակոյունլուները եւ Ակկոյունլուները, որոնք բոլորն էլ թիւրքմէն ղուզեր էին, իշխեցին Ազարբայջանի վրայ: Կարելի է ասել, որ ղուզերի հետ խառնուած թիւրքերի, կամ անելի ճիշտ ասած թիւրքերի հետ խառնուած ղուզերի տիրապետութիւնը Ազարբայջանի եւ Կովկասի վրայ, ինչպէս նաեւ Ռումի սելջուկների տիրապետութիւնը Փոքր Ասիոյ վրայ, շարունակուեց հետագայ դարերում⁵³:

Թիւրքերի մի քանի դար տիրապետութիւնը, ինչպէս նաեւ այդ ընթացքում թիւրք ցեղախմբերի պարբերական նոր գաղթերը քիչ-քիչ պատճառ դարձան, որ թիւրքերէնը մուտք գործի նաեւ քաղաքների մէջ: Քանի որ հարստութիւնն ու զօրութիւնը թիւրքերի ձեռքում էին կենտրոնացած, հարկադրաբար նրանց թիւն էլ շատ անելի բազմացաւ քաղաքների մէջ: Վաճառականները, առեւտրականները եւ ուրիշները նոյնպէս պարտաւորուեցին սովորել թիւրքերէն լեզուն: Իբն-ի Բաթթայի իր Ուղեգրութեան մէջ մի պարզ պատկեր է ներկայացնում Թաւրիզի շուկայից եւ թիւրքերի հարստութիւնից ու փառքից, որը ինքնին ուշադրութեան արժանի է:

«Դրան յաջորդող օրը,— գրում է նա,— Բաղդադի դարպասից մուտք գործեցինք Թալիզ քաղաքը եւ հասանք մի մեծ շուկայ, որ Ղազանի բազար էր կոչւում: Դա շուկաներից լաազոյնն էր, որ ես տեսել եմ աշխարհի բոլոր քաղաքների մէջ: Արհեստաւորների իրաքանչիւր դասը այդ շուկայում իր մասնաւոր տեղն ունէր, ու երբ ես գնացի ականավաճառների շուկան, այնքան բազմատեսակ գոհարեղէն տեսայ, որ աչքերս ապշած մնացին: Գեղեցիկ ծառաներ, շքեղ հագուստներ հագած, մետաքսե թաշկինակներ մէջքին կապած, կանգնած էին տէրերի դիմաց եւ զարդեղէնները ցոյց էին տալիս թիւրք կանանց: Այդ կանայք գոհարեղէնի գնումի մէջ մրցակցում էին միմեանց հետ եւ մեծ չափով էին առնում: Ես վայելչութեան եւ գեղեցկութեան պատճառած այնպիսի սադրանքների ականատես եղայ այդ ընթացքում, որի համար միայն պիտի Աստծուն ապաւինել: Յետոյ գնացինք մուշկի եւ անուշահոտութիւնների շուկան, ու այդ շուկայում էլ տեսանք նոյն դրուփունը, գուցէ մի բան էլ անելին»⁵⁴:

Այդ օրերին, թիւրքերը այնքան բազմացան, որ մի շարք քաղաքներում, ինչպէս Լայլանում, ժողովրդի մեծամասնութիւնը թիւրք էր, իսկ Թասուջում թիւրքն ու թաջիկը միասնառնուած էր⁵⁵:

Իրանի այլ շրջաններում, ի բաց առեալ Ազարբայջանից, քանի որ թիւրքերը այնքան էլ մեծաթիւ չէին, այս իսկ պատճառով մարդկանց լեզուն թիւրքերէնի հետ խառնուելու եւ նրա մէջ փոխակերպուելու վտանգից զերծ մնաց: Միմիայն գիւղերում մարդիկ թիւրքերէն էին խօսում: Այս իսկ պատճառով, գիւղերի բնակիչների մօտ ստեղծուեց երկու լեզու, որոնցից մէկի մէջ թիւրքերէնն էր գերակայում, իսկ միւսի մէջ պարսկերէնն էր գերիշխում: Այդ ընթացքում որոշ քաղաքներ, ինչպէս Ղազինը, երկլեզուեան դարձան: Այժմ էլ Սաւէի, Կոմի եւ Քարաջի շրջակայքի որոշ գիւղերում մարդիկ թիւրքերէն են խօսում, բայց քաղաքների մէջ պարսկերէնն է տիրակայում: Ազարբայջանում դրուփունը այսպիսին չէր: Սեֆեւիների օրօք արդէն մենք տեսնում ենք թիւրքերէն լեզուի գերակայութիւնը Ազարի բարբառի վրայ: Թիւրքերէն լեզուի մասին Քասրաւին այսպէս է գրում.

«Ամէն տեսակետից անվիճելի է, որ հիջրեթի 10րդ դարից սկսեալ (16րդ դ.), երբ Սեֆեան թագաւորութիւնը ստեղծուեց, Ազարբայջանում թիւրքերէնի տարածումը թէ՛ քաղաքներում եւ թէ՛ դրսերում իր լոռաին էր հասել եւ համարւում էր ընդհանրական լեզու»⁵⁶:

Սեֆեւիների շրջանում արդէն Ազարի լեզուի վրայ թիւրքերէնի էլ անելի գերակայելու համար հողը պատրաստ էր: Երբ շահ Իսմայիլը թագաւորութեան հասաւ, թիւրքական որոշ ցեղեր ծառայում էին նրան, եւ գործերի ղեկը նրանց ձեռքում էր գտնւում: Նադիր շահի թագաւորութեան շրջանում, քանի

որ ինքն էլ թրջական ցեղախմբերին էր պատկանում, տիրում էր նոյն դրուֆինը: Քասրալին ակնարկել է Սեֆեանների արքունիքի մէջ թիւրքերի ազդեցութեան եւ Ուսթաջլու, Շամլու, Թաքալու, Վարսաղ, Ռումլու, Զուլկադր, Աֆշար եւ Կաջար ցեղերի պարագլուխներին համարում է շահ Իսմայիլին օժանդակող գործակիցներ⁵⁷: Շարունակելով իր խօսքը՝ նա այսպէս է գրում.

«Սեֆեւիների բոլոր գործերը թիւրքերի ձեռքում էր եւ նրանց արքունիքում, լինի Թարիզում, Ղազվինում եւ կամ Իսֆահանում, խօսւում էր թիւրքերէն լեզուով, նաեւ տիտղոսների եւ անուկների մեծ մասը թիւրքերէն էր, ինչպէս՝ Կարդաշ, Եօլդաշ, Սարդաշ, Ամօղլի, Կափուզի, Էշիգ-աղասի, Իշ-աղասի, Իսմայիլ-կուլի, Թահմասպ-կուլի, Իլ-բէկի, Իլ-խանի, Բէկլարբէկի, Խանլար խանի, Կարնջէ բէկ, Կորխմաս-խան, Շէյխ-օղլի, Հալաջի-օղլի, եւ նման շատ այլ ձեւեր»⁵⁸.

Օսմանեան բանակներն էլ քանիցս խուժեցին դէպի Ազարբայջան եւ առաջացան մինչեւ Թարիզ: Այն պահին, երբ Սեֆեւիների թագաւորութեան վախճանին Աֆղանները գրաւեցին Իսֆահանը, օսմանեան թիւրքերն էլ յարձակուեցին Ազարբայջանի եւ Իրանի արեւմտեան քաղաքների վրայ եւ մինչեւ մի քանի տարի այդ շրջանները պահեցին իրենց տիրապետութեան տակ: Ըստ Քասրալիի՝ «Այդ կռիւներն ու բանակի արշաւանքները, բոլորն էլ, վերջանում էին Ազարի լեզուի վնասով»⁵⁹:

Դրուֆինը նոյնպիսին էր նաեւ Կովկասեան Ալքանիոյ (Առան եւ Շիրան) մէջ, մանաւանդ երբ Ռուսաստանի եւ Իրանի միջեւ եղած կռիւներից եւ Կովկասի անջատումից յետոյ, Առանի եւ Շիրանի ժողովուրդը, Իրանի հովանաւորութիւնից եւ պաշտպանութիւնից յուսահատուելուց յետոյ, դիմեց օսմանցիներին, եւ այս ճանապարհով թիւրքերէն լեզուի ազդեցութիւնը Կովկասում էլ աւելի ուժեղացաւ: Այս պարագան նաեւ պատճառ դարձաւ, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Առանի եւ Շիրանի ժողովուրդը ընդունեց օսմանեան թիւրքերին:

Որոշ ընթերցողներ կարող են խորհել, թէ թիւրքերի թափանցումը Ազարբայջանում ունէր ճիշտ նոյն ձեւը, որ ունեցաւ արիացիների եւ մարերի թափանցումը այդ երկրի մէջ: Եթէ արիական տարրի գերակայութիւնը տեղական եւ ոչ-արիական տարրի վրայ պատճառ դարձաւ լեռնաշխարհի ժողովրդի տոհմիկ խառնուածքի այլափոխութեան, եւ սրանք այս փոխակերպութեան պատճառով աստիճանաբար իրանցի դարձան, ինչո՞ւ թիւրքական տարրի թափանցումը պիտի այս կարգից տարբեր լինէր եւ բացառութիւն կազմէր:

Այս հարցումին որպես պատասխան պիտի ի նկատի առնել հետեւեալ խնդիրը: Համեմատութեամբ բնիկ ժողովուրդների, արիացիները աւելի բարձր քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթի տէր էին, այս իսկ պատճառով բնիկների փոխակերպութիւնը արիացիների մէջ տեղի էր ունենում արիական մշակոյթի կամաւոր կերպով ընդունելու հետ միաժամանակ: Այս կարծիքի ամենապարզ փաստն այն է, որ արիական մշակոյթը արագ կերպով ընդգրկեց Իրանի լեռնաշխարհի մէկ ծայրից միւսը: Այսպիսով, ոչ միայն տեղական լեզուները, այլ նաեւ բնիկ մշակոյթն էլ ձուլուեց արիական քաղաքակրթութեան ու մշակոյթի մէջ: Անշուշտ պէտք է մոռանալ, որ արիացիներն էլ բնիկ մշակոյթի որոշ կողմերն ու ուղղութիւնները ընդօրինակեցին, եւ այդ երկու մշակոյթները միասնաւորուեցին: Թէեւ գերակայող մշակոյթը արիական մշակոյթն էր, սակայն այդ մշակոյթի գերակայութիւնը կարելի է տեսնել կրօնի, դասնանքի ծեսերի, վարք ու բարքի, արուեստի, կենցաղավարութեան եւ բազմաթիւ այլ կողմերից եւ տեսանկիւններից: Մինչդեռ թիւրքերը, որ իրենց գրաւած շատ երկրների ժողովուրդների համեմատութեամբ աւելի յետամնաց էին, այդ իսկ պատճառով չկարողացան պարտուած բնիկ ցեղերի մշակոյթը ձուլել յաղթող տարրի մէջ: Ինչպէս տեսնում եք, Փոքր Ասիոյ, Կովկասի, Ազարբայջանի եւ Իրանի այլ շրջանների մէջ պարտուած ազգերի մշակոյթն ու քաղաքակրթութիւնը ոչ միայն նոյն ձեւով կայուն մնացին, այլ նաեւ իրենց մէջ ձուլեցին գերակայող տարրի մշակոյթը, որը վրանաբնակ քոչուրդների մշակոյթն էր: Յաղթող ցեղերի մշակոյթի ենթակայութիւնը պարտուած ցեղերին՝ մի այլ պատճառ էլ ունի, եւ սա այն է, որ յաղթական թիւրք ցեղերը արիացիների պէս չէին եւ մէկ տոհմից չէին սերում: Որպէս օրինակ կարելի է յիշատակել մոնղոլների, թիւրքերի, թաթարների եւ այլոց մշակութային բազմապիսութիւնը: Միաժամանակ պիտի ի նկատի ունենալ, որ ներխուժող ցեղախմբերն էլ միատարր եւ միանման չէին, այլ արշաւող բանակն էլ բաղկացած էր զանազան ցեղերից եւ նրանցից իւրաքանչիւրն էլ, ժամանակի ընթացքում, փոփոխութիւնների էր ենթարկուել, այնպէս որ ղուգերին չի կարելի բաժնի բուն իմաստով թիւրք անուանել: Այսպէս էր եղել նաեւ Առաջաւոր Ասիոյ եւ Իրանի վրայ յարձակուող թիւրքանման այլ ցեղերի դուրսութիւնը: Մոնղոլներն էլ իրենց գրոհը սկսեցին այլ ցեղերի, եւ ի շարս դրանց, թաթար ցեղի ընկերակցութեամբ: Այս պարագան պարզ կերպով եւ մանրամասնութեամբ գրուած է մոնղոլական շրջանի պատմութեան, մասնաւորաբար Ռաշիդ-էդ-Դին Ֆազլուլլահ Համադանիի Ջամէ-ու-Յաւարիի գրքի մէջ: Խօսքը չերկարացնելու համար, խուսափում ենք դրանք այստեղ վերստին կրկնելուց:

Այսպիսով, այն, ինչ ղուգերի կողմից պարտադրուեց Ազարբայջանի ժողովրդին, միմիայն լեզուն էր, որը իր հերթին օղուզների լեզուի ու հին թիւրքերէնի մի խառնուրդն էր համարում:

Մի ցեղի փոխակերպութիւնը չի կարելի դառնել միմիայն լեզուի չափանիշով: Լեզուն պայմաններից մէկն է, բայց միակ պայմանը չէ: Կան բազմաթիւ այլ նախապայմաններ, որոնց շարքին են տնտեսական յարաբերութիւնները, կենցաղավարութիւնը եւ քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթի այլ դրսեւորումները: Այս ազդակները Ազարբայջանում եւ Իրանի այլ շրջաններում շարունակեցին կայուն մնալ ու, ի վերջոյ, ժամանակի հետ ղուգ եւ կփչակ ցեղերին ամէն մի անկիւնում ու ամէն վայրում մեկուսացման պարտադրեցին, եւ յաղթողները պարտաւորուեցին իրենց տաղաւարները հաստատել, ամէն մէկը մի վայրում, եւ հետու քաշուել քաղաքի կեանքից: Ազարբայջանի զանազան վայրերում տեղական ձեւով գոյութիւն ունեցող ցեղախմբերը, ըստ ինքեան, այս կարծիքը հաստատող ամենաբացայայտ փաստերն են:

Միաժամանակ պիտի ասել, որ թէեւ ներխուժողները իրենց լեզուն պարտադրեցին յաղթուած ժողովուրդներին, այդուհանդերձ, չկարողացան նրանք նախապայմաններ առաջացնել նրանց մէջ միասնութիւն ստեղծելու համար: Թէեւ թիւրքերէն լեզուն տիրապետող դարձաւ Փոքր Ասիոյ, Ազարբայջանի եւ Կովկասի մէջ, այդ բոլորով հանդերձ լեզուն չկարողացաւ միջոցը դառնալ այդ միասնութեան, կամ ստեղծել պահանջուող միութիւնը: Սրա պատճառն էլ այն էր, որ Փոքր Ասիոյ, Ազարբայջանի եւ Կովկասի ժողովուրդների քաղաքակրթութիւնն ու մշակոյթը միատեսակ եւ միանման չէին:

Կային մարդիկ, թէ Թիւրքիոյ կառավարութեան կողմից եւ թէ Կովկասի կառավարութեան կողմից, որոնք, պատրուակ ծառայեցնելով լեզուական նմանութիւնները, անցեալում աշխատեցին այդ շրջանի թրքալեզու ժողովուրդների միասնականութեան համար մի հիմք ստեղծել, երբեմն էլ կռուի մէջ մտնել, եւ քարոզչական ու գրգռիչ ջանքեր թափեցին, սակայն, այդ բոլորով հանդերձ, քաղաքակրթական եւ մշակութային տարբերութիւնները, ինքն ըստ ինքեան, այդ ջանքերի դիմաց վերածուեցին մի բնական պատուէշի:

Այժմ եւս կարող են լինեն մարդիկ, որոնք նման քայլերի կձեռնարկեն պարզապէս լեզուական զգայնութեան հիմունքների վրայ, եւ, կեղծ հասարակական կարծիք ստեղծելով, անգիտակից խմբակցութիւնների կողմից կամ օտար ուժերի հովանու տակ կարող է յաջողեն եւ, ի վերջոյ, իրենց արհեստական պահանջները ձեռք բերեն: Սակայն, անտարակոյս, տեղական մշակոյթները երկար ժամանակ պիտի դիմադրեն եւ ցեղային անհամաձայնութիւնների ու յսակալութիւնների պատճառ դառնան: Մինչեւ իսկ, եթէ այդ

«Միութիւնը» կամաւոր կերպով կատարուի, նորից այսպէս կլինի, եւ թոյլ տոհմը աստիճանաբար միասնականութիւն կ'ստեղծի եւ աղանդի կամ կաստաների ձեւով իր ներհակութեան ճամփան պիտի գտնի եւ ամէն մի յարմար առիթով գլուխ պիտի բարձրացնի եւ ինքնագլխութեան ուղին պիտի ընտրի: Այս դրութիւնը կշարունակուի մինչեւ այն ժամանակ, որ յաղթանակի, եւ կամ լրիւ ու կատարելապէս ուժասպառ դառնայ: Այս դրութիւնը կարելի է տեսնել հէնց այսօր, Կովկասում ապրող շատ ազգերի մօտ, Միջին Ասիայում, Ուկրաինայում եւ Բալթեան ծովի ափերին տարածուող հանրապետութիւններում: Ոմանք, ինչպէս թաթարները, կազակները, կիրգիզները, նենեցները, Ղրիմի թաթարները, չեչենները եւ ուրիշներ իրենց ոյժը կորցնելու վրայ են: Ուրիշներ, ինչպէս Բալթեան ծովի հանրապետութիւնների ազգերը, Ուկրաինայի, Հայաստանի, Վրաստանի եւ Կովկասում բնակուող թրքախօս ժողովուրդները դեռեւս դիմադրում են ու, չնայած տնտեսական փոխակերպութեան, ամէն մի նպաստաւոր առիթով գերիշխող ռուսական մշակոյթի դիմաց ծառանում են, եւ յայտնի չէ, թէ ինչով կվերջանայ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Cordier H., «Histoire generale de Chine», Vol. 1, Paris 1920, p. 356.
- ² Blchurln (Iakinf) N. Ia, *Sobranie svedenii O narodakh Obytavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena*, t. 2, Moskva-Leningrad, 1952, str. 75.
- ³ Бартольд В. В., *Сочинения*, т. V, стр. 20.
- ⁴ Ֆիրդուսի, Շահնամէ, քննական բնագիր, աշխատասիրեց Ռուստամ Ալիեւ, խմբագիր Ա. Ազար, Ցրդ հատոր, Մոսկուա, 1970, էջ 156:
- ⁵ Менандр, *Византийские историки*, перев. с Дестуниса, СПб, 1860, с. 377.
- ⁶ Թաբարի, Մուհամմադ բին-Ջարիր, Թարիխ-է Թաբարի, կամ «Թարիխ ալ Ռասուլ վալ Մուլուք» երկրորդ հատոր, թարգմ. Արուկասիմ Փայանդէ, Բոնեադէ Ֆարհանգէ Իրան-ի հրատարակութիւն, Թեհրան 1973, էջ 648:
- ⁷ Լոյն տեղում, էջ 648:
- ⁸ Гумилев Л. Н., *Древние тюрки*, Москва, 1967, стр. 145.
- ⁹ Տէս ծանօթ. 6, էջ 726-27:
- ¹⁰ Տէս ծանօթ. 8, էջ 145:
- ¹¹ Моисей Каганкатвацци, *История Агван*, пер. К. Патканова, СПб, 1861, с. 107.
- ¹² Տէս ծանօթ. 2, էջ 255:
- ¹³ Տէս ծանօթ. 2, էջ 264:
- ¹⁴ Տէս ծանօթ. 8, էջ 238:

- 15 Նոյն տեղում, էջ 241:
- 16 Նոյն տեղում, էջ 246:
- 17 Moravcsik G., Byzantinoturica, Berlin, 1958, s. 36.
- 18 Նոյն տեղում, էջ 44, 105, 122, 355:
- 19 Cahun L., Introduction a l'histoire de l'Asie, Paris 1896, p. 87.
- 20 Նոյն տեղում, էջ 155:
- 21 Նոյն տեղում, էջ 6:
- 22 Зулалаян М. К., Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван 1970, стр. 51-52.
- 23 Togan Zeki Velidl, Umumi Turk tarihine giris, C. 1, Ankara, 1946. s. 168.
- 24 Նոյն տեղում, էջ 186-87:
- 25 Կովկասի արեւելեան տարածքները պիտի հասկանալ Առան երկիրը եւ Շիրանը, որոնց ժողովուրդները ներկայիս խօսում են թիւրքերէն լեզուով: Միաժամանակ պիտի յիշել, որ Կովկասի արեւմուտքում - Վրաստան եւ Հայաստան - թիւրքական տարրը գերակայութիւն չունեցաւ:
- 26 Տէս ծանօթ. 22, էջ 57:
- 27 Ռաշիդ-էդ-Ռիս Ֆազլուլահ, Ջամէ-ուլ-Թաւարիխ, առաջին հատոր, աշխատասիրեց Ռ. Բահման Քարիմի, Թեհրան 1959, էջ 35:
- 28 Աիմադ, բին Ֆազլան, Սաֆարնամէ, թարգմ. Արուշազլ Թարաթարայիի, Բոնեադէ Ֆարհանգէ Իրան-ի հրատարակութիւն, Թեհրան 1946, էջ 69:
- 29 Տէս ծանօթ. 27, էջ 29-45:
- 30 Տէս ծանօթ. 28, էջ 75:
- 31 Նարշախի, Արու Բաքր Մուհամմադ, բին Ջա'ֆար, «Թարիխէ Բուխարա» թարգմ. Արու Նասր Աիմադ, բին-Մուհամմադ, բին Նասր ալ Կարաւի, կրճատում Մուհամմադ բին Ջաֆր բին Օմար, սրբագրութիւն եւ ծանօթագրութիւն Մուրադիս Ռազաւի, Բոնեադէ Ֆարհանգէ Իրան-ի հրատարակութիւն, Թեհրան 1972, էջ 9:
- 32 Տէս ծանօթ. 28, էջ 69-80:
- 33 Бартольд В. В., Сочинения, т. II ч. 1, стр. 561.
- 34 Տէս ծանօթ. 28, էջ 74-75:
- 35 Նոյն տեղում, էջ 74:
- 36 Նոյն տեղում, էջ 73:
- 37 Տէս ծանօթ. 33, էջ 561:
- 38 Տէս ծանօթ. 31, էջ 338:
- 39 Տէս ծանօթ. 33, էջ 569:
- 40 Նոյն տեղում, էջ 569-570:
- 41 Նոյն տեղում, էջ 570:
- 42 «Քարանդ-է Քասրաւի» ժողովածու Աիմադ Քասրաւու 78 յօդածների եւ զեկոյցների, աշխատասիրեց Եահեա Ջոքա, Թեհրան 1977, էջ 328: Յաւելեալ տեղեկութիւնների համար տեսնել «Ալ-Քամիլ» գործ Իբնի Ասիր-ի, եւ «Ջէյն-ուլ-Ախթար» գործ Գարդիզի-ի:
- 43 Քասրաւի, Աիմադ, Շահրիարան-է Գոմնամ, առաջին եւ երկրորդ բաժիններ, երկրորդ մաս, երկրորդ զրոյց, Ադարթայգանի թագաւորները, երկրորդ տպագրութիւն, Թեհրան, Ամիր Քարիւր հրատարակչութիւն, 1965, էջ 191-92:

44 Նոյն տեղում, էջ 195:

45 Նոյն տեղում, էջ 195-96:

46 Նոյն տեղում, էջ 196-97:

47 Նոյն տեղում, էջ 199:

48 ՏՏՍ ծանօթ. 22, էջ 102:

49 ՏՏՍ ծանօթ. 42, էջ 102:

50 ՏՏՍ ծանօթ. 22, էջ 102:

51 Նոյն տեղում, էջ 103:

52 ՏՏՍ ծանօթ. 42, էջ 329:

53 Յաւելեալ տեղեկութիւնների համար տեսնել Քարաւի, Աիմադ, Շահրիարան-է Գոմնամ, առաջին եւ երկրորդ բաժիններ, երկրորդ տպագրութիւն, Ամիր Քաբիր հրատարակչութիւն, 1956 եւ Դր. Մոհամմադ Ջաադ Մաշշուր, Մի ակնարկ Ազարբայջանի պատմութեան եւ նրա պատմական կոթողների եւ ժողովրդի ճանաչումին, Թեհրան, Անջոմանէ Ասար-է Մելլի, 1970:

54 Ռեհլաթ բին-Բաթուֆա, Իբնի Բաթուֆա-ի ճանապարհորդութեան գիրքը, թարգմ: Դր. Մոհամմադ Ալի Մովահիէր, Թեհրան, Բոնգահէ Թարջոմէ վա Նաշրէ Բեթաթ, 1969, էջ 253:

55 Համդուլլահ Մութոֆի, Նիզհաթ-ուլ-Կուլուբ, աշխատասիրեց Դր. Մոհամմադ Դաբիր-Սիակի, Թեհրան 1957:

56 ՏՏՍ ծանօթ. 42, էջ 333:

57 Նոյն տեղում, էջ 334:

58 Նոյն տեղում, էջ 334:

59 Նոյն տեղում, էջ 335:

ԻՆՉՊԵՍ ԱԶԷՐԲԵՅՋԱՆ ԱՆՈՒՆԸ ԴՐՈՒՆԵՅ ԱՌԱՆԻ ՎՐԱՅ

Կաջար արքայ Ֆաթի-Ալի շահի թագաւորութեան օրով տեղի ունեցաւ ռուս-պարսկական կռիւներից եւ հանրայայտ Թիւրքմէնչայի պայմանագրից յետոյ Արաքս գետը ճանաչուեց որպէս սահման Իրանի եւ Ռուսաստանի միջեւ, եւ բովանդակ Կովկասը Ռուսական կայսրութեան տիրապետութեան ենթարկուեց: Կովկասի մահմեդական թրքախօս ժողովուրդները, որ ռուս-պարսկական կռիւների արդիւնքներից դժգոհ էին եւ Իրանի պետութեան տկարութեան պատճառով նրա հովանաւորութիւնից յուսահատ էին եղել, դիմեցին Օսմանեան կայսրութեան, որը այն ժամանակներում դեռեւս զօրաւոր պետութիւն էր:

Տասնիններորդ դարի վերջերում եւ քսաներորդ դարի սկզբներում Օսմանեան կայսրութեան մէջ երկու հոսանքներ զօրացան: Դրանցից մէկը «Իսլամական Միութիւն» ստեղծելու գաղափարն էր, իսկ միւսը «Թիւրքերի Միութիւն»ն էր, որի քարոզիչներն ու տարածողները յայտնի «Երիտասարդ Թիւրքեր» խմբակցութիւնն էր: Այս խմբակը, որ պահանջում էր աշխարհի բոլոր թրքախօս ժողովուրդների միութիւնը, 1907 թուին հիմնեց մի կուսակցութիւն, որը «Իթթիհատ վէ Թարակկի» կոչուեց:

Օսմանեան կայսրութեան պետութիւնը, որ թէ թրքախօս էր եւ թէ յաւակնում էր աշխարհի բոլոր մահմեդականների առաջնորդը լինելու, միախառնեց այս երկու հոսանքներն ու գաղափարները եւ նրանց իրեն ծառայելու կոչեց: Կովկասի թրքախօսներն էլ, որ կրօնական պատճառներով Ռուսական կայսրութեան տիրապետութիւնից դժգոհ էին, փնտրում էին մի յենարան եւ այդ յենակը գտան Փոքր Ասիոյ թրքախօսների մէջ:

Իրանի պարտութիւնից յետոյ, երբ բովանդակ Կովկասը կցուեց Ռուսական կայսրութեան, Կովկասի հիւսիս-արեւելքի Դաղստանի ժողովուրդը Շէյխ Շամիլի առաջնորդութեամբ ապստամբութեան դիմեց: Դաղստանի մահմեդականների կռիւը ռուսական բանակի դէմ տեւեց տասնեակ տարիներ եւ լի է հերոսութիւններով: Ռուս մեծ գրող Լեւ Տոլստոյը այդ քաջութիւնների եւ սխրագործութիւնների մի մասը նկարագրել է իր յայտնի «Հաջի Մուրադ» գրքի մէջ: Շէյխ Շամիլը ի վերջոյ հարկադրուեց թողնել իր հայրենիքը, գաղթել Արաբիա եւ Մեքքայում մենակեաց դառնալ: Նա 1871 թուին վախճանուեց Մեդինա քաղաքում¹:

Շէյխ Շամիլի ապստամբութիւնը, որ ջախջախուեց Ռուսական կայսրութեան բանակի կողմից, աւելի շատ կրօնական բնոյթ ունէր: Սակայն դրանից յետոյ Կովկասի ժողովուրդների ապստամբութիւնները կրօնաքաղաքական երանգ ստացան: Այդ ապստամբութիւններին հովանաւորում եւ նեցուկ էին հանդիսանում թէ՛ Օսմանեան պետութիւնը եւ թէ՛ «Երիտասարդ Թիւրքերի» խմբակը, որը «պանթիւքիզմ» շարժման հիմնադիրն էր:

1911 թուին, Բագու քաղաքում, մի կուսակցութիւն հիմնուեց «Մահմեդական Դեմոկրատական Մուսաաթ Կուսակցութիւն» անունով, որը իր մէջ մէկտեղում էր այդ երկու քաղաքական եւ կրօնական գաղափարները: Յիշեալ կուսակցութեան հիմնադիրները Ռասուլզադէ, Շարիֆզադէ, Քազիմզադէ եւ մի քանի այլ անձինք էին, որոնք հովանաւորում էին թիւրքերի կողմից: Ըստ Սովետական մեծ Հանրագիտարանի «Յիշեալ կուսակցութեան ծրագիրը իսլամական երկրների միութիւնն էր Թիւրքիոյ առաջնորդութեան ներքոյ»²:

1917 թուի փետրուարին, Ռուսաստանի առաջին յեղափոխութեան յաղթանակի եւ ցարական իրաւակարգի անկումից յետոյ, Մուսաաթ կուսակցութեան պարագլուխները իրենց համաձայնութիւնը յայտնեցին Նիկոլայ II ցարի հեռացումից յետոյ ստեղծուած «Ռուսաստանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան»³:

Նաեւ 1917-ին կազմակերպուեց «Մահմեդական Դեմոկրատական Մուսաաթ Կուսակցութեան» եւ «Ֆեդերալիստների Թիւրքական Կուսակցութեան» միացեալ համագումարը: Այդ համագումարում յիշեալ երկու կուսակցութիւնները միացան եւ մի նոր անուն ընտրեցին եւ այնուհետեւ «Ֆեդերալիստ-Մուսաաթականների Թիւրքական Դեմոկրատական Կուսակցութիւն» կոչուեցին⁴:

Յիշեալ կուսակցութիւնը այնուհետեւ ինքնավարութեան եւ անկախութեան պահանջը մէջտեղ դրեց: Համագումարում Ռասուլզադէն, Գուլջինսկին, Ուսուբէգովը, Աղաեւը եւ մի քանի ուրիշներ ընտրուեցին կենտրոնական կոմիտէի անդամ: Այդ կուսակցութեան մամուլի օրգանը «Իսթիկլալ» (իմա Անկախութիւն, ծ. թ.) օրաթերթն էր⁵:

1917 թուի Հոկտեմբերեան մեծ յեղափոխութիւնից եւ Ռուսիոյ Համաշխարհային առաջին պատերազմից դուրս գալուց յետոյ թուրքերը էլ աւելի տարածեցին իրենց ազդեցութիւնը: Մուսաաթ կուսակցութեան պարագլուխները նախ մօտեցան Կովկասի բոլշեւիկներին, բայց, ի վերջոյ, նրանց մէջ անհամաձայնութիւն առաջացաւ, եւ մուսաաթականները 1918 թ. մայիս 27ին Թիֆլիսում կազմեցին իրենց կառավարութիւնը եւ «Ազերբայջանի Հանրապետութիւն» անուան տակ անկախութիւն յայտարարեցին⁶: Յիշեալ կառավարութիւնը նոյն տարուայ յունիս ամսին իր կենտրոնը փոխադրեց Գանձակ քաղաքը⁷:

1918 թուի սեպտեմբերի 15ին թիւք բանակները, Նուրի Փաշայի հրամանատարութեան ներքոյ, գրաւեցին Բագու քաղաքը: Այս իրադարձութիւնից յետոյ Մուսաւաթականների պետութիւնը, որ հովանաւորւում էր թիւքների կողմից, փոխադրուեց Բագու:

Թեւեւ մուսաւաթականները իրենք էլ կազմակերպուած եւ միատարր չէին, այդուհանդերձ մեծ էր թիւքների ազդեցութիւնը նրանց վրայ: Սովետական փոքր Հանրագիտարանի մէջ, որ տպագրուել է Մոսկուայում 1954 թուին, այսպէս է գրուած.

«Մուսաւաթականները հետեւում էին թիւքներին եւ պանթիւքիստական պետութիւն էին»²:

Ենթադրում է, որ Առանի եւ Շիրանի վրայ Կովկասում Ազերբայջան անուն դնելը կատարուել է ըստ թիւքների քաղաքականութեան եւ պահանջի: Որովհետեւ, հակառակ այն բանին, որ թիւքները մի քանի անգամ յարձակուել էին Իրանի Ազրբայջանի վրայ, ու թեւեւ շատ կոտորածներ էին կատարել, սակայն միշտ էլ իրենց դիմաց տեսել էին Ազրբայջանի ժողովրդի խիստ դիմադրութիւնը, եւ այս իսկ պատճառով ի վիճակի չէին ուղղակի միջոցներով Ազրբայջանի ժողովրդին իրենց կողմը գրաւելու: Այս պատճառով էլ ընտրեցին անուղղակի ճանապարհը եւ որոշեցին նախ Կովկասը եւ Ազրբայջանը միացնել «Ազերբայջան» անուան տակ ու այնուհետեւ այդ երկու երկրամասերը կցել իրենց:

1918 թուի հոկտեմբերի 30ին անգլիական բանակը, գեներալ Թոմսոնի հրամանատարութեամբ, գրաւեց Բագու քաղաքը եւ առաջին համաշխարհային պատերազմի մէջ պարտուած թիւքական բանակին դուրս հանեց այդ երկրից, սակայն մուսաւաթականների կողմից ստեղծուած «Ազերբայջանի Հանրապետութիւնը» նոյն ձեւով պաշտօնական ճանաչում ստացաւ:

Մուսաւաթական պետութիւնը շուրջ երկու տարի «Ազերբայջանի Հանրապետութեան Կառավարութիւն» անունով իշխեց Առանի եւ Շիրանի վրայ, եւ այս դրութիւնը շարունակուեց ժինչեւ 1920 թուի ապրիլ 28ը, երբ Կարմիր բանակի միաւորները գրաւեցին Բագու քաղաքը³ եւ Մուսաւաթական կառավարութիւնը տապալեցին եւ այդ կուսակցութեան եւ կառավարութեան պարագլուխներից շատերին ձերբակալեցին ու գնդակահարեցին:

Այդ թուից ի վեր, Բագում եւ նրա շրջակայքում յայտարարուեց խորհրդային պետութիւն, սակայն նոր կառավարութիւնն էլ «Ազերբայջան» անունը, որ պանթիւքիստներն էին դրել Առան եւ Շիրան երկրների վրայ, նոյն ձեւով պահեցին:

Այսպիսով, «Ազերբայջան» անունը նախ մուսաւաթականների կողմից

դրուեց Կովկասի մի բաժնի վրայ, ու այնուհետեւ Խորհրդային Միութեան կողմից հաստատուեց եւ կայուն դարձուեց:

Այն, որ Կովկասի թրջախօսների երկիրը ոչ մի ժամանակ Ազերբայջան անուանումը չի ունեցել, ոչ մի կասկածի կամ տարակուսանքի տեղ չունի: Այդ մասին մանրամասն խօսուեց նախորդ էջերում: Անցեալում հեղինակներն ու պատմաբանները չէին քաշում այս ճշմարտութիւնը դրսեւորելուց, սակայն յետագայում, քաղաքական նկատառումներով, այս խնդիրը թաքցրեցին աշխարհից: Այնպէս որ, նոր սերնդից եւ մինչեւ անգամ անցնող սերնդից քչերն են ծանօթ այս հարցին: Խորհրդային հեղինակներն ու պատմաբանները, որոնք գրել եւ այս մասին կարծիք են յայտնել նախքան այն, որ արտաքին քաղաքականութեան խնդիրներում որոշ ծաւալողական տեսակետներից ելնելով՝ սկսեն բարձունքներ նուաճել, գիտակից էին այս ճշմարտութեան նկատմամբ եւ ընդունում էին այդ իրականութիւնը: Խորհրդային գիտնական պրոֆ. Բարտուղը բացայայտ կերպով արտայայտել է այս խնդիրը եւ յայտարարել. «Կովկասեան Ազերբայջան անունն ու անուանումը գործածուել է միմիայն յեղափոխութիւնից յետոյ»: (Նկատի ունի 1917 թուի Ռուսական յեղափոխութիւնը, Ճ. հ.)¹⁰

Պրոֆ. Բարտուղը, որ իր կեանքի վերջերին շատ խիստ խուսափում էր քաղաքական խնդիրների մէջ մտնել, ռուսների՝ Կովկասին տիրանալու շուրջ ոչինչ չի գրել, որովհետեւ կարող էր ճշմարտութեան բացայայտումը հակասել եւ հակադրուել քաղաքագետների ցանկութիւնների եւ նպատակների հետ: Այս պատճառով, ճշմարտութիւնը արտայայտելու իր մերժումը այսպէս է դրսեւորել.

«Քանի որ խուսափում եմ քաղաքական խնդիրների մէջ մտնելուց, ուստի ռուսների՝ Կովկասին տիրանալու մասին ոչինչ չեմ գրում»¹¹:

Մինչդեռ պրոֆ. Բարտուղը ինքն էլ քաղաքագետ էր եւ իր կեանքի մի մասը անց էր կացրել Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարութեան մէջ եւ ծառայել էր քաղաքական աշխատանքներին: Այդուհանդերձ, մի այլ տեղում, պրոֆեսորը, գաղտնիքը քօղարկելով, վարպետօրէն բացայայտում է ճշմարտութիւնը եւ, բացատրելով «Ազերբայջան» անուանումը, գրում է.

«Ազերբայջան անունը Ազերբայջանի Հանրապետութեան համար այն նպատակով ընտրուեց, որ կարծում էր, թէ Ազերբայջանի Հանրապետութեան հաստատումով Իրանի Ազարբայջանն ու Ազերբայջանի Հանրապետութիւնը կ'իմաձուլուեն... Ահա այս նպատակով ընտրուեց Ազերբայջան անունը»¹²:

Արդեօք Խորհրդային մի գիտնական կարող էր կամ կարող է այն երկրում գոյութիւն ունեցած եւ այժմ էլ ամկայ կացութեան եւ պայմանների մէջ

սրանից աւելի պարզ ու բացայայտ կերպով խօսել, գաղտնիքները քողագրկել ու իր երկրի պետական ու քաղաքական դէմքերի միտումն ու նպատակը՝ Առանի եւ Շիրաանի վրայ «Ազերբայջան» անունը դնելու եւ կամ անփոփոխ պահելու նկատմամբ դրսեւորել:

Այս անուանի գիտնականը, որ գիտութեան ու իմաստութեան բոլոր մեծերի նման իրաւունքի եւ ճշմարտութեան բարեկամն էր, համոզուած էր, որ Առանը չպէտք է «Ազերբայջանի Հանրապետութիւն» անուանուի: Ակադեմիկոս Բարտողըդ գիտնականին վայել վարպետութեամբ եւ ճարտարօրէն յայտնում է իր կարծիքը այս նիւթի շուրջ եւ հետեւեալ յանձնարարութիւնն է անում.

«Եթէ հարկ լինի մի անուն ընտրել, որ ընդգրկի Ազերբայջանի մէկ ծայրից միւսը, այդ պարագային կարելի է Առան անունը ընտրել»¹³.

Ազարբայջանի ժողովուրդը, որ անցեալում իրենց հողի եւ հայրենիքի պաշտպանութեան համար քանիցս պատերազմել էին օսմանեան բանակների դէմ, եւ թէ մարդ, թէ կին եւ թէ երեխայ, Թալիզից սկսեալ մինչեւ հեռաւոր գիւղերն ու աւանները, ոտքի էին կանգնել օտար զաւթիչների դէմ, համաձայն չէին, որ Ազարբայջան անունը, իրենց երկրից ու հայրենիքից բացի, մի այլ երկրի վրայ դրուի: Այն օրերին, երբ «Ազերբայջան» անունը դրուեց Կովկասի մի մասի վրայ, հանգուցեալ Շեյխ Մուհամմադ Խիաբանին եւ իր ընկերները, որպէս բողոք այս անճիշտ անուանումի դէմ, առաջարկեցին, որ Ազարբայջան անունը փոփոխութեան ենթարկուի: «Ազարբայջանի 18 տարուայ պատմութիւնը» գրքի մէջ լուսահոգի Ահմադ Քասրաւի Թաբրիզին Ազարբայջան անուան փոփոխութեան մասին այսպէս է գրում.

«Անդվզումի հէնց առաջին օրերից, Հաջի Իսմայիլ աղա Ամիրխիզին, որ հին ժամանակների ազատատենչներից էր եւ Խիաբանիի մօտիկ գործակիցներից մէկը, առաջարկում էր՝ ի նկատի ունենալով այն, որ Ազարբայջանը Իրանի սահմանադրութեան ճանապարհին շատ ջանքեր է ի գործ դրել, եւ նա է, որ ազատութիւնը ձեռք է բերել Իրանի համար, նրա անունը դնենք «Ազատիստան»: Այդ շրջանում Ազարբայջան անունը մի դժուարութեան առաջ էր կանգնած, որովհետեւ Ռուսական կայսրութեան տապալումից յետոյ Կովկասի թրքախօսները Բագում եւ նրա շրջակայքում ստեղծել էին մի փոքր հանրապետութիւն եւ կոչել էին «Ազերբայջանի Հանրապետութիւն»: Գրքերում այդ երկրի անունը «Առան» է, բայց քանի որ այդ անունը այլեւ չէր գործածւում, եւ միւս կողմից էլ այդ հանրապետութեան հիմնադիրները այն յոյսն ու ակնկալութիւնն ունէին, որ միանան Ազարբայջանի հետ, այդ իսկ պատճառով իրենց հանրապետութեան ու երկրի համար այդ անունն էին ընտրել: Ազարբայջանցիները, որ ուրախ չէին նման մի միութիւն ստեղծելու

համար, եւ իրենց իրանցիութիւնից չէին ուզում հրաժարուել, կովկասցիների այդ անուանադրութիւնից խիստ վրդովուած էին: Ու քանի որ այդ անունը արդէն դրուել էր եւ անցեալ դարձել, մի շարք մարդիկ ասում էին, թէ աւելի լաւ է, որ մենք փոխենք մեր ոստանի անունը: Այսպէս ահա, «Ազատիստան» առաջարկն էլ հէնց այդ նպատակով էր կատարուել»¹⁴:

Հանգուցեալ Քասրաւին իր այս գրութեան մէջ պրոֆ. Բարտուղի տեսակետներին նմանող մի կարծիք է յայտնել եւ «Ազարբայջանի Հանրապետութեան» իսկական անունը Առանն է համարել: Ազարբայջանի մեծանուն գիտնականը իր ուսումնասիրական գլխագործոց «Շահրիարան-է Գոմնամ», (իմն Անժանօթ արքաներ, Մ. Թ.) գրքի մէջ, որը գրել էր իրանական թուագրութեան 1305-1306 թթ. (1926-1927), կամ գուցէ դեռ էլ աւելի առաջ, եւ որը հրատարակեց 1307 (1928) թ., զարմանքով է արտայայտուում այս արարքի վերաբերյալ: Ինչպէս երեւում է, Քասրաւին «Անժանօթ արքաներ» գիրքը շարադրելու ժամանակ դեռեաւ անժանօթ էր Առանի վրայ «Ազերբայջան» անունը դնելու բուն դրդապատճառին, եւ, պրոֆ. Բարտուղի նման, խորհրդային քաղաքագէտների նպատակը, այդ երկու երկրամասերի միացման շուրջ, չի բացայայտել: Սակայն երբ նա գրում էր «Ազարբայջանի 18 տարուայ պատմութիւն»ը, «Իրանի սահմանադրութեան պատմութիւնը», նա ձեռք բերեց մի շարք տուեալներ, որոնք նման էին պրոֆ. Բարտուղի տուեալներին, թէեւ վերջինս ապրում էր Ռուսաստանում, եւ մենք այդ տուեալները ներկայացրինք ընթերցողներին:

Թէեւ Քասրաւին դրական կարծիք ունէր Ռուսական յեղափոխութեան եւ Կովկասում խորհրդային կարգերի հաստատման նկատմամբ, այդուհանդերձ նա չտարակուսեց իր զարմանքը արտայայտելու: Նա իր «Անժանօթ արքաներ» գրքում այս խնդրի վերաբերեալ մի ակնարկ է արել, որն արժանի է ուշադրութեան.

«Զարմանալի է, որ այժմ Առանը կոչուում է Ազերբայջան: Թէեւ Ազարբայջան կամ Ադարբայգան անունն է մի այլ երկրի, որը գտնուում է Առանի կողքին եւ նրանից աւելի մեծ եւ աւելի ճանաչուած է, եւ ամենահին ժամանակներից սկսեալ, մեր տրամադրութեան տակ եղած տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ այդ երկու երկրները միմեանցից անջատ են եղել, եւ երբեք Առանը Ադարբայգան չի կոչուել: Յայտնի չենք հասկացել, թէ ինչու մեր Առանցի եղբայրները, որ ազատութեան կարգերն էին հաստատել իրենց երկրում եւ ուզում էին նրա համար մի անուն ընտրել, ինչո՞ւ մէկ կողմ թողեցին իրենց պատմական եւ հինաւուրց անունը եւ կողոպուտի ձեռքը երկարեցին դէպի Ազարբայջան: Եւ ինչ օգուտ էին ուզում քաղել իրենց այս զարմանալի արարքից: Այս բժախնդրութիւնը այն պատճառով չէ, որ ես Ադարբայգանից եմ սերում եւ իմ երկրի ու հայրենիքի նկատմամբ նախան-

ձախնդրութիւն ունեմ: Որովհետեւ այդ արարքից Աղարբայգանին ոչ մի վնաս չի հասնում: Այլ այն պատճառով, որ մեր Առանցի եղբայրները իրենց ազգային ու ազատ կեանքի սկզբին, իրենց պատմութեան եւ հայրենիքի անցեալին աքացի են տալիս, եւ սա ինքը մի մեծ վնաս է, իսկ միւս կողմից, պատմութեան մէջ նման զարմանալի արարք երբեք անցեալ չի ունեցել»¹⁵:

Հանգ. Քասրաւին այն օրերին կարծում էր, թէ «այդ արարքից Աղարբայգանին ոչ մի վնաս չի հասնում», սակայն յետագայով «Ազարբայջանի 18 տարուայ պատմութիւն» եւ «Իրանի սահմանադրութեան պատմութիւն» գորքերը գրելիս անդրադարձաւ խնդրի էութեան, եւ սկսեց գրել այդ մասին: Նա նաեւ արծարծեց որոշ հարցեր, թէւ դրանք դեռեւս մարդկանցից շատերի եւ հաւանաբար մեր քաղաքական գործիչների մի մասի համար դեռ ըմբռնելի չէին: Քասրաւին 1320-ի Շահրիարից քիչ յետոյ (1941 օգոստոս ամիսը, Իրանի դաշնակիցների կողմից գրաւման ենթարկուելու թուականը, Ծ. Թ.) «Փարչամ» թերթի մէջ այսպէս է գրել.

«Երբ անցեալ Շահրիարին (օգոստոս) խորհրդային զօրքերը մտան Ազարբայջան, եւ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան, Թարիզում մի կուսակցութիւն ի յայտ եկաւ՝ «Հիզբի Ազարբայջան» (Ազարբայջանի Կուսակցութիւն) անունով, որը կազմուել է մի խումբ քմահաճ մարդկանց կողմից: Թարիզում, այդ շրջանին, նման խմբակցութիւններ շատ էին կազմուում, եւ, ի շարս դրանց, մի քանի անհատներ էլ այդ խումբն էին ստեղծել, եւ իրենք իրենց «Ազարբայջան կուսակցութիւն» անուանել: Եւ քանի որ դրանք շատ տգէտ եւ չարակամ մարդիկ էին, խորհրդային զօրքերի Ազարբայջանում գտնուելուց եզրակացրել էին, որ եթէ կոմունիզմի մասին շաղակրատեն, խորհրդային իշխանութիւնները նրանց կիռվանաւորեն: Այս պատճառով էր, որ նրանք սկսեցին կոմունիստական ցոյցեր անել, մինչդեռ նրանցից շատերը համայնավարութեան իմաստն անգամ չգիտէին: Եւ քանի որ նրանց նպատակը իրենց ցանկութիւններին հասնելն ու ինքնացուցադրումն էր, այդ գործի համար միջոցներ էին փնտրում. նախ Ազարբայջանի անկախութիւնը իրենց բաղձանքը դարձրին եւ գտան, որ իրենց ցուցամուտութեան համար դա լաւ միջոց է: Այս պատճառով է, որ թիւրքերէն լեզուի կողմնակցութիւնը իրենց համար նպատակ դարձրին եւ մի շարք քայլերի ձեռնարկեցին: Ներքնապէս նրանց նպատակը Իրանից անջատուելն էր, եւ միայն իրենց քմահաճ բնոյթի բերումով էր, որ նման շատ սխալ գաղափարին հետեւելու համարձակութիւնն էին ունեցել: Սակայն բացայայտ կերպով հետեւում էին իրենց «պարսկերէնին ընդդէմ թիւրքերէն» պայքարին: Նրանք հիմնել էին նաեւ Ազարբայջան անունով մի թերթ, որտեղ ամէն օր այդ բնոյթի զրոյցներ էին տպագրում: Յետոյ, այլեւս այսքանով էլ չբաւարարուեցին եւ այլ

ստորութիւնների էլ ձեռնարկեցին: Օրինակ, ի նկատի ունենալով որ կողոպտիչների եւ չարագործների սերունդը Ազարբայջանից լիովին արմատախիլ չի եղել եւ դրանցից շատերին այս կամ այն կողմով կարելի է գտնել, ուստի նրանք ներկայացուցիչներ ուղարկեցին նման անձանց մօտ եւ նրանց խրախուսեցին խառնակութիւններ եւ կողոպուտներ կազմակերպել: Միաժամանակ, քանի որ վերջին տարիներին Ազարբայջանում Կովկասից եկած գաղթականներ կային, որոնք ցրուած էին նաեւ գիւղերում, այդպիսիների ձեռքով գիւղերում էլ կողոպտիչ եւ ահաբեկիչ կոմիտէներ ստեղծեցին»¹⁶:

Ինչպէս սկզբում ասուեց, տողերիս հեղինակը աշխատում է հնարավորին չափ խուսափել քաղաքական խնդիրների մէջ մտնելուց եւ իրաւարարութեան գործը թողնել ընթերցողին: Սակայն այս կեցուածքը հնարաւոր է շարունակել մինչեւ այն ժամանակ, որ պատմական խնդիրների մէջ խեղաթիւրումների եւ բարդութիւնների առիթ չի դարձել: Չի կարելի իրականութիւնը զոհել ճաշակին, ուստի, այս իսկ պատճառով, անհրաժեշտ է մի շատ համառօտ ակնարկով անդրադառնալ Ազարբայջանի խնդրին:

Ինչպէս ընթերցողները տեղեակ են, 1344 թուի Շահրիարի 12ին (սեպտ. 3, 1945 թ.) մի կուսակցութիւն հիմնադրուեց «Ֆիրկէ-է Դմոքրաթ-է Ազարբայջան» (Ազարբայջանի Դեմոկրատական Կուսակցութիւն) անունով, որի պարագլուխները սկզբում պահանջում էին Սահմանադրական օրէնքի գործադրութիւնը եւ «Նահանգային ու գաւառային խորհուրդների» կազմութիւնը: Յիշեալ կուսակցութեան պատասխանատուները սկզբում խօսում էին Իրանի անկախութեան եւ հողային ամբողջութեան մասին, եւ իրենց անջատողականութեան համար մեղադրողներին թշնամիներ եւ յետին միտումների տէր մարդիկ էին անուանում:

Հեղինակը նպատակ չունի անդրադառնալ այն խնդիրներին, որոնք վէճերի ու կասկածանքների առարկայ են, այլ պիտի յիշատակի պատմական փաստաթղթերից մի քանի օրինակներ, այլ խօսքով՝ միմիայն մի քանի նմոյշներ այն նիւթերից, որոնք հրատարակուել են «Ազարբայջանի դեմոկրատական կուսակցութեան» պաշտօնաթերթի մէջ, ու յետոյ պիտի թողնի, որ ընթերցողները իրենց դատողութիւնն անեն այդ խնդրի շուրջ:

1325 թուի Ազար ամսի 21ից յետոյ (դեկտ. 12, 1946) «Ազարբայջանի Դեմոկրատական Կուսակցութեան» մի խումբ պատասխանատուներ եւ անհատներ, ինչպէս նաեւ Ազարբայջանի դեմոկրատների իշխանութիւնը ապաստանեց Խորհրդային Միութիւն, սրանց շարքին էր նաեւ տողերիս հեղինակը: Այն խնդիրները, որ «Ազարբայջանի Դեմոկրատական Կուսակցութեան» տիրապետութեան օրով գաղտնի բնոյթ ունէին, Խորհրդային Միութիւն գաղթելուց յետոյ բացայայտ դարձան ու այլեւս որեւէ ենթադրութեան ու տարակուսանքի տեղ չմնաց: Թէեւ Խորհրդային իշխանութեան

պատասխանատուները մեծ ջանք էին անում, որպեսզի, ինչքան որ հնարաւոր էր, իրանեան Ազարբայջանի Խորհրդային Միութեան կցելու նպատակն ու մտադրութիւնը չբացայայտուի ու չքօղազրկուի, եւ Խորհրդային Միութեան հակառակորդների եւ մրցակիցների կողմից որպէս պատրուակ չօգտագործուի, բայց, այդ բոլորով հանդերձ, երբեմն որոշ նիւթեր էին հրատարակւում, որոնք ցոյց էին տալիս, թէ նպատակն ու աշխատանքի ծրագիրը որպիսին է:

1329 թ. Ազարի 21ին (1950 թ. դեկտ.12) «Ազարբայջանի Դեմոկրատական Կուսակցութեան» պարագլուխները «Ազերբայջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան» Կոմունիստական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի ամառին քարտուղար Միր Զա'ֆար Բաղիրովին մի հեռագիր ուղարկեցին, որի բովանդակութիւնը «Ազարբայջանի Դեմոկրատական Կուսակցութեան» կենտրոնական կոմիտէի պաշտօնաթերթ «Ազարբայջան»ի մէջ տպագրուեց: Յիշեալ հեռագրի մէջ այսպէս է ասուած.

«Գորովագութ եւ սիրելի Հայր, Միր Զա'ֆար Բաղիրով,

Հարաւային Ազարբայջանի ժողովուրդը, որ անանջատելի մասն է Հիւսիսային Ազարբայջանի¹⁷, աշխարհի բոլոր ժողովուրդների նման, իր յոյսը դրել է Խորհրդային մեծ ժողովրդի եւ Խորհրդային պետութեան վրայ»¹⁸:

Հեռագրի պարունակութիւնից դիւրութեամբ կարելի է այս անուանումի գաղտնիքը բացայայտել եւ ըմբռնել, որ այդ անունը դնողների եւ նրանց ձեռնասուն անհատների նպատակն ու ծրագիրը Ազարբայջանին Իրանից անջատելն ու Խորհրդային Միութեան կցելն էր:

«Ազարբայջանի Դեմոկրատական Կուսակցութեան» գործունեայ անդամների ընդհանուր ժողովում, յիշեալ կուսակցութեան հիմնադրման 5րդ տարեդարձի առթիւ, հաստատուեց մի բանաձեւ, որի մէջ այսպէս է ասուած.

«Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէից խնդրում ենք, որ շնորհակալութիւն յայտնի այն բոլոր ուշադրութեան եւ օժանդակութիւնների համար, որ մեր արիւնակից եղբայրները եւ մասնատրաբար Ազերբայջանի Կոմունիստական կուսակցութեան ամառնորդ ընկեր Միր Զա'ֆար Բաղիրովը ցուցաբերել են մեր հանդէպ, մեր հայրենիք Հիւսիսային Ազերբայջան գաղթելուց յետոյ»¹⁹:

Ինչպէս բանաձեւից պարզոււմ է, Կովկասի Աման եւ Շիրան շրջանները, որ կոչուել են «Հիւսիսային Ազերբայջան», դարձել են Իրանի Ազարբայջանի ժողովրդի «Հայրենիքը», իսկ նրանց բնակիչները Ազարբայջանի ժողովրդի հետ «արիւնակից եղբայրներ» են դարձել:

Արդեօք Ազարբայջանի խնդրի անյայտը գտնելու համար սրանից աւելի պարզ փաստ կարելի է գտնել: Արդեօք այս փաստաթուղթը թաքուն գաղտնիքների վրայից վարագոյրը չի վերցնում:

Մի այլ հեռագրի մեջ, ուղարկուած «Ազարբայջանի Դեմոկրատական Կուսակցութեան» կենտրոնական կոմիտէի կողմից Ազերբայջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան Կոմունիստական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի ամառին քարտուղար Միր Զա'ֆար Բաղիրովին²⁰, այսպէս է ասուած.

«Սիրելի Առաջնորդ եւ սիրալիր Հայր, ընկեր Միր Զա'ֆար Բաղիրով, երեք լրիւ տարի է անցել «Ազարբայջանի Դեմոկրատական Կուսակցութեան» հիմնադրումից, կուսակցութիւն, որ առաջնորդում է Ազարբայջանի ժողովրդի սրբազան պայքարը ազգային ազատութեան եւ մեր հարազատ ու սիրելի հայրենիք Ազերբայջանի հարաւային մասի փրկութեան համար, ուր տարիներ է, որ [Նրանք] մաքառում են ֆարս ցեղապաշտների սեւ ճիրանների մէջ: Այս մարտնչող կուսակցութեան հիմնադրման երրորդ տարեդարձին շնորհաւորում ենք Ազարբայջանի ժողովրդի բոլոր բարեկամներին եւ Ձեզ, որ մեր սիրելի Առաջնորդն ու մեր սիրելի Հայրն էք: Կուսակցութեան, ազգային պետութեան եւ անձնուրացների կազմակերպութեան մի շարք անդամներ ... գաղթեցին իրենց հայրենիքի հիւսիսային եւ ազատ մասը»²¹:

Այս փաստաթղթի մէջ Ազարբայջանը կոչուել է «պապենական երկրի ու սիրելի հայրենիքի հարաւային մասը», ուր, իբր թէ, տեղի ժողովուրդը «մաքառում է ցեղապաշտ ֆարսերի սեւ ճիրաններում», եւ, իբր թէ, կուսակցութեան պատասխանատուները «գաղթել են իրենց հայրենիքի ազատ հիւսիսային մասը»:

Ինչպէս որ նախապէս ընթերցողների ուշադրութեանը յանձնուեց, գրքիս հեղինակը ջանք է արել, որքան որ հնարաւոր է, հեռու մնալ քաղաքական հարցերի մէջ մտնելուց, վերլուծումներ անելուց եւ կարծիքներ յայտնելուց, դատողութիւն անելը թողնելով ընթերցողին: Բայց այս մօտեցումը չպիտի տանէր այն բանին, որ պատմական փաստաթղթերի եւ վաւերագրերի ջնջման գնով վերջանար: Այս իսկ պատճառով, անհրաժեշտ էր թւում, որ առնուազն մի քանի համառօտ փաստաթղթեր, որոնք պատմութեան տեսակետից կարեւոր արժէք են ներկայացնում, այստեղ մէջ բերուէին: Դատաստանը թողնում ենք ընթերցողին:

- ¹ БСЭ, т. 29, стр. 278.
- ² Նոյն տեղում, հատոր 17, 1974, էջ 128-29:
- ³ Նոյն տեղում, էջ 128-29:
- ⁴ Նոյն տեղում, էջ 128-29:
- ⁵ Նոյն տեղում, էջ 128-29:
- ⁶ Նոյն տեղում, էջ 128-29:
- ⁷ Նոյն տեղում, էջ 128-29:
- ⁸ Энциклопедический словарь, т. 2, Москва, 1954, стр. 445.
- ⁹ Տես ծանոթ 1, հատոր 1, 1970, էջ 254:
- ¹⁰ Бартольд В. В., Сочинения, т. II, ч. 1, стр. 775.
- ¹¹ Նոյն տեղում, էջ 782:
- ¹² Նոյն տեղում, էջ 703:
- ¹³ Նոյն տեղում, էջ 703:
- ¹⁴ Քարաաի, Ահմադ, Ազարբայջանի 18 տարուայ պատմութիւնը, Իրանի սահմանադրութեան պատմութեան մնացորդը, երկրորդ հատոր, իններորդ տպագրութիւն, Թեհրան, Ամիր Քարիի հրատարակչութիւն, 1978, էջ 873:
- ¹⁵ Քարաաի, Ահմադ, Շահիրիարան-է Գոմնամ, երկրորդ տպագրութիւն, Թեհրան, Ամիր Քարիի հրատարակչութիւն, 1956, էջ 265:
- ¹⁶ «Փարչամ» թերթ, թիւ 120, Խորդադ 1321 (Յունիս 1942):
- ¹⁷ «Հարասային Ազարբայջան» եւ «Հիսիսային Ազարբայջան» անուանումների մասին տե՛ս գրքիս նախաբանը եւ հեղինակի յօդուածը «Միթէ հայրենաստէր իրանցիները մեռել են» եւ մի այլ յօդուած՝ «Խօսք Ադարբայջանի մասին», հրատարակուած 1348 թ. (1969) «Բարրասիհայէ Թարիխի» հանդէսի մէջ:
- ¹⁸ «Ազարբայջան» թերթի թիւ 213, Բագու, 23 Ազար 1329 (1950 Դեկտ. 14) Հեռագրի թիւերէն բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

«عزيز و مهران آتاميز مير جعفر باقراف ! شما ليندن آيريلماز بير سه اولان
جنوبی آذربايجان خلقی دنيا نين بوتون خلق لری کیمی امید گوزونی بويوک سووت خلقينه
و سووت دد ليتينه تيکميڭدير».

¹⁹ «Ազարբայջան» թերթ, թիւ 186, Բագու, 19 Շահիրիար 1328 — Սեպտ. 10, 1949
— Բանաձեւի թիւերէն տեղատը այսպէս է.

« " تۆز يوردوميز شما لی آذربايجانا مهاجرت ايتديکدن حوزرا فان قارداشلا ريميز خصوصي
ايله آذربايجان کمونيست فرقه سينين رهبري مير جعفر باقراف يولداشين گوستردیگی
قايفو سيندان تشکر ايتمگی فرقه نين مرکزی کمیته سيندن خواهش ايديریک».

²⁰ Միր Զա'ֆար Բադիրով. վարչապետ, առաջին քարտուղար Ազերբայջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան Կոմունիստական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ Սովետական Միութեան Կոմունիստական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի քաղբիւրոյի անդամ, Ստալինի մահից յետոյ Խորհրդային գաղտնի

սպասարկութեան (ԿԴԵ) պետ Բերիայի հետ գործակցելու եւ մեղսակցութեան համար դատուեց եւ մահապատժի ենթարկուեց:

21 Հեռագրի թիւըներէն տեքստը այսպէս է.

"عزيز رهبر و مهربان آتاميز مير جعفر باقراف يولداش! بوگون اوچ ايل تمام دور
كى دوغما يوردوميز و عزيز وطنمیز اولان آذربايجانين جنوب قسمتینده ايل لردن
برى فارس شووينيست لرینين قارا پنجه سی آلتیندا اینلهین خلقیمیزین ملی
آزادلیق اوغروندا آپاردیغی مقدس مبارزه سینہ رهبرلیک ایتمک ایچون آذربايجان
دموکرات فرقه سی تشکیل اولونموشدور. بو مبارزه فرقه نین تشکیلینین اوچونجی
ایل دونومی مناسبتیله بوتون علاقمندلری آذربايجان خلقينی و عزيز رهبرو مهربان
آتاميز اولان سیزی تبریک ایدیریک. نتیجه اعتباری ايله فرقه ملی حکومت و
فدائی تشکیلاتیندان بیر عده ... وطنمیزین آزاد شالی قسمتینه مهاجرت ایتدیلر."

«Ազարբայջան» թերթ, թիւ 81, Բազու, 17 Շահրիադ 1327 (Սեպտ. 8, 1948):

ЦЕНА

Гривна

26 13